memòria antifranquista

del baix llobregat

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A L' ARAGÓ

Autor: Jose Carmona

Portaveu de l'Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 17 Núm. 22
Edició extraordinària
2022

Directora:
Agustina Merino Tena

Coordinadora:
Angela Cenarro Lagunas

Consell de redacció:
Agustina Merino Tena
Rosario Calero Grillo
Carmen Romero López

Consell assessor:
Francisco Espinosa Maestre

Autor de la portada:
José Carmona Pineda

Traductor al català:
Miquel Àngel Estèvez i Torrent

Maquetació:
Maria Vilarnau

Edita:
Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Redacció i administració:
Centre Cultural Joan N. García-Nieto
C/ Mossèn Andreu, 13-19
08940 Cornellà de Llobregat.
Mòbil: 647 167 957
Mòbil: 671 542 187
tmerinot1@gmail.com
memoriahistoricabll@gmail.com
www.memoria-antifranquista.com

Impressió:
Retocs
D. L. B-10373-2006-09-21
ISSN (ed impresa) 2339-9473
ISSN (internet) 2339-9481

Memòria Antifranquista del Baix Llobregat no es responsabilitza de les opinions expressades als articles signats.

Nota: Aquest número ha estat possible gràcies al suport i la col·laboració dels Ajuntaments de Cornellà de Llobregat, Sant Joan Despí, el Prat de Llobregat, Esplugues de Llobregat, Sant Feliu de Llobregat i CC.OO.

SUMARI

PRESENTACIÓ 3
Agustina Merino Tena

EL PASSAT OCULT, TRENTA ANYS DESPRÉS 6
Julián Casanova

"TÀPIES I CUNETES: LA CARA OCULTA DE LA REREGUARDA FRANQUISTA"..... 9
Julita Cifuentes i Pilar Maluenda

LA VIOLÈNCIA FRANQUISTA A TEROL: SUBLEVACIÓ, GUERRA I VICTÒRIA..... 13
Ángela Cenarro Lagunas

OSCA, LA CIUTAT DOBLEMENT ASSETJADA..... 17
Víctor Pardo Lancina

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A ALCANYÍS..... 22
José María Maldonado

ELS ÚLTIMS DIES DE LA PRIMERA ALCALDESSA DE LA REPÚBLICA:
MARÍA DOMÍNGUEZ REMÓN (1882-1936)..... 27
Julita Cifuentes y Pilar Maluenda

ANUL·LAR-LES PER A VÈNCER. UNA APROXIMACIÓ A LA REPRESSIÓ FRANQUISTA
CONTRA LES DONES: EL CAS D'ARAGÓ..... 31
Cristina Sánchez Martínez

MULTES, EMBARGAMENTS I CONTROL SOCIAL A ARAGÓ (1936-1945)..... 36
Nacho Moreno Medina i Irene Murillo Aced

ASSASSINATS I CÀSTIGS. EL SUPLICI DE LA REPRESSSIÓ
I LA DEPURACIÓ FRANQUISTA AL MAGISTERI
I EL PROFESSORAT DE SEGON ENSENYAMENT A ARAGÓ (1936-1945)..... 41
Alfonso Pérez Marqués

UN ESCALAFÓ "NET D'ANTIPATRIOTES". LA DEPURACIÓ DEL PROFESSORAT
DE LA UNIVERSITAT DE SARAGOSSA, 1936-1939 46
Luis Gonzaga Martínez del Campo

VIOLÈNCIA I CONTROL SOCIAL. L'UNIVERS PENITENCIARI DE SARAGOSSA (1936-1939)..... 51
Iván Heredia Urzáiz

LES PRESONS DE BARBASTRE: REPRESSIÓ I CONTROL SOCIAL..... 55
José María Azpiroz Pascual

FUGIR PER SOBREVIURE. L'EXILI COM A GARANT DE LA "RESPONSABILITAT POLÍTICA" 60
Diego Gaspar Celaya

INFORMAR I CASTIGAR: LA CAUSA GENERAL I LA CONSTRUCCIÓ POLÍTICA
DE LA SOCIETAT DE POSTGUERRA..... 65
José Luis Ledesma

PER A QUÈ CONSERVAR EL POBLE VELL DE BELCHITE?
VARIACIONS DEL VALOR D'UN PATRIMONI DE GUERRA A L'ESPANYA CONTEMPORÀNIA 70
Stéphane Michonneau

EL COMPROMÍS POLÍTIC DE LINO JAIME TABUENCA, NATURAL DE MALÓN,
SARAGOSSA, ASSASSINAT AL TERÇ SANJURJO..... 75
Rosario Calero Grillo i Agustina Merino Tena

PRESENTACIÓ

Agustina Merino Tena
Professora d'Història i Directora de la revista

Com a continuació del nostre projecte d'estudi sobre la repressió franquista en les diverses comunitats autònomes de l'Estat espanyol, 86 anys després del cop d'Estat, dediquem aquest monogràfic a Aragó.

El 7 de juny de 1936 el general en cap de la V Divisió Orgànica a Saragossa, Miguel Cabanellas Ferrer, es va entrevistar amb Mola a les Bárdenas Reales i va acceptar el pla de la rebel·lió que se li va assignar. El 19 de juliol de 1936, un diumenge de matinada, era la data dictada pel general Emilio Mola, el "Director", per a iniciar la rebel·lió a la península. Un fet fortuït a Melilla va avançar el cop al dia 17 a la tarda i la nit del mateix dia tot Marroc s'havia insurreccionat. Les notícies de Marroc van fer que Cabanellas, l'únic cap de divisió orgànica rebel, aquarterés les tropes el matí del dia 18 de juliol, però va continuar mantenint una posició ambigua. A les 23 hores del dia 18, va col·locar les bateries als carrers de Saragossa i va proclamar l'estat de guerra a les cinc del matí del dia 19.

La declaració de l'estat de guerra es va estendre per tot Aragó; el cop d'Estat va triomfar a la major part de la província de Saragossa. La Capitania General de Saragossa va donar l'ordre de sumar-se a la rebel·lió a la comandància militar de Terol i el migdia del 20 de juliol el cop triomfava en aquella ciutat. També va triomfar, sense oposició armada, a Osca. Així, doncs, les tres capitals de província van quedar en poder dels rebels i la repressió es va iniciar immediatament amb un grau de violència terrible.

El domini militar insurrecte de la zona es va modificar amb la intervenció de les milícies procedents de Catalunya i del País Valencià que, en poc més d'una setmana, van recuperar per a la República el territori oriental, amb la qual cosa Aragó va quedar migpartit en dues zones: la insurrecta i la republicana. El front d'Aragó fou el centre d'operacions bèl·liques fins a l'ocupació de tot el territori per l'exèrcit de Franco el mes de març de 1938. La Generalitat de Catalunya va calcular que van ser 38.000 els aragonesos refugiats a Barcelona el mes de novembre de 1938. Uns mesos després, molts d'ells van haver de travessar els Pirineus; els qui es van quedar al territori van continuar patint la repressió.

Tots els articles inclosos en aquest monogràfic recullen diverses investigacions sobre la repressió franquista a Aragó, a banda d'una entrevista a Jesús Jaime Belloso, de 96 anys, veí d'Esplugues de Llobregat, natural de Malón, Saragossa, el pare del qual va ser assassinat al Terç General Sanjurjo al camp de San Gregorio i enterrat en una fossa comuna al cementiri de Torrero, Saragossa. És un treball d'història oral, contrastat amb les corresponents fonts històriques, que posa de relleu no solament l'assassinat de Lino Jaime Tabuenca sinó també la repressió econòmica i les humiliacions que va patir la família.

"El passat ocult, trenta anys després", és el títol de l'article de Julián Casanova amb el qual s'inicia aquest monogràfic. Aquest fou el títol que van triar ell i quatre historiadores més per a publicar la seva investigació sobre el carnatge que van dur a terme els militars revoltats contra

la Segona República.[1] És una història de milers d'assassinats abandonats a les cunetes o a les parets dels cementiris. I també de botxins, d'una àmplia coalició de militars, clergat, propietaris i gent de dretes que van creure que feien un servei a Espanya i a la civilització cristiana, portant a la tomba intel·lectuals, professionals, dirigents polítics i sindicals com també milers d'homes i dones treballadors.

L'article de Julita Cifuentes i Pilar Maluenda "Tàpies i cunetes..." ens explica que Saragossa es va convertir en l'epicentre de la repressió d'Aragó fins l'any 1946. Les xifres de la repressió a la província arriben a 6.000 persones assassinades, de les quals 277 eren dones, entre les quals destaca María Domínguez Remón, la primera alcaldessa de la República, que va ser engarjolada i assassinada el mes de setembre de 1936 a les parets del cementiri de Fuendejalón, d'on ha estat exhumada el 30 de gener de 2021, i a la qual dediquen també, les mateixes autores, un interessant article.

A Osca el cop d'Estat va reeixir sense oposició armada com a Saragossa. Tanmateix, la repressió que s'hi va desfermar va ser terrible. Les parets del cementiri de la ciutat seran l'indret on tindran lloc els assassinats. L'artista i professor Ramón Acín Aquilué, membre de la CNT, conegut pel seu pacifisme, amic de García Lorca i de Luís Buñuel, va ser detingut, torturat i assassinat i a la seva dona, Concha Monrás, li va passar el mateix. Osca resistirà el setge més perllongat que cap altra ciutat espanyola, des del juliol de 1936 fins al 25 de març de 1938. La repressió franquista de la província ateny la xifra de 1.492 persones. De tot això va l'article de Víctor Pardo.

A Terol el cop d'Estat va triomfar el dia 20 de juliol quan el comandant Virgilio Aguado el va fer efectiu i va distribuir el ban de guerra per la ciutat. L'arribada a la província de milicians armats provinents de Catalunya, Conca i Guadalajara va fer que la província quedés partida en dos i que s'establís un front de guerra de nord a sud fins a l'hivern de 1937. En el reduït espai geogràfic ocupat pels rebels, de seguida van començar les detencions i l'eliminació física de les persones que s'havien compromès amb la Segona República, les quals van ser assassinades majoritàriament als Pozos de Caudé. L'any 1969 es van endur d'aquest indret un camió ple de restes humanes al mausoleu de Cuelgamuros.[2]

La batalla de Terol, el mes de desembre de 1937, va significar la recuperació de la ciutat per part de l'exèrcit republicà i es va tornar a perdre el mes de febrer de 1938 a l'inici de la segona onada repressiva. El total de víctimes a la província puja a 1.031 persones. De tot això ens parla l'article d'Ángela Cenarro.

Sobre Alcanyís, el poble més gran de la província de Terol que va quedar en zona republicana i de la brutal repressió que s'hi va viure, ens parla l'article de José María Maldonado, i ens indica que la repressió va continuar en aquest poble fins poc abans de la mort de Franco.

422 dones van ser assassinades a l'Aragó franquista i 1.021 van ser represaliades econòmicament; sense registres documentals hi ha altres pràctiques repressives com ara el rapat de cabells, la ingesta d'oli de ricí, passeigs, humiliacions, etc. La violència sexuada tenia com a objectiu restaurar l'ordre tradicional de la dona, catòlica, abnegada mare i esposa, reclosa a la llar i domesticada. D'això va la investigació de Cristina Martínez Sánchez.

La repressió econòmica, segons ens conten en el seu article Nacho Moreno i Irene Murillo, va afectar més de 13.000 aragonesos i aragoneses. D'aquests el 75 % va ser treballadors humils dedicats a l'agricultura, la ramaderia o professions artesanals. Així doncs, aquesta repressió duta a terme a través de les Comissions Provincials de Confiscació de Béns primer i més tard amb la Llei de Responsabilitats Polítiques de febrer de 1939, no va eliminar físicament l'adversari però el va silenciar i el va doblegar moralment i econòmicament.

Entre 1936 i 1942 van ser afusellats a les tres províncies aragoneses 102 mestres nacionals així com professors i professores de les Escoles Normals i d'instituts de Segon Ensenyament. D'aquests 102 docents, 81 eren mestres homes i 6 mestres dones. A més dels assassinats, es van dur a terme depuracions i càstigs que van recaure sobre un bon nombre d'ensenyants. Tot això va tenir com a resultat el silenci i l'exili interior, d'això és del que va l'article d'Alfonso Pérez.

També va ser depurat el professorat de la universitat de Saragossa, segons ens informa en el seu article Luís G. Martínez. Va ser la mateixa universitat saragossana i, més en concret, el rector Gonzalo Calamita Álvarez un dels organitzadors de la depuració del personal universitari. La purga més intensa va tenir lloc a la Facultat de Medicina amb deu docents perseguits, tot i que la repressió també va afectar altres facultats.

A començament d'agost de 1936, a la presó provincial de Saragossa, coneguda com a Presó de Torrero, hi havia reclosos 850 homes i una trentena de dones, quan la capacitat del centre era de 160 persones. L'1 d'abril de 1939 la xifra de presos a l'esmentada presó assolia la xifra de 3.300 homes i mig miler de dones. Els indrets d'execució de les "sacas" de la presó van ser, en primer lloc, Valdespartera i, més tard, les parets del cementiri de Torrero, lloc on eren executats a l'albada. De l'univers penitenciari de Saragossa, ens en parla en aquest article Iván Heredia, així com també de la reeducació i redempció de les penes mitjançant el treball.

De la repressió a Barbastre i de les seves dues presons –Las Claras, de

1 El pasado oculto: Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939).Julián Casanova, Angela Cenarro, Julia Cifuentes, Mª Pilar Maluenda, Mª Pilar Salomón. Siglo XXI Editores. Juny 1992.

2 El holocausto español. Paul Preston. Editorial Base. Barcelona 2011. pàg 727.

dones i Capuchinas, d'homes- tracta l'article de José María Azpiroz.

De l'aproximadament mig milió d'espanyols que van marxar a l'exili, més de 50.000 eren aragonesos; va ser el segons col·lectiu més nombrós després del català, ens diu Diego Gaspar en el seu article.

L'article de José Luís Ledesma sobre la Causa General, ens informa sobre els seus diferents aspectes. Font documental de primer ordre per als historiadors en l'estudi de la guerra i de la postguerra, així com també una gegantina causa judicial sobre les activitats dels derrotats i de les institucions i organitzacions polítiques o sindicals de la Segona República. Una gran base de dades de la repressió, però també un relat públic de dol del domini roig, cosa que mai no van poder fer els vençuts que van haver de reprimir els seus records en l'àmbit familiar.

La controvèrsia sobre el poble aragonès de Belchite. ¿Aconseguirà finalment tot aquest territori –ruïnes del poble vell, del camp de treball que va acollir més de 1.000 presos que treballaren en la construcció del poble nou, fosses, trinxeres, búnquers i edificis de defensa- convertir-se en un Memorial de la Pau? De tot això ens parla l'article de Stéphane Michonneau.

Esperem que aquest monogràfic serveixi per a donar a conèixer la veritat sobre la repressió franquista i poder fer realitat la justícia per a les víctimes, a través de la nova Llei de Memòria Històrica que, en aquests moments, està paralitzada al Parlament espanyol. Les víctimes s'hi juguen molt, però també s'hi juga molt la societat espanyola en general, perquè sense justícia mai no tindrem democràcia plena en el nostre país.

I ja per acabar, donar les gràcies a la coordinadora d'aquest monogràfic, la catedràtica d'Història Contemporània a la universitat de Saragossa Ángela Cenarro Lagunas, la qual ha aconseguit reunir per a aquesta publicació un grup de quinze persones, especialistes en la matèria, que collaboren amb els seus coneixements i investigacions desinteressadament en aquest treball. Gràcies a totes elles. Som, com podreu comprovar, davant d'una publicació rigorosa sobre els diversos aspectes del tema que ens ocupa.

EL PASSAT OCULT, TRENTA ANYS DESPRÉS

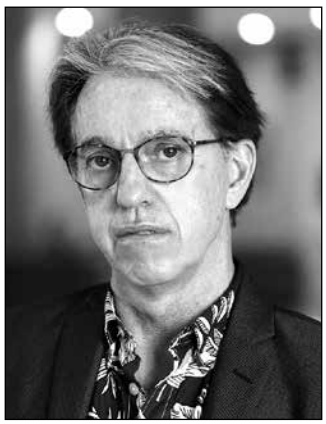

Julián Casanova
Catedràtic d'Història Contemporània
de la Universitat de Saragossa

Quan l'any 1986 es va commemorar el cinquantenari de l'inici de la guerra civil, amb nombrosos congressos i trobades, els estudis sobre la dreta i el feixisme ocupaven un buit molt petit a les agendes dels historiadors espanyols. L'ampli interès pels esdeveniments polítics i socioeconòmics que van tenir lloc a la zona republicana contrastaven amb l'escassíssima investigació rigorosa que hi havia sobre l'anomenada "zona nacional" i els orígens del franquisme.

La qüestió semblava rellevant perquè aquells fets tan estudiats van tenir lloc en un període inferior als tres anys i la dictadura que va acabar amb ells havia durat gairebé quatre dècades. A més, i no per casualitat, mentre que a gairebé ningú no molestava que sortissin a la llum tots els topants d'aquella conjuntura revolucionària, els inconvenients i obstacles es multiplicaven si es tractava d'interpretar l'altra cara -oculta però decisiva per a la nostra història- del passat.

Les primeres recerques serioses sobre la repressió a la guerra i la postguerra van començar a aparèixer a la segona meitat dels anys vuitanta, una dècada després que el franquista Ramón Salas Larrazábal publiqués la seva obra *Pérdidas de guerra*. Dificultats administratives, arxius tancats i amenaces, això és el que es van trobar els audaços que van gosar rastrejar aleshores la violència franquista.

El pasado oculto va ser el títol que vam triar per publicar la nostra investigació sobre el carnatge que van iniciar els militars rebels contra el règim republicà la matinada del 19 de juliol de 1936. Des del primer moment, la violenta repressió va destruir la capacitat de resistència de les organitzacions obreres i republicanes, va intimidar els adversaris menys actius i va anorrear els seus enemics polítics i ideològics. El que estava en joc, en aquesta substitució de la política per les armes, era la protecció i la preservació d'un ordre social amenaçat per la democratització, les reformes polítiques republicanes i les aspiracions i pràctiques revolucionàries de les classes treballadores. El terme *feixisme*, inclòs en el subtítol, era un punt de partida de la nostra investigació per tal d'aprofundir, més enllà de les xifres de víctimes, en les semblances i diferències amb altres països europeus on altres moviments autoritaris i feixistes havien arribat al poder abans del cop d'Estat i inici de la guerra civil a Espanya.

Dissenyat per Fernando Bayo, Miguel Angel Arrudi i José Mª Castejón i documentat pels historiadors de la Universitat de Saragossa: Julian Casanova, Angela Cenarro, Julita Cifuentes, Mª Pilar Maluenda i Mª Pilar Salomón, ve a recordar les víctimes del franquisme i, en especial, les 3.553 persones de totes les edats -de 13 a 84 anys- de 322 municipis espanyols que van ser executades durant la Guerra Civil de 1936-1939, fins al 20 d'agost de 1946, data de l'última execució, a la tàpia del darrere del cementiri.

El passat ocult era, primer de tot,

una història de víctimes, de milers d'assassinats, "passejats", abandonats als vorals o a les parets dels cementiris. I de botxins, d'una amplia coalició de militars, clergat, propietaris i gent de dretes que van creure fer un servei a Espanya i a la civilització cristiana portant a la tomba intel·lectuals, professionals, il·lustres republicans, dirigents polítics i sindicals i milers d'homes i dones que poc o res tenien, treballadors de les terres o de les fàbriques i tallers.

Perquè el que va demostrar aquesta investigació capdavantera, que es va convertir ben aviat en referència per a d'altres investigacions, va ser que la repressió duta a terme pels militars rebels va tenir des de bon començament un caràcter selectiu, la qual cosa allunya el cas espanyol de les neteges ètniques i genocidis que hi va haver en altres països europeus en escenaris i contextos històrics de profunda alteració de l'ordre, generada per les dues guerres mundials.

La Primera Guerra Mundial va crear la cultura d'assassinat, sovint vinculada a la ideologia de la raça, nació i classes social i va proporcionar, mitjançant els seus dos principals resultats, el comunisme i el feixisme, una nova manera de conduir la política i d'imaginar el poder i la violència. Tot això demanava de la burocràcia i forces armades dels estats moderns, però també de la mobilització de la població per tal de servir com a membres d'esquadrons, treballadors socials, metges i científics, guàrdies torturadors i assassins.

Fins que no va arribar la Segona República, la societat espanyola semblava que es mantenia una mica al marge de les dificultats i trastorns que sacsejaven la majoria dels països veïns d'ençà de 1914. Espanya no havia participat en aquella Gran Guerra i no va patir, per tant, la forta commoció que va provocar, amb la caiguda dels imperis i dels seus servidors, la desmobilització de milions d'excombatents, el paramilitarisme i l'endeutament per pagar les enormes sumes de diners dedicades a l'esforç bèl·lic. Tanmateix, compartia aquesta divisió i tensió que van acompanyar el procés de modernització entre els qui temien el bolxevisme i les diferents manifestacions del socialisme, amants de l'ordre i l'autoritat, i els qui somiaven amb aquest mon nou i igualitari que sorgia de la lluita a mort entre les classes socials.

El feixisme i el comunisme, els dos grans moviments sorgits de la Primera Guerra Mundial i que havien de protagonitzar, dues dècades després, la Segona, amb prou feines havien arrelat a la societat espanyola durant els anys de la República i no van assolir un protagonisme real i rellevant fins després d'iniciada la Guerra Civil.

La Segona Guerra Mundial fou l'escenari que va afavorir el pas des de polítiques de discriminació i assassinats a les genocides. Van fer la seva aparició durant aquells anys i, a més, al costat d'elements bàsics que identifiquen històricament, malgrat els desacords i matisos en la seva definició, la guerra total i el genocidi. Per una banda, la cerca de la destrucció absoluta de l'enemic, la mobilització de tots els recursos de l'Estat, la societat i l'economia i el control complet de tots els aspectes de la vida pública i privada. Per altra banda, la deshumanització de les víctimes i l'execució dels plans d'eliminació sistemàtica per part de les institucions governamentals, les forces armades, els grups paramilitars especials i els col·laboradors civils.

La guerra civil espanyola fou un assaig de tot això. Les dues parts rivals van posar en el camp de batalla, en el front i a la rereguarda, visions enfrontades del món i de models culturals i ideològics de civilització. I, tot i que això va passar a Espanya amb menys intensitat i violència que en altres països –els bombardeigs aeris, la persecució, els camps de concentració- els crims del franquisme no perden pes o es relativitzen per tal de no incloure'ls en la categoria de genocidi.

Les polítiques d'extermini posades en marxa pels rebels varen atrapar també, a més de les elits polítiques, intel·lectuals i dirigents obrers, milers de ciutadans que mai no havien destacat per les seves intervencions públiques perquè, a l'empara d'aquest nou ordre sense llei, n'hi havia prou que algun veí declarés que aquella persona no anava mai a missa, visitava la casa del poble o l'ateneu llibertari, havia celebrat els triomfs republicans a les eleccions o era, simplement, element "significat i contrari al Movimiento Nacional". Així van caure abatuts homes i dones que mai no van saber per què, que van tenir la mala sort de creuar-se en el camí d'universitaris falangistes, de propietaris benpensants que no atorgaven als desposseïts ni dret a respirar.

Era el reflex de l'oposició i enfrontament entre dos mons, dels desequilibris socioeconòmics i culturals entre els qui alguna cosa o molt posseïen i els qui poc o res no tenien, entre els qui havien tingut la possibilitat d'accedir a la cultura i els analfabets. En definitiva, era el reflex d'una repressió de classe, des de dalt cap a baix, acompanyada i reforçada per la persecució política, tot i que les rancúnies personals i familiars, o les divisions religioses, nacionalistes o lingüístiques, obliguin a prescindir de les imatges més convencionals que sobre els conflictes entre classes ha escampat la literatura militant.

La purga fou gegantina i dramàtica en el mon rural, en el qual les intenses relacions personals van afavorir l'aparició de vells litigis, disputes familiars i passionals, barrejats amb l'odi polític i de classe, amb la set de venjança d'uns propietaris espantats per les amenaces populars. Anys i dècades després, molts d'ells encara no sabien on eren els seus morts, escampats per indrets insospitats, fins que els van descobrir a les llistes dels registres civils i de cementiris publicats per diversos estudis. N'hi ha hagut amb menys sort, que s'han vist privats d'aquesta satisfacció sentimental i simbòlica, perquè als seus mai no els van classificar.

Aquells també van ser dies infortunats per a moltes dones, que van

caure a munts, tot i que en cap província no van assolir el deu per cent dels executats, però sobretot van patir humiliacions que anaven des del rasurat de cabells fins a l'assetjament sexual, passant per les purgues d'oli de ricí o la prohibició de manifestar el seu dolor a través del dol. Dones que a les nits havien d'obrir les portes als falangistes i comunicar als assassins on podien trobar els seus fills i marits absents. Orfes i vídues a milers, que perdien els seus pares i marits a la flor de la vida –una majoria dels assassinats tenia entre dinou i quaranta anys, segons els estudis més exhaustius- i deixant les seves vides trencades i arruïnades, amb l'estigma de ser familiars dels rojos morts.

Falangistes, requetès, milícies ciutadanes i voluntaris, constituïen les manifestacions més visibles de la mobilització de dretes, sense precedents en la història d'Espanya, que havien propiciat la rebel·lió militar. Tots aquests sectors reaccionaris van acompanyar l'exèrcit en l'execució del terror que, tot i que van deixar moltes vegades el treball de neteja a aquests grups paramilitars, foren els màxims responsables de la violència en declarar l'estat de guerra, assumir totes les atribucions en matèria d'ordre públic i sotmetre la justícia ordinària a la militar. Durant aquests primers mesos, els seus caps i oficials mai no van posar fre a una repressió que sempre van controlar, malgrat l'aparença de "descontrol" que va envoltar moltes "sacas" i "passeigs".

Acabada la guerra, els vencedors van ajustar comptes amb els vençuts. L'eliminació dels vençuts va obrir grans possibilitats polítiques i socials per als vencedors i els va atorgar grandiosos beneficis. Fou, en definitiva, una purga d'àmplies conseqüències, que va desarticular la cultura i les bases socials de la República, del moviment obrer i del laïcisme. Sobre les ruïnes dels vençuts i sobre els beneficis que la victòria en la guerra i en la pau va atorgar el franquisme va edificar la seva hegemonia. La dictadura va recordar sempre la victòria a la guerra i va omplir Espanya d'indrets de memòria. Per contra, milers d'assassinats pel terror militar i feixista mai no van ser inscrits ni recordats amb una mísera làpida. Els vençuts fins i tot tenien por de reclamar els seus morts.

Desenterrar aquest passat ocult ha estat un tasca àrdua i costosa. Amb molts treballs i moltes voltes a la investigació hem convertit la guerra civil i el franquisme en un objecte d'estudi privilegiat en la historiografia sobre l'Espanya contemporània.

Els fets més significatius han estat investigats i les preguntes més rellevants han estat respostes. Passa, tanmateix, que com que Franco va morir al llit i després de la seva mort les principals institucions civils i militars del règim autoritari van romandre intactes, no es van crear "comissions de la veritat" que investiguessin els milers d'assassinats i violacions de drets humans comesos durant la dictadura, ni es van dur a terme judicis contra els suposats botxins o responsables de tots aquests actes violents; les diferents memòries s'han creuat amb força en els últims anys més enllà de la investigació història.

El joc d'"equiparació" de víctimes i responsabilitats ha dominat la majoria de les representacions divulgades en els mitjans de comunicació i han tret a la llum una clara confrontació entre les narracions i les anàlisis dels historiadors i els usos polítics i records.

La guerra civil, més de vuit dècades després, pot i ha de debatre's, amb moltes veus i matisos. Es tracta d'explicar la història, però també de retribuir moralment i amb la veritat les víctimes de la violència franquista, continuar educant en la llibertat i respondre a les mentides amb treballs rigorosos, ben escrits i ben difosos. I que la propaganda, les falsificacions i les declaracions polítiques no substitueixin el coneixement raonat i l'anàlisi històrica.

Foto del dia de la inauguració del Memorial al Cementiri de Torrero, Saragossa, el 27 d'octubre del 2010, quan l'alcalde de Saragossa era Juan Alberto Belloch Julbe, cedida per Julián Casanova.

"TÀPIES I CUNETES: LA CARA OCULTA DE LA REREGUARDA FRANQUISTA"

Pilar Maluenda Pons
Julita Cifuentes Chueca
Professores d'Educació Secundària

Des que van començar a sentir-se les primeres notícies sobre la rebel·lió militar el dissabte 18 de juliol de 1936, el destí de Saragossa va estar en mans del governador civil, Ángel Vera Coronel, i el general en cap de la V Divisió, Miguel Cabanellas. La negativa a lliurar armes a les organitzacions obreres que les demanaven del primer i la posada a disposició dels insurgents del segon, malgrat haver estat considerat com un dels generals de més clara significació amb els principis republicans, va acabar convertint Saragossa en una de les poques ciutats que es va decantar des de bon començament del costat dels rebels. I ja no hi va haver temps perquè reaccionessin els líders del moviment obrer socialista i anarquista i dels partits polítics republicans d'esquerra. La improvisada i inicial resistència obrera a la rebel·lió militar va quedar emmudida per la unitat de l'exèrcit al costat de les forces d'ordre públic i la col·laboració entusiasta de membres de Falange i dels requetès. A l'empara del ban de declaració de l'estat de guerra la matinada del 19 de juliol, es va donar carta blanca a l'aplicació d'una violència que va fer impossible l'organització de qualsevol forma d'oposició armada[1]. Un dels primers a ser detingut i traslladat a la presó provincial va ser el mateix governador civil. Al seu costat també es va detenir un nombe important de membres de l'Ajuntament i de la Diputació Provincial.

El ràpid desenllaç a favor de l'exèrcit rebel a la capital va marcar decisivament els successos que es van viure a la província. En vista de les confuses notícies del que hi passava, comissions del Front Popular de diverses localitats van anar a la capital, a Calataiud o a les capçaleres de comarca per tal de demanar instruccions. Bona part d'aquestes localitats van decidir unir-se a la vaga general declarada el 19 de juliol i mantenir controls i vigilàncies a les entrades dels pobles per tal de defensar la legalitat republicana. Tanmateix, l'adhesió al cop de les forces d'ordre públic, de partides formades per servicials falangistes i veïns ressentits per la gestió republicana, va menar a la destitució, entre el 20 i el 21 de juliol de les autoritats municipals i va limitar, per tant, la seva capacitat per detenir la rebel·lió. Hi va haver alguns combats armats puntuals, però van ser neutralitzats per la ràpida actuació de la guàrdia civil i de l'exèrcit.[2]

Els qui no van poder fugir o consideraven que no tenien motiu per

1 L'any 1992 es publicava la primera edició del llibre *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón, 1936-1939*, capdavanter en l'estudi de la repressió franquista a Aragó. Derivada d'aquesta investigació inicial, l'any 1995 es va editar *El asalto a la República. Los orígenes del franquismo en Zaragoza, 1936-39*, Institució Fernando el Católico, Saragossa, 1995 on aprofundim en els processos viscuts a Saragossa capital i província.

2 Hi ha moltes investigacions des de l'àmbit local que permeten conèixer més detalladament els fets que van passar aquells dies. Podem destacar-ne la de Miguel Asensio Guajardo i Manuel Ballarín Aured *Lloviendo piedras. Crónica de la II República y de la represión fascista en Calatorao*, Editorial Carra L'aspro edizions, 2003; la de Francisco Javier Ruiz, *Las voces del silencio: En homenaje a todas las víctimas de la represión franquista sufrida en Uncastillo,* Uncastillo, Asociación Charata

fer-ho, ja que no creien haver comès cap delicte, van ser ràpidament detinguts i traslladats a la Presó Provincial de Saragossa, on, al llarg dels mesos següents, ingressarien també centenars de presoners de la província traslladats a aqueixa instal·lació penitenciària per la insuportable saturació que hi havia a les presons municipals i a les dependències que s'havien habilitat com a tals a les casernes de la guàrdia civil. La capital es va convertir, d'aquesta manera, en l'epicentre de la repressió de tot Aragó fins ben entrat l'any 1946.

Des del mateix 19 de juliol van començar les batudes i les execucions. I van començar a aparèixer cadàvers d'afusellats en els descampats de Valdespartera o a les parets del cementiri municipal de Torrero, als quals calia sumar els qui van ser assassinats a les cunetes de les carreteres o a les vores del canal a mans de piquets armats, formats majoritàriament per falangistes, que recorrien els barris i treien de llurs cases els homes que havien inclòs a les llistes elaborades a les seves txeques. D'una manera o altra, en el segon semestre de 1936 hi va haver la majoria de represaliats a Saragossa; un 74 %, unes 2600 persones, d'un total de 3500 comptabilitzades fins a 1946.

Passats aquests primers mesos de *terror calent*, la maquinària d'eliminació física va ser progressivament controlada pels tribunals militars i es va centralitzar a la capital. Així, de les 186 execucions dutes a terme el 1937, 47 van ser executades després de la celebració d'un consell de guerra; l'any 1938, d'un total de 256, 212 i l'any 1939, de 155, 86. Però l'acabament de la guerra no va suposar l'arribada de la pau i la reconciliació. La repressió física va continuar essent el recurs més eficaç per aconseguir de manera definitiva la destrucció de l'oposició. Seguint les dades proporcionades pels llibres del Registre Civil de Defuncions, des d'abril de 1939 fins al 1946 aquests tribunals encara van sentenciar a mort 447 persones més.

A la província més de 2000 persones van ser afusellades des de juliol a desembre de 1936, la qual cosa suposa un 82 % del total de víctimes als municipis rurals, percentatge lleugerament superior al de la capital. Els principals centres d'internament es van localitzar a les capçaleres de comarca, en especial Calataiud i Ejea (Eixea), però també a localitats com Mailén, Ricla, Gallur, Magallón, Biota, San Mateo o Pedrola, des d'on s'organitzaven i partien les columnes de càstig que deixaven desenes de cadàvers escampats per cementiris, deveses, despoblats o barrancs. La majoria dels assassinats en el món rural, ho va ser en un municipi diferent al que havia estat el domicili de la víctima. A partir de 1938 s'observa un augment de la repressió a les comarques orientals (Pina, Cariñena, Belchite, Caspe [Casp]). Com a conseqüència de l'avenç de l'exèrcit franquista, però aquests afusellaments es feien, majoritàriament, després d'un consell de guerra a la capital.

L'anàlisi quantitativa per comarques ofereix una imatge bastant acurada dels objectius que perseguien les noves autoritats sorgides del cop d'estat: acabar amb el desafiament que representava la legislació republicana i la creixent afiliació sindical per a l'oligarquia dels cacics. És per aquest motiu que les comarques més castigades en termes absoluts van ser La Almunia, Cinco Villas i el partit judicial de Saragossa, precisament les que presentaven els majors índexs de militància socialista i cenetista entre els jornalers agrícoles i els treballadors de les indústries; les que patien les conseqüències d'una propietat de la terra més concentrada amb vells litigis pels terrenys comunals i els arrendaments rústics, i les que havien protagonitzat una més gran mobilització sindical durant la Segona República. En aquests tres partits judicials, el nombre de víctimes de la repressió franquista va superar els 500 assassinats. Els van seguir els de Borja, Calataiud i Ateca. Belchite, Caspe (Casp), Pina i Cariñena que van donar unes xifres menors perquè en part o en la seva totalitat van ser recuperades pels milicians anarquistes i es van mantenir a la zona republicana fins la primavera de 1938. Les comarques de Tarazona i Daroca no van ser tan delmades perquè, entre d'altres raons, no estaven tan poblades i havien viscut un nombre menor d'episodis de conflictivitat social durant els anys de la República, a excepció de les capitals de comarca.

Aquesta violència, encara que en els primers moments va ser indiscriminada, tenia uns objectius molt concrets. Va cercar l'eliminació dels càrrecs públics triats a les urnes, la majoria d'ells republicans d'esquerra i socialistes. No és d'estranyar, si tenim en compte que la rebel·lió militar s'havia fet per tal d'enderrocar el règim instaurat des de 1931. La paradoxal propaganda dels rebels del 18 de juliol va convertir en responsables de la rebel·lió i de la posterior guerra civil la classe política republicana per haver alimentat un creixent clima de desordre i violència al país. En realitat, els ajuntaments van adquirir una importància fonamental dins del projecte reformista de la Segona República i això és el que no podien consentir els tradicionals detentors del poder polític i econòmic. Les dades obtingudes en el Registre Civil de Defuncions parlen per elles soles. En el segon semestre de 1936 es va acabar amb la vida de nou dels components de l'últim ajuntament republicà: Alfonso Sarría, Bernardo Aladrén, Genaro Sánchez Remiro, Antonio Ruiz, Antonio Aramendía, Casimiro Sarría, Joaquín Uriarte i

para la Recuperación de la Memoria Histórica de Uncastillo, 2008; el treball de Nacho Moreno Medina, *La ciudad silenciada. Segunda República y represión fascista en Calatayud (1936-39)*, Calatayud, Ateneo 14 de abril, 2009; el de José Antonio Remón, *Cinco Villas, 1936. Del protagonismo reformista a la violencia reaccionaria*, Zaragoza, Centro del Libro de Aragón, 2009 i, finalment, la de Javier Álvaro, *Segunda República y represión franquista en Ateca: la historia oculta en una fosa común del barranco de la Bartolina*, Saragossa, Fundación Bernardo Aladrén, 2009.

Manuel Pérez Lizano que també era president de la Diputació Provincial. També amb sis dels nou membres de la Diputació Provincial, inclòs el seu president, Manuel Pérez Lizano, entre ells els diputats provincials Joaquín Borao i Enrique Minguez[3].

Igualment, a la província, desenes de municipis van perdre també els seus alcaldes i regidors, sobretot els qui més s'havien implicat en la posada en marxa de la legislació en matèria agrària. De les 12 capçaleres de comarca que hi havia a la província els anys 30, 8 d'elles van perdre els alcaldes: Juan Sancho (Ejea [Eixea]), Fernando Laborda (Tarazona), Mariano Díez (La Almunia), Baltasar González (Borja), Agustín Ayerbe (Ateca), Pascual García (Daroca), Vicente Zumeta (Pina) i l'alcalde de Belchite, Mariano Carrasco, que es va suïcidar a la presó. Darrere de molts afusellaments podem trobar les velles raons amb les forces vives del municipi per temes agrícoles o educatius, com han demostrat els casos de l'alcalde de Sobradiel, Julián Ezquerra o el d'Uncastillo, Antonio Plano[4]. L'atac a l'administració republicana va continuar amb la repressió sobre les plantilles de funcionaris i empleats municipals. Les noves autoritats militars els consideraven tacats per la gestió republicana i, per això, van emprendre una intensa tasca de depuració administrativa i física que va portar 82 empleats a la tomba, 12 dels quals de la guàrdia municipal. El mateix que els va passar a sis funcionaris de la Diputació Provincial, acusats d'abandó de servei i d'actuació contrària al "Moviment Nacional". Gairebé el 95 % de tots els empleats públics executats ho van ser entre agost i setembre de 1936. A les zones rurals, van ser els guàrdies municipals els qui van patir una persecució més gran, seguits dels treballadors dels escorxadors, xofers i, en especial, els secretaris dels ajuntaments.

Les xarxes de la repressió feixista també es van estendre sobre els líders i militants de la Federació Aragonesa d'Agrupacions Socialistes i de les Joventuts Socialistes, d'Unió Republicana, Izquierda Republicana, Partit Republicà Radical Socialista, del Partit Sindicalista i dels sindicats CNT i UGT. I va arribar també a la base del moviment obrer mitjançant les batudes fetes als barris obrers de San José, Arrabal, Venecia, Delicias i els districtes rurals de l'àrea suburbana. Encara que en la meitat de les inscripcions de defunció no apareix la professió, quan s'hi anota, confirma que la majoria dels executats entrarien dins de la imprecisa categoria de jornalers, o de la indústria del camp, als quals acompanyarien ferroviaris, tramviaris i xofers. L'acarnissament va ser igualment notable entre el gremi de la construcció, cenetista per excel·lència, entre els metal·lúrgics i els empleats de petits tallers familiars. En els diferents municipis de la província la majoria dels afusellats eren treballadors del camp, camperols i jornalers afiliats majoritàriament a la Federació Nacional de Treballadors de la Terra, afecta a la UGT, seguits dels obrers de les sucreres i les farineres de la província i els de la construcció, gremis tots ells amb alts nivells d'afiliació sindical.

Especialment ràpida i intensa va ser la persecució que va patir el col·lectiu de mestres i professors, molts d'ells afiliats a la Federació de Treballadors de l'Ensenyament, i la UGT. La reforma educativa havia estat un dels bucs insígnia del projecte republicà. El seu projecte d'escola pública, obligatòria, gratuïta i laica topava de front amb el tradicional monopoli educatiu i ideològic de l'església catòlica. És per això que els rebels van passar a considerar els mestres els principals responsables de les ideologies marxistes i anticlericals i els van sotmetre a una purga ferotge, des dels més humils mestres de les escoles rurals fins als més eminents catedràtics d'universitat, tant homes com dones. Més de cinquanta docents van ser afusellats, la meitat dels quals exercien el seu magisteri en el medi rural. Encapçala aquesta llista el president del comitè directiu de la FETE, Félix Bielsa. També els membres del tribunal del Magisteri Primari, Gabriel Vera Oria i Pilar Escribano Iglesias. La Universitat, a banda de viure una intensa depuració administrativa, va perdre el catedràtic de Medicina, Francisco Aranda Millán, i els germans Augusto i José Mª Muniesa, professors auxiliars a la mateixa facultat.

No es van lliurar de caure víctimes d'aquest huracà exterminador, tant a la província com a la capital, representants de sectors burgesos i petit-burgesos, com ara advocats, jutges, procuradors, metges, veterinaris, arquitectes, alguns dels quals ocupaven alts càrrecs dins de la Maçoneria. Al final de la guerra, el nombre de membres de la Maçoneria saragossana eliminats arribava a 33. Entre ells hi havia el diputat i president de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre, Venancio Sarría Simón, el seu amic i arquitecte Francisco Albiñana, els metges Moisés i Miguel Alcrudo Solórzano, tots dos anarquistes, i els militars Vicente Penado Vidal, Pablo Lasala, Pantoja Flores i Víctor Galán Jiménez. El Triángulo Floreal de Calataiud, única lògia maçònica de la província, va perdre 9 dels seus 13 membres. L'eliminació d'aquestes persones va servir perquè molts integrants de la classe mitjana, que tant havien apel·lat al restabliment de l'ordre social i havien

3 Un breu acostament a les biografies de molts d'ells es pot trobar al llibre d'Enrique Bernad (coordinador), *República y republicanos. Socialistas y republicanos de izquierda en Zaragoza y provincia*, Zaragoza, Diputación Provincial de Zaragoza, 2003.

4 Sobre aquest últim es pot consultar la investigació duta a terme per Víctor Lucea dins «*Dispuestos a intervenir en política*». *Don Antonio Plano Aznárez: socialismo y republicanismo en Uncastillo (1900-1939)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2008.

rebut amb relativa satisfacció el cop militar, s'adonessin de les veritables intencions dels rebels i que la brutal repressió també podia afectar-los si no mostraven una lleialtat sense fissures.

No podem acabar aquest breu repàs de la identitat de les víctimes de la repressió franquista sense indicar que el nou règim no va tenir cap indici de misericòrdia cap a la dona. A les humiliacions i vexacions sofertes, des del rapat dels cabells, les purgues d'oli de ricí, la prohibició de mostrar dolor mitjançant el dol, l'assetjament sexual, la violació o la sostracció dels fills, cal afegir-hi l'afusellament. Segons les nostres dades, 277 dones, mestres, joves afiliades a partits o sindicats o simplement pertanyents a famílies compromeses políticament i ideològicament, van ser assassinades a tota la província de Saragossa, i inscrites sota l'eufemisme "fractura de la base del crani", per "arma de foc" o per "fets relacionats amb la guerra civil". La Segona República els havia obert les portes a la participació política i centenars s'havien afiliat als diferents partits i sindicats obrers no solament de la ciutat, també en el camp, on la seva intervenció fou fonamental per entendre moltes de les transformacions que es van dur a terme. I aquest protagonisme, per als rebels gosadia, els passaria factura. Tot i que a moltes se'ls va arravatar la vida pel simple fet de ser l'esposa o la germana d'algun home que ja havia estat represaliat o s'havia escapat de les urpes dels seus perseguidors, la majoria ho va ser per la seva implicació política i sindical. Deixant de banda la capital, van ser Cinco Villas, La Almunia, el partit judicial de Saragossa i la comarca de Borja les zones més delmades. Com a exemples podem esmentar Florinda Arjol, Gloria Campo i Concepción Justes, afiliades al PSOE, Pilar Cambronero i Pilar Royo d'Izquierda Republicana; Amelia Sainz Calderón, membre del Socors Roig Internacional; o María Domínguez, la primera alcaldessa democràtica.

En definitiva, la repressió franquista va acabar amb la vida de més de 6000 persones a Saragossa, que es va convertir en una de les províncies amb un nombre més gran d'afusellats, juntament amb Còrdova, Sevilla, Badajoz i Granada. Paral·lelament a la tasca d'eliminació física es va iniciar la tasca de construcció d'una nova societat amb un personal vinculat a l'elit social i econòmica de sempre. Els que havien aconseguit de sobreviure es van veure sotmesos a un intens procés de depuració i fiscalització que es traduiria en la pèrdua de les seves ocupacions, en la confiscació de les seves propietats i en l'aplicació de multes força elevades.

Per als vencedors, els afusellaments van ser el resultat d'una lluita fratricida, atribuïbles únicament a les vicissituds de la guerra civil. Les investigacions històriques han demostrat, en canvi, que van respondre a una política premeditada d'extermini. Interpretacions al marge, és innegable que els assassinats van acabar enterrats en fosses anònimes al costat de tàpies i cunetes. A ells i als qui van haver de sotmetre's als dictats del nou règim els esperaven dècades de silenci.

JUAN SANCHO GARCÍA
Alcalde d'Ejea (Eixea).
Afusellat

MANUEL PÉREZ LIZANO
Regidor i Alcalde de Saragossa
President de la Diputació Provincial.
Afusellat

LA VIOLÈNCIA FRANQUISTA A TEROL: SUBLEVACIÓ, GUERRA I VICTÒRIA

Ángela Cenarro Lagunas
Catedràtica d'Història Contemporània
a la Universitat de Saragossa

La violència dels rebels contra la II República presenta unes pautes compartides, pel que fa a mecanismes, ritmes i perfils de perpetradors i víctimes a tota l'Espanya dividida l'estiu de 1936. En aquell mapa general, ja ben conegut després de tres dècades d'investigacions sobre el tema, cada espai projecta unes peculiaritats derivades de factors com la intensitat dels conflictes locals, l'arrelament de les forces republicanes i obreres i el desenvolupament de les operacions bèl·liques. Terol va ocupar els titulars de la premsa nacional i internacional quan l'hivern de 1937 es va convertir en la primera capital recuperada per l'exèrcit republicà. Fins aleshores havia estat l'escenari de la instal·lació de l'ordre franquista per la força, un magnífic exemple de com la dictadura es va erigir en un territori endarrerit, perifèric i inarticulat econòmicament. El seu perfil eminentment conservador els anys trenta, molt clar atès el triomf de les candidatures dretanes a les eleccions de 1933 i 1936, no va ser un obstacle perquè la violència de rereguarda adquirís unes dimensions notables, amb més de 1000 víctimes, bé per assassinats extrajudicials o per sentències de tribunals militars, des de l'estiu de 1936 fins a la primera meitat dels anys quaranta.

Era també una província que no tenia un gran nombre de soldats, per la qual cosa l'acció de les forces d'ordre públic (Policia, Guàrdia Civil i Guàrdia d'Assalt), juntament amb les milícies ciutadanes (Acció Ciutadana, Falange, Guerrilla Aguado), fou decisiva per a la consolidació del cop d'estat i la materialització de les pràctiques repressives a la primera etapa. Fruit dels avatars militars de les primeres setmanes, a més, el gruix de la província va quedar en mans de les milícies disposades a sufocar el cop mitjançant les armes, per la qual cosa només un terç del territori, la capital i els seus voltants, part del partit judicial d'Albarracín i la totalitat del de Calamocha, coincident amb la zona del riu Jiloca, va quedar en mans dels militars rebels. La batalla de Terol va introduir un punt d'inflexió també en la dinàmica repressiva, en agreujar l'afany de venjança contra els republicans des de la primavera de 1938.

El 19 de juliol de 1936 el tinent Mariano García Brisolara, comandant militar de Terol, va rebre de la Capitania General de Saragossa l'ordre de sumar-se a la rebel·lió. Davant de les seves vacil·lacions, va ser el comandant Virgilio Aguado, cap segon de la Caixa de Reclutes, el qui va fer efectiva l'adhesió al cop i va col·locar el ban de guerra pels carrers de la ciutat. Com en altres capitals, el governador civil, Domingo Martínez Moreno, es va reunir amb els principals representants del Front Popular, amb la finalitat d'avaluar la situació i evitar que el cop reeixís. En aqueixa reunió es va decidir detenir el comandant Aguado, però la traïció d'un tinent d'assalt va fer fracassar els plans i els assistents a la reunió van ser detinguts. Al migdia del dia 20 de juliol l'"Alçament" triomfava definitivament a Terol.

El caporal primer de la Guàrdia Civil, Pedro Simarro Roig, va sortir el mateix matí del dia 19 en un cotxe en direcció a Alcanyís per tal d'alliberar els falangistes que allà hi havia empresonats. Mentre, el comandant José Pérez de Hoyo posava la resta d'efectius sota comandament militar. La Benemèrita també es va encarregar de portar la rebel·lió a la resta de la província i destituir els ajuntaments del Front Popular. Els militars insurrectes van comptar

també amb l'adhesió incondicional de la Falange Espanyola de Terol, un minúscul partit creat el 1933, que havia adquirit un arrelament important a localitats com Terol, Calamocha i Alcanyís.

El triomf dels rebels a la capital es va poder consolidar gràcies als fets de Puebla de Valverde, un episodi molt primerenc de violència contra els qui resistien el cop mitjançant la seva acció a milícies armades. En aquesta localitat va arribar, procedent de València, la columna dirigida pel coronel de carrabiners Hilario Fernández Bujanda i el diputat d'Izquierda Republicana per Castelló, Francisco Casas Sala. Segons Paul Preston, estava integrada per uns 400 guàrdies civils i una xifra variable de milicians, entre 180 i 600, segons les localitats per on passaven. El dia 29 de juliol, els guàrdies civils es van amotinar a Puebla de Valverde, amotinament que va desembocar en un enfrontament armat pels carrers del poble. Uns cinquanta milicians van ser afusellats i els seus responsables empresonats i conduïts a Terol. La columna, formada ja exclusivament per guàrdies civils disposats a alinear-se amb els rebels, va arribar a Terol cap a les 11 de la nit del mateix dia 29. Fernández Bujanda i Casas van ser afusellats i inscrits com morts per "hemorràgia interna" l'endemà[1].

A causa de l'avançament decidit de columnes de milicians armats procedents de Catalunya, llevant, Conca i Guadalajara a partir del dia 25, els insurrectes no van poder mantenir el control de la resta de la província, amb la qual cosa, a les acaballes d'agost Terol va quedar migpartida per un front de guerra que la recorria de nord a sud. Les milícies es van imposar a les partides judicials de Valderrobles (Vall-de-roures) Alcanyís, Hijar, Castellote (Castellot), Aliaga i Mora de Rubielos; van quedar divididdes Montalbán, Albarracín i Terol, i només havia passat íntegra al bàndol dels rebels la partida judicial de Calamocha. Aquesta línia, pràcticament fixa fins a l'hivern de 1937, va separar amb claredat els projectes radicalment enfrontats per a l'organització de l'Estat i la societat.

Evacuació de Terol, 24 de desembre de 1937. Kati Horna. Centre Documental de la Memòria Històrica.

Va ser en aquest reduït escenari on els rebels van escometre la construcció del nou ordre polític i social per la força. En aquesta zona el moviment obrer havia deixat sentir la seva veu, atesa la concentració de la indústria sucrera (Azucarera de Santa Eulalia) i minaire (mines d'Ojos Negros). Va començar amb la detenció, l'empresonament i l'afusellament dels qui havien mostrat qualsevol compromís amb la República i les organitzacions polítiques i sindicals que acollien les seves bases socials: polítics republicans, socialistes o anarquistes, militants de base de les organitzacions sindicals, obrers i camperols, dones compromeses i, sobretot, els qui havien ocupat càrrecs públics durant l'etapa republicana, van estar en el punt de mira sense distinció.

La declaració de l'estat de guerra va imposar el codi de justícia militar i va garantir que l'exèrcit tingués el control absolut sobre la violència. Res no va estar desorganitzat o descontrolat a partir del 19 de juliol de 1936 en el Terol insurgent, per molt que l'abundància de les detencions, empresonaments, "passeigs" i "sacas" que acabaven amb afusellaments a les cunetes o a les parets dels cementiris, oferís una imatge de repressió indiscriminada. La concentració de les matances en els mesos d'agost i de setembre coincideix, a més, amb la consolidació del front de Terol fins al mes de desembre de 1937, per la qual cosa a la voluntat de neteja de la rereguarda s'hi va sumar la necessitat de controlar el territori des del punt de vista militar. L'encreuament d'aquestes dues lògiques va tenir un efecte devastador a la primera fase de la repressió[2].

La capital fou l'escenari preferent en aquest moment. Falangistes i guàrdies civils feien escorcolls per les cases, conduïen els detinguts al Seminari I els empresonaven en els seus soterranis, des d'on eren traslladats en un vehicle, la famosa "camioneta de la matinada", al que es va convertir en el principal indret d'afusellament, els "pozos de Caudé", un pou artesà prop de la localitat de Cella, a poc més de 20 quilòmetres de Terol. Uns altres 22 van ser traslladats a Saragossa[3].

1 La primera versió d'aquest episodi va ser relatada per Juan Bautista Mari Clerigues, un dels guàrdies civils protagonistes dins "La Guardia Civil en el Alzamiento Nacional. La columna de Puebla de Valverde", *Revista de Estudios Históricos de la Guardia Civil*, n. 2 (1968), pp. 107-126 i nº 3 (1969), pp. 99-118. La més recent i documentada dins Paul Preston, *El Holocausto español. Odio y exterminio en la guerra civil y después*, Barcelona, Debate, 2011, pp. 345-347

2 La relació de les "sacas" en aquesta zona amb l'estabilització del front dins David Alegre Lorenz, *La batalla de Teruel. Guerra total en España*, Madrid, La esfera de los libros, 2018, p. 59.

3 Sobre els "Pozos de Caudé", convertit en un dels principals indrets de memòria d'Aragó des de 1980 gràcies a l'impuls de Francisco Sánchez Gómez, vegeu Sergio Murillo Gracia, "Memoria de la guerra y dignificación de las víctimas en Aragón: 1975-1990", Tesi doctoral inèdita, Universitat de Saragossa, 2020, pp. 159-190. L'exploració arqueològica dins David Alonso

La "saca" de la Plaça del Torico ha passat a la història com un dels episodis que millor va representar aquesta perversa combinació de terror i festa que es va implantar en el territori rebel les setmanes posteriors al cop. El 26 o 27 d'agost una banda de música va conduir a la plaça els qui passejaven pels carrers contigus. Quan s'hi va concentrar prou públic, uns falangistes van tancar les sortides de la plaça per evitar que aquests espectadors forçats poguessin escapar. Aleshores van fer baixar dels camions 13 detinguts. Se'ls va obligar a travessar la plaça d'una banda a l'altra i quan acabaven el trajecte rebien un tret al cap. El públic va aclamar els afusellaments entre rialles i burles, i després, quan els cadàvers van ser retirats, la banda de música es va col·locar al centre de la plaça per fer un concert[4].

Entre les víctimes d'aquesta onada repressiva que va seguir a la rebel·lió hi havia l'advocat i diputat del Front Popular Gregorio Vilatela i el governador civil Domingo Martínez Moreno. Tots dos van ser afusellats a Saragossa. El primer fou inscrit com a mort per "hemorràgia interna", el segon, per "fractura de crani i hemorràgia". També van ser assassinats el president de la Diputació, Ramón Segura, i l'alcalde Pedro Fabre. Aquest últim es trobava en el punt de mira per tal com presidia una corporació municipal molt discutida, ja que, després del triomf de les eleccions de febrer de 1936 a nivell estatal, una ordre governamental va decretar la incorporació de diversos regidors d'esquerres, entre els quals hi havia Jesús Fermín Martín, Jesús Anduj Aparicio i Juan Melero Valero, també afusellats.

Van ser semblants els destins de les figures compromeses amb els plans educatius de la República com Joaquín de Andrés, director de l'Institut d'Ensenyament Mitjà, i José Soler, director de l'Escola Normal. A l'auxiliar d'Hisenda Mercedes Vega Gispert, "sacada" després d'un període de reclusió al Seminari, se li va obrir, a més, expedient governatiu i va causar baixa a l'escalafó per "abandó de destinació"[5].

A tots ells van seguir centenars d'habitants de Terol, membres de les organitzacions obreres i sindicals, entre els quals és possible de recuperar alguns noms. El 19 de juliol va aparèixer mort el secretari provincial del PSOE, José Millán, a la carretera d'Albarracín. Alfonso Gómez de la Asunción, representant obrer a la Comissió de Policia Rural, va ser detingut i seria afusellat el mes de desembre. I si diversos dirigents obrers van poder alliberar-se d'aquesta onada repressiva en passar a la zona republicana, les autoritats militars van acabar amb la vida dels seus familiars. Aquest va ser el cas d'Ángel Sánchez Batea l'esposa del qual, María Pérez, acusada de tenir una ràdio amb la qual suposadament captava emissores estrangeres, i la seva filla Pilar, de 17 anys, de les Joventuts Socialistes Unificades, van ser empresonades mentre ell organitzava la federació socialista a l'altra banda del front. Totes dues van ser afusellades.

També hi va haver passeigs i "sacas" a les partides judicials de Calamocha i Albarracín. Van ser afusellats els regidors de Calamocha, Joaquín Aguar, Antonio Corbatón, José Martín Rodríguez i Francisco Rubio Calvo: A la mateixa localitat, van caure afiliats als partits republicans i obrers, com Manuel Jorcano Julve, d'Izquierda Republicana, Policarpo Vicente Lisona, del Partit Radical i el secretari de la FNTT, Pablo Marco Rando. A Albarracín, els germans Pedro i Ignacio Narro Martínez, alcalde i primer tinent d'alcalde de la corporació municipal de 1936 respectivament, així com el regidor Víctor Moreno. A Villarquemado, els alcaldes Nicolás López Aguar i Teófilo Villel, i els regidors Leoncio Martínez Pariño, Roque Torres Ramos i Agustín Aldabás. A Monreal del Campo, l'alcalde Victoriano Górriz Bau, el seu germà Benjamín i el xofer Abundio Moreno Tortajada, tots tres vinculats al centre republicà de la localitat. A Cella, les matances van anar adreçades a desballestar la societat obrera agrícola, de la qual era membre Francisco Sánchez Romero, també regidor.

Al final, entre juliol i desembre de 1936 van ser 475 els assassinats a tota la zona ocupada pels militars rebels; aquest terç del territori provincial abraçava la partida judicial de Calamocha i la meitat de les d'Albarracín i Terol. La xifra, gairebé la meitat de totes les víctimes de la repressió franquista a la província, és una evidència que el terror es va concentrar en els primers mesos del conflicte armat mitjançant "passeigs" i "sacas". Aquest ritual comportava el trasllat forçós de les víctimes a zones veïnes, properes, però fora de les seves localitats d'origen. Així, generalment, a més del destí preferent dels Pozos de Caudé, hi va haver altres espais repressius ben delimitats: les víctimes de Calamocha van ser dutes a Fuentes Claras, i les de Monreal del Campo a Villafranca del Campo. Moltes de Gea de Albarracín van acabar la seva vida a prop de Cella i, alhora, les de Cella a Gea de Albarracín[6].

En aquesta etapa es van sentar les bases d'altres mecanismes repressius de llarga durada, adreçades

Císter, *Verano del 36. La fosa común de la Guerra civil de los Llanos de Caudé*, Saragossa, Mira editores, 2008.

4 Ildefonso Manuel Gil dins *Concierto al atardecer*, Zaragoza, Departamento de Cultura y Educación, 1992, pp. 13-35.

5 *Butlletí Oficial de l'Estat*, 13 de novembre de 1936.

6 Treballs recents que ofereixen informació rellevant sobre la violència franquista en aquesta zona són els de José Serafín Aldecoa Calvo, *Entre el hambre de tierra y el despertar social. La II República en tierras del Jiloca (1931-1939)*, Calamocha, Centro de Estudios del Jiloca, 2009; Serafín Aldecoa, "La represión franquista en Villarquemado", Xiloca, 41 (2013), pp. 39-66, i Eloy Cutanda Pérez, *La represión franquista en la Sierra de Albarracín*, Tramacastilla, Centro de Estudios de la Comunidad de Albarracín, 2017.

a revestir les pràctiques violentes d'un vernís de legalitat. Van tenir com a principal referència el Decret 108 de la Junta de Defensa Nacional (13-9-1936). Les comissions depuradores de la Universitat de Saragossa van començar la seva tasca una mica més tard d'aquesta data, de manera que el mes de novembre de 1936 ja estaven suspesos de sou i ocupació 30 mestres, així com diversos professors d'ensenyament mitjà i de l'Escola Normal compromesos amb les directrius republicanes. Constituïen un nucli relativament reduït que representava l'únic indici de modernització en una província rural i endarrerida com Terol. I un nombre considerable de ciutadans –concretament 628, procedents de les partides judicials de Calamocha i Albarracín- van patir al llarg de 1937 i 1938 l'obertura d'un expedient de responsabilitat civil i l'embargament dels seus béns per part de la Comissió Provincial de Confiscació. Aquest procediment continuaria a la postguerra mitjançant la jurisdicció extraordinària de Responsabilitats Polítiques, tal i com s'analitza en el capítol corresponent d'aquest monogràfic.

La batalla de Terol de l'hivern de 1937 va marcar una cesura en la història de la província. La presència dels republicans a la ciutat i en els territoris veïns va ser efímera, amb prou feines un parell de mesos, però va destruir la ciutat i va deixar una fonda petjada en la memòria col·lectiva. La recuperació de Terol per part de l'exèrcit de Franco va marcar l'inici de la gran ofensiva en el front d'Aragó que es va saldar amb l'ocupació de la meitat oriental de la regió en un parell de mesos. Aquest avenç va crear les condicions idònies per a una nova onada de violència poc regularitzada, que va comptar amb la participació decisiva de veïns dretans destacats i la connivència de les autoritats locals. "Els fets de Calanda" constitueixen, potser, l'exemple més dramàtic d'unes pràctiques motivades per la lògica de la venjança[7].

Cap a l'abril de 1938 la guerra civil havia acabat a la província de Terol. Però gairebé la meitat dels afusellaments en nom de "Déu i la Pàtria" van tenir lloc a partir d'aquella data. El terror, en aquells moments, estava ja molt centralitzat i s'exercia bàsicament des de les Auditories de Guerra. Els tribunals militars van dictar sentències de mort per a 19 homes a Santa Eulalia, entre maig i juliol de 1938, i el mateix final van tenir altres 65 a la capital de la província entre octubre de 1939 i juliol de 1940. D'altres 235 van ser traslladats a Saragossa, la majoria procedents de les partides judicials d'Híjar i Alcanyís, a la zona del Baix Aragó. Només en un dia, el 29 de maig de 1943, van ser afusellats set habitants de Terol i inscrits en el registre de defuncions com a morts per "ferida d'arma de guerra". Entre ells, hi havia tres dels representants més destacats del socialisme, Ángel Sánchez Batea, alcalde de la ciutat durant la breu ocupació republicana de 1937-38, Pedro Civera Villarroya i Vicente Villarroya Vicente.

Els afusellaments només van ser la punta de l'iceberg d'un projecte violent que va impregnar tota la vida quotidiana. Els qui no van acabar les seves vides davant d'un escamot d'afusellament van experimentar formes més subtils d'exclusió. Sobre els vençuts, a la província de Terol, es va imposar estrictament el control polític i social. Després de la guerra, moltes persones que havien abandonat les seves poblacions a causa de l'avanç de l'exèrcit de Franco van retornar-hi moguts pel desig de recuperar una certa normalitat vital. Des de març de 1939, el governador civil de Terol, Antonio Reparaz Araujo, comandant de la guàrdia civil, va obrir 3344 expedients a gent d'esquerres de Terol que havien romàs a la rereguarda republicana després del cop militar o s'hi havien refugiat. La investigació sobre l'actuació d'aquestes persones durant la "dominació roja" s'obria a instància de la denúncia de veïns d'ordre. Per tal de completar-la es demanaven informes de la guàrdia civil de l'indret, de l'alcalde i del jutge municipal. Molts d'ells van ser detinguts, posats a disposició de l'Auditoria de Guerra de la Va. Regió Militar i empresonats en el dipòsit municipal o traslladats a una altra presó, generalment la de Saragossa.

La declaració de l'estat de guerra el mes de juliol de 1936, que es va mantenir vigent fins al 1948, va fer possible que els vells conflictes se solucionessin per mètodes aliens a la negociació i les paraules. L'ordre social, amenaçat primer i subvertit finalment a la rereguarda republicana, es va restablir i apuntalar per la força a un preu molt alt. Els rebels, després vencedors, van transformar les escletxes que la II República, amb la seva llibertat i les seves reformes, havia obert, en una fractura social profunda.

Monòlit dels Pozos de Caudé. Sergio Murillo Gracia. Cortesia de l'autor.

7 Ángela Cenarro Lagunas, "La lógica de la guerra, la lógica de la venganza. Violencia y fractura social en una comunidad bajoaragonesa", dins *Segon Congrés Recerques. Enfrontaments civils: Postguerres i reconstruccions*, Associació Recerques i Pagés Editors, Lleida, 2002, vol II, pp. 703-715.

OSCA, LA CIUTAT DOBLEMENT ASSETJADA

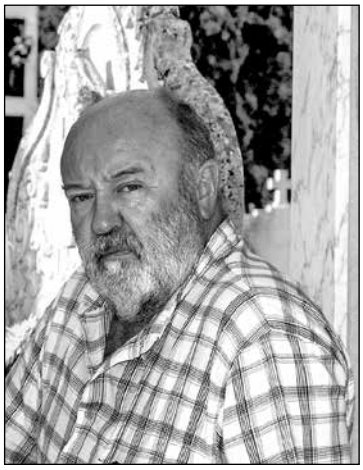

Víctor Pardo Lancina
Periodista

La nit del 18 de juliol de 1936, atesa la gravetat de les notícies que arribaven del nord d'Àfrica, corroborades des de Madrid, es van reunir a la seu del Govern Civil d'Osca els representants dels partits del Front Popular amb els responsables sindicals locals per tal de valorar la situació i, arribat el moment, prendre mesures. La sospita d'un cop d'estat es venia perfilant les últimes setmanes, però el governador, Agustín Carrascosa Carbonell, assegurava que la situació estava controlada. Res més lluny de la realitat.

Carrascosa, que amb prou feines feia un mes que exercia el càrrec a Osca, era militant de la Unió Republicana, de Diego Martínez Barrio, però el seu tebi republicanisme ja s'havia qüestionat pels més destacats membres de la Izquierda Republicana local, partit amb important presència a les institucions i al govern municipal, i fins i tot alguns dels seus propis companys dubtaven de la seva determinació política.

Al despatx de Carrascosa, situat al Cós de Fermín y Galan (actualment Cós Alt) davant per davant del teatre Olímpia, es discutien asprament estratègies d'urgència. La majoria exigia armar la població per tal de defensar la legalitat republicana; només el governador, inflexible pel que feia a l'acatament de les instruccions del ministeri, i el líder anarquista Ramón Acín, s'hi mostraven contraris. Acín, que pretenia evitar un bany de sang, serà precisament una de les primeres víctimes de la repressió, però no l'única entre els que hi havia reunits al despatx d'en Carrascosa.

Alhora que augmentava la temperatura al despatx del governador, centenars de veïns d'Osca i d'altres arribats des de localitats pròximes es concentraven al voltant del local dels reunits requerint que se'ls lliuressin armes. La urgència era tan gran que les armeries de la ciutat van ser saquejades i els qui tenien la corresponent llicència de caça hi acudien amb les seves escopetes disposats a fer front a trets a la insurrecció militar anunciada. Hi va haver un intent d'assalt a la mateix comissaria de policia, situada a la planta baixa del Govern Civil, però finalment no es va disparar ni un cartutx.

Cap a les tres de la matinada del diumenge 19 de juliol, Ramón Acín va treure el cap pel balcó principal i va apressar la dissolució dels concentrats tot aconsellant que cadascú es proporcionés les mesures de protecció que considerés oportunes. Molts abandonaran la ciutat i salvaran la vida, d'altres que no tenien res a amagar perquè "no havien fet res", moriran al davant dels escamots d'execució.

El cop d'Estat va guanyar sense cap mena d'oposició armada a Osca, una ciutat de setze mil habitants, com també va guanyar a Saragossa i Terol. Les tres capitals de província van quedar a mans dels rebels i la repressió es va desfermar immediatament amb una violència incontenible.

L'exèrcit, la Guàrdia Civil i la Guàrdia d'Assalt es van fer amb els enclavaments de la ciutat de l'Alt Aragó durant les primeres hores del matí de diumenge. Els edifics de Correus, Telègrafs i el Govern Civil, el titular del qual va ser deposat i arrestat, la Diputació i l'Ajuntament van ser

Soldats del Regiment d'Infanteria Valladolid n. 20 es despleguen al centre urbà d'Osca el matí del 19 de juliol de 1936. Fototeca de la Diputació d'Osca. Fons Oltra

ocupats per les forces rebels mentre instal·laven en indrets estratègics metralladores disposades a entrar en acció en qualsevol moment.

Alguns reressagats després de la concentració que hi havia hagut al cap de poques hores van ser identificats i detinguts. Havia començat la caça dels dissidents, reals o imaginaris. En els dies següents, amb la col·laboració dels membres de la Falange i de la milícia civil Acció Ciutadana, cercaran, detindran i empresonaran militants republicans, dirigents polítics i sindicals, simpatitzants d'organitzacions cívils de suport a la República i sospitosos de desafecció al nou ordre que començava a obrir-se pas a sang i foc. Ben aviat la presó provincial es va desbordar i va caldre habilitar nous espais de reclusió com ara l'institut d'ensenyament mttjà, l'edifici que va hostatjar l'antiga Universitat Sertoriana, actualment Museu d'Osca[1].

Només entre el 19 i el 21 de juliol hi ha constància de 152 detencions d'antifeixistes que ingressen a presó. El 31 de juliol la nòmina d'empresonats puja a 215. L'1 de setembre el llibre d'ingressos ultrapassa les tres-centes anotacions manuscrites, però en aquesta data molts ja havien estat "posats en llibertat", que és la macabra fórmula que indica a l'expedient processal o carcerari el lliurament del detingut als seus executors, pistolers de la Falange, militars o guàrdies civils enviats pel governador militar, el general rebel Gregorio de Benito, titular en els primers compassos del bany de sang. La repressió no va cessar en cap moment, així el 21 d'octubre de 1939 hom eleva a 2.966 el nombre de detinguts, homes i dones.[2]

A diferència de Saragossa i Terol, o fins i tot de Jaca, bressol de la revolta republicana dels capitans Galán i García Hernández el mes de desembre de 1930, ciutats on els afusellaments extrajudicials comencen el mateix 18 de juliol , a Osca no s'activaran els escamots d'execució fins al dia 1 d'agost. Les parets del cementiri, situat a la carretera de Saragossa, seran l'escenari en el qual els falangistes i guàrdies civils donaran curs al seu institnt de "neteja" en el sagnant estiu de la insurrecció.[3]

Sembla que en els plans dels repressors la peça més cobdiciada i representativa de l'abast de la destrucció d'enemics era la de l'anarquista Ramón Acín Aquilué, l'eleminació del qual adquiria un tràgic caràcter simbòlic que venia a subratllar la intenció aniquiladora i exemplaritzant davant de qualsevol intent de contestació. Ramón Acín representava la llibertat de pensament, la creació artística mitjançant la pintura i l'escultura al servei del compromís social, l'impuls dels nous corrents pedagògics materialitzat en les seves classes de dibuix a l'Escola de Magisteri. També la consciència crítica expressada a la premsa i, sobretot, la seva exemplaritat ètica gràcies a la militància anarcosindicalista que impregnava tota la seva activitat pública i privada. Acín havia conegut en diverses ocasions la rigorositat de la presó a causa de la seva pertinença a la CNT i també l'exili, ja que havia pres part molt activament en la fallida temptativa revolucionària de Jaca.[4]

Ramón Acín va ser peseguit pràcticament d'ençà del moment que va abandonar el despatx del governador civil la matinada del cop d'Estat. Amagat en un habitacle camuflat al seu casalici del carrer de Las Cortes, escoltava com la policia, acompanyada de senyorets falangistes, colpejava la seva dona i companya Concha Monrás en presència de les filles del matrimoni, Katia i Sol, de 13 i 11 anys, respectivament. Concha va aguantar les repetides escomeses violentes, les amenaces, els insults dels qui cercaven el seu marit, fins que el dia 6 d'agost Ramón no ho va poder suportar i, abandonant el seu amagatall, es va lliurar. Amb tot, els dos van ser detinguts. Ramón va ser brutalment apallissat a la comissaria, i va ser assassinat el mateix dia. Concha va ser assassinada el 23 d'agost.

Abans de la mort iniqua d'Acín, tingut pel "Lorca aragonès", 7 detinguts ja havien estat executats.

1 AZPIROZ PASCUAL, José María (2007:51) . *La voz del olvido. La Guerra Civil en Huesca y la Hoya.* Huesca DPH.

2 Arxiu Històric Provincial d'Osca (AHPHU) – J-1555.

3 PARDO LANCINA, Víctor i MATEO OTAL, Raúl (2016). *Todos los nombres. Víctimas y victimarios (Huesca, 1936-1945),* Osca. Ed. Autor.

4 TORRES PLANELLS, Sonya (1998), *Ramón Acín (1888-1936). Una estética anarquista y de vanguardia.* Barcelona, Virus

Els rebels, que no estaven disposats a perdre el temps en el seu treball d'extirpació d'esquerrans, només el mes d'agost van acabar amb la vida de 201 persones.

Artesans, obrers, metges, pagesos, advocats, mestres… homes i dones adscrits a militàncies republicanes, sindicalistes de la CNT o de la CGT, persones sense adscripció política, fins i tot un jutge de primera instància van ser passats per les armes sense formació de causa, de manera arbitrària i en "sacas" integrades per un nombre aleatori de víctimes. Lligats dels canells amb filferros, de dos en dos, una vegada quedava inscrit a l'expedient carcerari la sinistra sentència "és posat en llibertat", els vehicles dels falangistes o un camió de l'exèrcit, traslladava els condemnats sense judici fins a la paret oest del cementiri on els esperava la mort i eren enterrats en fosses comunes.

La crònica de la vesània es construeix mitjançant episodis horrorosos. Rafael Montori Ara, alcalde republicà de Loporzano, localitat a 9 quilòmetres d'Osca, va ser detingut el 19 de juliol i va romandre a la presó provincial fins al dia 12 d'agost, dia en el qual la seva filla Presentación, de 15 anys, va acudir a recollir la cistella en la qual, a diari, portava el menjar al seu pare i a la seva germana Orosia, també empresonada. Es va adonar a l'acte que la cistella pesava més del que era habitual i va descobrir horroritzada que a l'interior hi havia el cap decapitat del seu pare. Un estremiment molt gran es va apoderar de la jove, que va perdre el coneixement durant uns quants dies i mai no va arribar a superar l'impacte emocional. Va morir amb 22 anys després de patir dramàtiques seqüeles psciològiques. I no va parar en aquest punt la bàrbara acció punitiva, ja que el "trofeu" va quedar exposat a la cèntrica Plaça de Saragossa al costat d'un cartell on es llegia "Cap de l'alcalde socialista de Loporzano".[5]

L'arter assassinat de Rafael Montori podria haver estat la represàlia immediata per la mort a mans de les milícies vingudes de Catalunya, de l'alcalde de Loporzano imposat pels rebels, Pascual Escartín Acebillo. Però no serà l'únic regidor la vida del qual quedarà segada extrajudicialment, a mans dels rebels; els dos alcaldes republicans més caracteritzats de la ciutat, Manuel Sender Garcés i Mariano Cardedera Riva, moriran l'endemà acribillats per les bales falangistes, el 13 d'agost. Al costat d'ells, també moriran el tinent d'alcalde i president de la Cambra de Comerç Mariano Santamaría i el minaire de la CNT natural de Cerler, Miguel Saura Serveto, detingut a Osca, on havia viatjat per constatar l'abast de la rebel·lió militar.

A Mariano Santamaría Cabrero, industrial de 45 anys i pare de quatre fills, el van afusellar dues vegades. A la primera compareixença davant dels executors va caure ferit però no pas mort, a diferència dels seus tres malaurats companys d'infortuni. Com va poder va tornar sigilosament a Osca a la cerca de socors a la consulta d'algun dels metges amics que encara no havien estat detinguts, però en arribar al perímetre urbà, vigilat pels membres d'Acció Ciutadana, va ser sorprès i traslladat novament al cementiri on es va complir escrupolosament la sentència inexistent.

El rosari de morts atenallava bona part de la població, tot i que l'altra part celebrava l'aniquilació dels enemics de la nova pàtria. Les detencions, els terribles interrogatoris, l'amuntegament a les presons, la humiliació de les famílies de les víctimes… conformaven un ambient d'opressió i de por que presidia els dies i les nits. Fins i tot en la quietud de les matinades arribava a la ciutat el ressò llunyà de les descàrregues, de vegades amb el corol·lari dels trets de gràcia.

Però la tragèdia continuada assoliria el zenit el diumenge 23 d'agost, la jornada més infausta en la història mil·lenària de la ciutat d'Osca. A mig matí un avió republicà va bombardejar la població i hi va causar dos morts i alguns ferits. Membres de la Falange i el capítol catedralici en ple van organitzar una manifestació de protesta que va recórrer els carrers més cèntrics per acabar davant del Govern Militar tot exigint amb grans crits "Represàlies!" i clamant "Morin els covards antipatriotes!". El governador militar, coronel Luís Soláns Lavedán, d'Albalat de Cinca (Alt Aragó), africanista acabat d'arribar de Melilla, on ja havia protagonitzat una brutal repressió, no va dubtar a assegurar que impartiria "justícia per als causants del desastre nacional", d'acord amb la crònica de premsa.[6]

Lligats pels canells pres amb pres, enmig d'una pluja d'insults, cops i més cops de culata, els detinguts eren carregats en un camió descobert custodiat per soldats i falangistes que, en grups, durant tot el dia van traslladar fins a les parets del cementiri 95 persones. I després del càstig definitiu, el saqueig de domicilis, despatxos professionals i tallers. Una mica més tard arribaran també els comitès de confiscació de béns i els tribunals de responsabilitats polítiques.

El carnatge continuarà al cementiri fins al 29 d'agost, data en la qual les milícies de la CNT i el POUM es faran fortes a l'interior del recinte i el convertiran en posició avançada en el seu intent de prendre la ciutat.

L'escriptor i milicià enrolat a la Columna Ascaso José María Aroca, descriu la impressió que va tenir en acostar-se a la població a les acaballes d'agost: "Quan vam arribar al cementiri d'Osca, vam descobrir que una de les seves parets estava literalment acribillada a bales. Al peu de la paret, el terra, barrejat amb

5 El terrible episodi ha quedat recollit per Maria Pilar Cavero Montori (Osca, 1941) en el seu poemari *Policromía* i també a la novel·la *Orosia* (Cavero Montori, 2014 i 2015). Maria Pilar Cavero, neta de Rafael Montori, és filla d'Orosia i el metge forense Andrés Cavero.

6 *El diario de Huesca* (23-VIII-1936)

sang, tenia un color grisós. La calç apareixia esquitxada per tot amb cabells i cervells humans. En aquell mur, els rebels havien estat afusellant els esquerrans de la capital. Dins del cementiri, unes inacabables fosses comunes eren testimoni de com era d'implacable la repressió feixista. A uns dos-cents metres del cementiri, semiocult en un canyar, vam trobar el cadàver d'un obrer que, en sentir-se ferit per les bales s'havia posat a córrer per acabar dessagnat sota les estrelles. Tenia les mans lligades amb una corda".[7]

Els militars, falangistes i la dreta organitzada no lluitaven només a l'interior de la ciutat contra "l'horda", com era anomenada la filiació republicana a la premsa i en els discursos patriòtics, també sostenien intensos combats enfront de les milícies catalanes i llevantines que d'ençà de les acaballes de juliol intentaven de recuperar la ciutat per a la legalitat republicana, tot establint un cercle que va quedar pràcticament conformat els primers dies de setembre.

Hi va haver combats molt durs a Siétamo, Estrecho Quinto, Montearagón, Tierz, Quicena, Vicién, Tardienta…localitats que, un cop desallotjades les forces rebels, es van convertir en posicions estratègiques per a les columnes anarquistes Ascaso i Roja y Negra, per al Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), socialistes de la Carles Marx o Milícies de Barbastre. Osca resistirà el setge més perllongat que patirà qualsevol altra ciutat espanyola, 20 mesos en què primer les milícies i l'Exèrcit Popular de la República després, no aconseguiran alliberar la població del ferri jou interior. Només un estret pas entre la ciutat i la localitat d'Alerre, en direcció a Jaca, permetrà, amb moltes dificultats i grans riscos, el transport de subministraments i l'arribada de reforços a l'interior d'Osca.

L'eliminació d'elements contraris a l'ordre imposat pels militars va continuar a les parets de l'antic cementiri del turó de Las Mártires, en el límit urbà. En aquest nou enclavament per a l'extermini, les matinades de setembre a febrer de 1937, unes altres 123 víctimes extrajudicials cauran abatudes pels fusells feixistes.

El front d'Aragó, una línia de nord a sud que dividia el territori tot al llarg de 400 km, va romandre pràcticament estable fins el mes de març de 1938, quan les tropes de Franco van avançar en direcció a Catalunya desfent per complet la resistència republicana. El setge a Osca s'aixecarà el 25 de març. [8]

El 18 de juny de 1937, una setmana després del gran i fracassat intent republicà d'assalt a la ciutat, tindran lloc els dos primers afusellaments pel delicte de traïció. Totes dues execucions es faran a la caserna del Regiment d'Infanteria Valladolid, n. 20.

Els judicis militars eren una autèntic farsa en la qual els acusats no tenien cap possibilitat efectiva de defensa. El saló d'actes de la Diputació Provincial va constituir el principal escenari en el qual es van dictar unes altres 195 condemnes a l'última pena, sentències que s'executaran novament a la paret oest del cementiri, recuperat pels franquistes després del col·lapse del front aragonès entre octubre de 1938 i gener de 1945. Cal destacar que dos dels ajusticiats moriran agarrotats al pati de la presó.

Un testimoni presencial, funcionari de la Diputació, descriu la crua situació: "Les penes de mort eren les més nombroses. Veia quan venien els presoners emmanillats, conduïts pels guàrdies i s'asseien als bancs davant del tribunal militar. Assistia als judicis des del corredor, perquè les portes estaven completament obertes. Recordo que molts dels condemnats, generalment de poble, aparentment pobres i rurals atesa la roba que vestien, quan sentien la sentència de l'última pena s'enfonsaven desmaiats. Fou terrible la repressió contra aquesta gent dels pobles, en alguns casos, possiblement, amb acreditada culpabilitat, però molts van ser els condemnats per venjança".[9]

La documentació continguda en els lligalls que integren els sumaris oberts pels tribunals militars revela l'enorme absència de testimonis inculpatoris directes, enfront de l'abundor d'incriminacions "d'oïdes" o per boca "de tercers", i això malgrat que en tots els casos compareixien com a testimonis persones d'ordre i addictes al règim la impunitat de les quals estava garantida. També en les denúncies de la Guàrdia Civil, les prefectures de la Falange i autoritats locals com ara el batlle o els rectors dels pobles, l'enumeració dels delictes té un caràcter impersonal, tot i que suficient per als tribunals castrenses, tant en els processos substanciats amb penes de mort com en els centenars en les quals s'imposaven llargues penes de presó. Els advocats defensors, igualment oficials de l'exèrcit sense qualificació ni experiència, eren nomenats pel president del tribunal o escollits pels reus entre una triada proposada pel mateix president del consell.

Dues són les imputacions fonamentals d'acord amb el Codi de Justícia Militar: els soldats, oficials o civils acusats de defensar la República en el front, o els civils que van fer servir armes en la comissió de suposats delictes, són reus de rebel·lió militar per la seva oposició al Moviment i, per tant, al "legítim" Govern sorgit després de l'Alçament. Els qui s'hi van oposar sense armes incorrien en el delicte d'adhesió, excitació o inducció a la rebel·lió. En la majoria de les condemnes a mort s'afegeixen les circumstàncies agreujants de perillositat i dany produït. Les sentències només es podien recórrer per la pròpia autoritat militar. És, en definitiva, el que

7 AROCA, José María (1972), *Las Tribus. Los anarquistas españoles en el Frente y la retaguardia*, Barcelona, Acervo.

8 Un fullet propagandístic editat per l' ajuntament d'Osca en acabar la guerra, amb el títol *Asedio de Huesca. 18 julio 1936-25 marzo 1938*, avalua en 118 les víctimes de la població civil a causa de la contesa i en 212 el nombre de ferits.

9 V. Pardo Lancina i R. Mateo Otal, *op. cit*. p. 22.

s'ha vingut anomenant "la justícia a l'inrevés": els rebels processen els lleials al Govern legítim pel "delicte de rebel·lió".

Pel que fa al procediment determinat pel Codi de Justícia Militar, es contemplaven igualment dues formulacions: el sumaríssim ordinari i el procediment sumaríssim d'urgència, tots dos sense garanties processals; en el segon, més ràpid, s'agilitaven els tràmits posant l'èmfasi en les acusacions en detriment de la ja magra proposta de defensa.

Com ja s'ha indicat, els últims presos sentenciats a pena de mort van comparèixer davant de l'escamot d'afusellament, integrat per guàrdies civils de la Comandància d'Osca, el 23 de gener de 1945. Es tracta dels jornalers Joaquín Alzuria Sanjuán, de 37 anys, casat i amb dues filles, Valero Villanova Pena, de 45 anys, amb una filla i l'impressor de Graus de 41 anys Emilio Portella Caballé pare d'un fill. Portella, fugit a França, va ser empresonat per la policia espanyola en col·laboració amb la Gestapo i lliurat a les autoritats franquistes a la frontera de Portbou.

Així les coses i a manera de recapitulació, cal indicar que la suma d'afusellaments extrajudicials i els dictats pels tribunals militars van portar a l'afusellament a la ciutat d'Osca un mínim de 521 persones des d'agost de 1936 a gener de 1945. A més, unes altres 38 víctimes s'anoten entre persones condemnades a l'última pena que moren en intents de fugida i en altres casos consta el seu ingrés a presó però en desapareix el rastre en aquell mateix moment, contingències que donarien un saldo de 559 víctimes identificades amb caràcter definitiu.

Última fotografia de Concha Monrás i Ramón Acín al jardí de la casa a La Pobla de Montornés, Tarragona, l'estiu de 1931. Fundació Ramón i Katia Acín

Amb tot, aquestes luctuoses xifres estan en fase de revisió i consta, en el moment de redactar aquest treball, un altre nombre indeterminat de presos republicans que moren a les presons o a l'hospital a conseqüència dels maltractaments, les malalties o la fam. Igualment, cal afegir a la comptabilitat de la brutal repressió, les execucions sumàries en localitats de l'entorn de la ciutat de persones afins al govern de la República que foren represaliades en el moment de la caiguda del front d'Aragó, quan les tropes franquistes es feien mestresses de la situació i procedien a l'eliminació dels elements denunciats pels seus veïns com a desafectes.

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A ALCANYÍS

José María Maldonado Moya
Doctor en Història

La repressió iniciada després de l'entrada de les tropes franquistes en les terres del Baix Aragó el mes de març de 1938, té semblances i algunes diferències amb la resta de la zona que havia estat republicana. Una d'elles és que durant la primera setmana després de la rebel·lió militar de juliol de 1936, havien quedat en el bàndol rebel per passar al republicà al cap de pocs dies. L'altra, que el mes de desembre de 1933 hi va haver una revolta anarquista que marcaria la primera de les grans fractures socials.

La ciutat d'Alcanyís amb al voltant de 9000 habitants, va ser el poble més gran de la província de Terol que va quedar a la zona republicana i es va convertir en referència de la província, ja que la capital estava en mans dels rebels. Fins a l'arribada de la República, inclosos els comicis d'abril de 1931, els representants municipals pertanyien clarament als partits conservadors per la qual cosa se'n va haver de modificar la composició després del 14 d'abril. D'aquesta manera, l'arribada al poder municipal dels representants dels moviments republicans va significar una anomalia en la tradició del lloc i el sorgiment d'una oposició clara per part dels qui fins aquell moment havien ocupat el poder local.

Quan va néixer el partit de Falange Espanyola, l'afiliació dels habitants d'Alcanyís a aquest partit va ser molt notable, fins al punt que la Prefectura provincial s'exercia des d'Alcanyís i no des de la capital i així seria durant un curt període de temps després d'acabada la guerra. Però la CNT tenia ja una notable força cap a 1915, de manera que tenia la capacitat de convocar nombroses vagues. El nombre d'afiliats va augmentar després de l'arribada de la República. D'aquesta manera ens trobem amb un poble molt polaritzat sense oblidar la majoria silenciosa situada enmig dels dos bàndols.

Després de les eleccions de 1933 i l'arribada al poder del bloc de dretes, la CNT va preparar una vaga general a començaments de desembre que hauria de tenir una gran importància a tot el Baix Aragó, ja que les accions dels seus afiliats en nombrosos pobles tindria unes grans i greus conseqüències. La pitjor va ser la mort d'un guàrdia civil en un control que van col·locar els anarquistes a l'entrada d'Alcanyís. Les represàlies van ser notables i les detencions, pallisses i tortures, seguides de judicis i greus condemnes tindrien repercussions anys després. Els guàrdies municipals i de muntanyes, que havien localitzat els escapats i també responsables de les pallisses, serien objecte de represàlies després de la rebel·lió militar.

Quan el 19 de juliol de 1936 es va rebel·lar la V Regió Militar de Saragossa gairebé totes les comandàncies de la Guàrdia Civil de la zona van seguir les seves ordres i a aquestes forces es van sumar els membres de la Falange Espanyola i d'altres de tendència dretana juntament amb una cinquantena de soldats i falangistes arribats de Saragossa. Hi va haver trets i intents de detencions, fugida dels esquerrans i control de la població amb patrulles armades pels carrers. Els integrants d'aquestes patrulles i els seus caps que no van fugir serien objecte prioritari dels qui es farien amb el poder. Una setmana després entraven les primeres columnes procedents de Catalunya en les quals hi havia integrats alguns dels qui havien fugit del poble. Aquella mateixa tarda van començár els assassinats dels qui havien pa-

trullat, de persones de dretes, de sacerdots i de tots aquells als quals calia ajustar comptes pels successos de desembre de 1933. El total d'afusellats durant els mesos republicans va arribar a 70 persones, tots homes excepte una dona, telefonista, jutjada per passar informació a l'enemic. Entre els assassinats hi havia 17 sacerdots[1].

Els assassinats, la privació de llibertat al costat de la confiscació de terres, fàbriques i cases unit a la inseguretat amb què es van sentir les persones de dretes i els familiars dels qui havien fugit o havien estat assassinats van portar la majoria d'elles a covar un odi i, en molts casos, un desig de venjança que demostrarien tan bon punt les tropes prenguessin la població la matinada del 14 de març de 1938.

Amb prou feines uns dies abans, el 3 de març, la població havia patit un terrible bombardeig per part de l'aviació italiana que va causar centenars de morts i va provocar que una gran part de la població fugís cap a refugis, coves i masades en el camp, on els va sorprendre l'inici de la decisiva batalla d'Aragó. Una majoria de les persones d'idees esquerranes més o menys significades partirien cap a l'est, la majoria cap a Catalunya i altres cap a terres valencianes on s'estarien fins a l'acabament de la guerra o bé els serviria de parada abans del seu exili cap a terres més llunyanes. Els dirigents de sindicats, partits polítics, comitès o col·lectivitats no tornarien motu proprio. Només una petita part van ser localitzats i, en alguns casos, retornats a Alcanyis, mentre que d'altres van ser destinats a diferents presons o camps de reclusió. Cap dels que es va quedar a la ciutat tenia les mans tacades de sang i no es van considerar en perill per la tasca duta a terme durant el temps de guerra. Però la repressió que arribava juntament amb les tropes vencedores seria notable.

Les noves autoritats, camises velles de Falange Espanyola, des de l'any anterior Falange Espanyola Tradicionalista i de les JONS (FE) i altres significats dretans[2] van imposar una disciplina fèrria que comportava el predomini de la religió i els seus cultes, el judici a tots els qui tenien algun càrrec municipal, provincial, sanitaris, funcionaris i la depuració de tots els qui haguessin tingut la més mínima connivència amb els qui van manar durant la guerra i podien estar relacionats amb qualsevol partit republicà, tot i que després es confirmés que la seva actuació havia estat adequada al nou esperit imperant. Els seus càrrecs van passar a mans de vídues, dels seus fills, de mutilats o de propers als caiguts per la pàtria. Però, a més, van veure necessària la venjança amb la resta de la població contrària a les seves idees. Tots els qui havien treballat en la col·lectivitat per guanyar-se el sou, tot i que no pertanyessin a cap sindicat o partit, van ser jutjats i condemnats a diversos anys de presó i posterior desterrament. Als qui van estar implicats en els successos de desembre del 33, tot i que no tinguessin cap càrrec durant els anys de la guerra, els van correspondre condemnes més grans. A les mares, dones i xicotes de gent d'esquerres se'ls van tallar els cabells al zero i els van fer estar a la plaça a la sortida de la missa major, en ocasions havien estat obligades a prendre, amb anterioritat, oli de ricí, per tal que la seva aparença i olor les denigrés encara més als ulls de les persones d'ordre. Les noies adolescents i joves mai no podrien oblidar aquests actes. Per si això no fos prou, també als infants dels fugits els van rapar els cabells i els van fet estar els diumenges a la plaça a la sortida de missa. Calia assenyalar els culpables de tots els mals i si no hi eren, ho pagaven els seus familiars, independentment de l'edat que tinguessin.

En el futur quotidià, les dones considerades republicanes o de famílies que ho havien estat, tenien l'obligació de cedir la tanda a les botigues a les dones de dretes, de tal manera que si els tocava el torn i entrava una senyora de dretes, servien prmer a l'acabada d'arribar.

Les cases de les persones que havien deixat la població van ser saquejades i les que es van quedar se'n van dur tot el que van voler, ja fos roba o estris de tota mena. Quan tornaven a casa seva se les trobaven desvalisades i aviat rebien la visita de les vídues i veïnes de dretes per tal de rapar-les. I eren ben poques les dones que s'hi resistien com sí ho va fer Vicenta Moya la qual va aconseguir amb la seva insistència que li fos tornada la seva màquina de cosir i un abric. També, després de tornar de França, es va enfrontar amb el ganivet a la mà a les dones que pretenien tallar-li els cabells.

S'havia iniciat una primera fase de detencions i afusellaments. Les que es van fer als homes i les dones que s'havien quedat i que es consideraven fora de perill a causa de la seva escassa participació en els fets, van ser immediates. Hi ha uns quants assassinats comesos els primers dies de l'ocupació, però en general, van ser portats a la presó municipal i en veure's desbordada al cap de pocs dies, es va fer servir com a presó l'església de San Francisco, la mateixa que havia servit de dipòsit de cadàvers després del bombardeig de la ciutat el 3 de març. Abans de formar-se un tribunal de guerra a Alcanyís els presos van ser portats a la presó de Torrero a Saragossa i ja molt aviat, el 12 de maig, menys de dos mesos després de la seva entrada triomfal, van ser condemnats i afusellats a les parets del cementiri saragossà nou persones d'Alcanyís[3], entre ells una noia de 21 anys embarassada[4]. Si fem cas als càrrecs de què l'acusaven, veiem

1 MALDONADO MOYA, José María, *Alcañiz 1938. El bombardeo olvidado*, Saragossa. , Institución Fernando el Católico,2003.

2 Almenys, el nou alcalde, José Viruete, un tinent d'alcalde, Ramiro Ferrer i un gestor (regidor), Félix Mora, eren germans d'assassinats els mesos de juliol i agost de 1936 i de FE. Un altre tinent d'alcalde, Estrada, també pertanyia a FE l'any 36.

3 CASANOVA, Julian et al., *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939*), Zaragoza, Mira Ed., 2001.

4 DE ESTELLA, Gumersindo, *Fusilados en Zaragoza. 1936-1939. Tres años de asistencia espiritual a reos*, Zaragoza, Mira Ed., 2003.

que va ser condemnada per haver estat present quan van afusellar una persona els primers dies de la guerra, el mes de juliol de 1936. Una altra persona d'Alcanyís seria afusellada el mes de juny, altres vuit el 14 de juliol, quatre més l'any 1939, una altra el 1941 i encara el 1944 seria afusellat l'últim dels portats a Saragossa. En total van ser 26 comptant el que va morir a la presó de El Dueso l'any 1942.

El 23 de juliol de 1938 consta en els registres judicials[5] un mort a la mateixa caserna de FE. Aquell mateix any, el mes de desembre, hi ha un altre inscrit la mort del qual consta que és per asfíxia per suspensió a la mateixa presó del poble.

Una mica després es va formar un tribunal militar a Alcanyís que jutjava els internats de tota la comarca. En el cens de l'1 de gener de 1940 hi ha inscrits a la presó de l'església de San Francisco, tot i que oficialment el seu lloc d'empadronament és l'edifici de l'ajuntament, Plaça d'Espanya 1[6], 447 presos. Les dones van ser destinades a d'altres presons ja que el poble no se'n podia fer càrrec. Seria la segona fase, la que principalment es nodriria dels qui havien abandonat la ciutat i la comarca i ara, després d'acabada la guerra el dia 1 d'abril, uns gosaven tornar i altres havien estat detinguts per les noves autoritats en llocs diferents, gran part a Alacant i duts a la plaça de toros de València on van ser identificats i enviats a la zona de procedència per tal de ser jutjats.

A partir de mitjan de 1939 es va posar en marxa el tribunal militar d'Alcanyís que jutjaria tots els presos que hi havia a San Francisco. Les primeres ordres d'afusellament emeses per aquest tribunal i que tenim oficialment datades[7] són del mes de juliol. Els qui tornaven als pobles calia que es presentessin a les autoritats locals o bé eren reclamats i en els casos en els quals hi havia sospita o alguna denúncia per la seva pertinença a partits o sindicats o bé sospitosos de qualsevol activitat contrària al nou ordre, eren portats a la presó d'Alcanyís, ja fossin de la població o de qualsevol altre poble de la comarca.

Les sessions d'aquells judicis on tots eren militars, inclosos els advocats defensors, es feien en una sala de l'Ajuntament a la plaça d'Espanya per la qual cosa els presos eren conduïts fins allà caminant, travessant mig poble des de l'església que feia la funció de presó. Si els presos eren mitjanament coneguts, les vídues dels assassinats de les dretes i els altres i les altres correligionaris acudien a aquesta mena de passeig per tal d'increpar, insultar, sacsejar i llençar pedres i deixalles als qui havien de ser jutjats.

Des de 1939 fins a 1944 a Alcanyís es van afusellar oficialment 75 homes de diversos indrets de la comarca[8] dels quals 14 eren d'Alcanyís als quals, si sumem els 26 morts a Saragossa fan un total de 51. A la Causa General s'acusa de manera directa o per suposicions 98 persones diferents de ser responsables en un grau o altre de la mort i repressió de les persones de dretes des de juliol del 36 a març del 38. Si ara ens fixem en els ajusticiats, solament 8 d'ells es troben entre els acusats. Si donem per fet que realment aquests 8 fossin culpables i aquest fos el càstig imposat pel tribunal militar, per què es van assassinar els 43 restants?

Si ens aturem a llegir les acusacions que se'ls feia al judici[9] a alguns d'ells, podem llegir: "*es va prestar a ser enterrador dels rojos i no és d'estranyar que també participés en morts*", era l'enterrador. A un altre: "*diu d'ell que creu que va afusellar un fill d'un barber perquè n'havia sentit aquest rumor*". A un altre: "*diu d'ell que va ser delator de les dretes, tot i que no creu que participés en morts*". A un altre: "*va fer servei d'armes amb els milicians, encarregat pel comitè, durant dos dies a carreteres i al voltant de la caserna de la Guàrdia Civil, tot i que al cap de tres dies se li va retirar l'arma ja que no va voler seguir de milicià*". Un altre: "*perillós i va acusar als de dretes*". A un altre: "*arrossegat pel seu fill va ser un gran propagandista. Tot i que té un fill extremista, no s'ha significat*". Un altre: "*perillós, d'Izquierda Republicana, germà de l'alcalde del Front Popular i comptador de la UGT durant la guerra*". I sobre Maria d'Asís Figueres, l'única dona afusellada, tot i estar embarassada, se l'acusa d'estar mirant quan van assassinar gent de dretes, com moltes altres persones. Els testimonis diuen d'ella: "*que era molt d'esquerres, considerada esbojarrada i es deia que anava a les manifestacions fent tota mena de crits contra les dretes*" "*Un cop els rojos es van fer amos de la situació en aquest poble vestia amb un mocador de la FAI, fent gala del triomf*". No hi havia més raons, més motius per demanar la pena capital en aquests judicis. Tots aquests testimonis i acusacions van ser suficients per condemnar a mort i executar els acusats. Cap d'ells no es troba a la llista dels responsables de la Causa General. Tots van ser afusellats a les parets del cementiri de Torrero entre maig i juliol de 1938.

És molt significativa la venjança més enllà del que es podia esperar, de les actuacions dutes a terme en els mesos posteriors a l'ocupació del terrritori per les tropes franquistes que es reflecteix en la duresa de les penes imposades als republicans, juntament amb la rapidesa amb què es fa la instrucció, la falta de proves i de comprovacions necessàries. És el més semblant al Terror Calent encara que se li volgués donar una

5 Registre Civil d'Alcanyís. Llibre de defuncions.

6 Arxiu Municipal d'Alcanyís. Sign: 1314.

7 Arxiu Municipal d'Alcanyís. Sign: 2155-5, 2155-6.

8 Registre civil d'Alcanyís. Llibre de defunció.

9 ES/AHPTE/RRPP/0052/00035. Arxiu Històric Provincial de Terol. Jutjat d'Instrucció de RRPP de Terol. Dates 28 i 30 de març de 1938

aparença de legalitat. Així com va passant el temps, les comprovacions i proves fan que la venjança no sigui tan dura.

A la llista dels 447 republicans que l'1 de gener de 1940 figuren empadronats a la presó d'Alcanyís, 58 són d'Alcanyís o hi tenen la residència. D'ells, 47, gairebé el 80 %, no figuren entre els esmentats a la Causa General. Només 13 sí ho estaven. Cap d'aquests 13 no va ser executat. Em refereixo a la llista d'aquesta data ja que no dsposem de la totalitat dels qui van passar per l'església-presó de San Francisco. Sabem que abans d'aquesta data van ser empresonades i afusellades 6 persones d'Alcanyís i d'altres 8 ho serien en dates més tardanes, però no eren a la presó l'1 de gener de 1940.

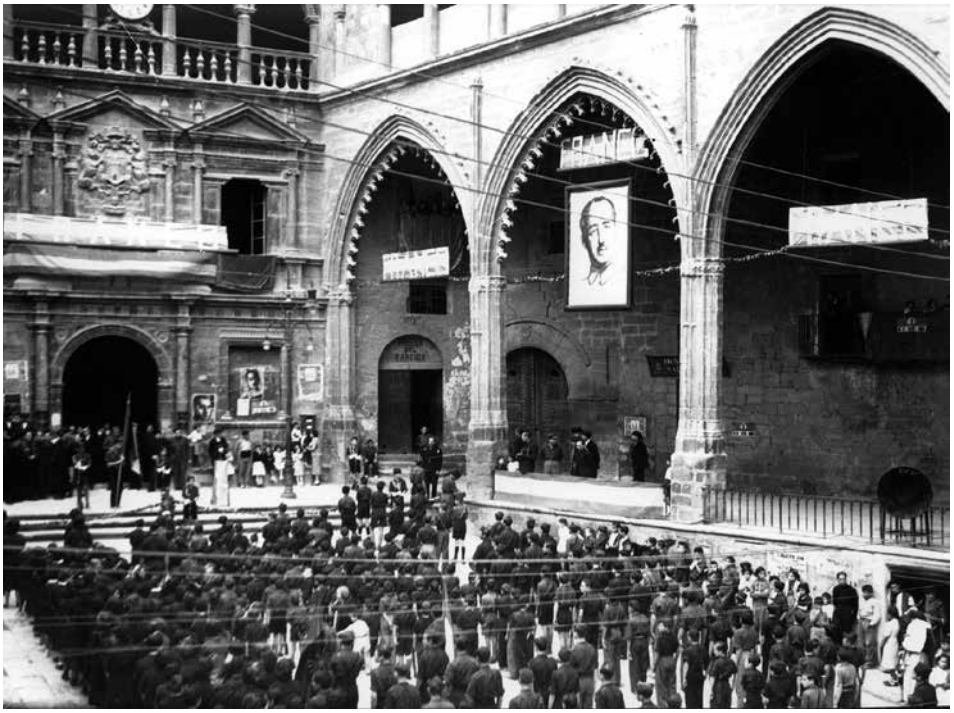

Gracia Jarque. "Demostració del nou ordre. Celebració de la Victòria a la plaça d'Espanya d'Alcanyís, 1939"

Es podia dir que gairebé la totalitat dels empresonats, independentment de l'indret on van ser jutjats, ja tinguessin penes de presó grans o petites, solien anar acompanyats de diversos anys d'exili ja que havien de viure a més de 200 quilòmetres de la ciutat, la qual cosa comportava una clara neteja de la població amb idees republicanes. Un tema poc estudiat perquè aquest exili forçós va ser un càstig exemplar més, una altra manera d'eliminar l'enemic i va suposar que, abans o després, tota la família s'unís amb el seu pare o espòs i continuessin la seva vida allunyats del seu poble. Algunes d'aquestes penes van ser imposades simplement pel fet d'haver treballat terres pertanyents a la col·lectivitat. Calia castigar exemplarment, encara que no tinguessin altres camps on poder treballar i guanyar-se la vida. Molts habitants d'Alcanyís, per aquestes sentències, van refer la seva vida a Barcelona i als voltants.

Els perdedors no tenien cabuda a la vida pública i n'eren vigilats i apartats. Alguns dels republicans castigats i que van tornar a Alcanyís van entrar a treballar a la fàbrica de refractaris de Cañada. La raó era que així tots estaven junts i se'ls podia controlar durant tot el dia[10]. Però els seus fills tampoc no podien optar a beques o passaports. Calia el certificat de bona conducta. Quan l'any 1950 es va crear l'Institut Laboral, per poder-ne ser professor calia tenir el carnet de FE i de les JONS. El vestit d'educació física dels alumnes de l'Institut havia de ser el que vestien els afiliats a l'OJE (Organització Juvenil Espanyola).

Els únics campaments d'estiu eren els que organitzava l'OJE i als quals únicament podien assistir els nois. Quan a principis dels anys seixanta un sacerdot escolapi va crear una branca dels Scouts a Alcanyís hi va haver malestar, fins al punt que el primer any que se'n va fer un campament d'estiu va ser desallotjat per la Guàrdia Civil per ordre governamental ja que es deia que hi faltava algun permís.

Encara en dates tan allunyades com és el febrer de 1969, 21 anys després d'acabada la guerra a Alcanyís, es demanen informes des de la Fiscalia del Tribunal Suprem dins de la Causa General a sol·licitud de la Comissió Dictaminadora de repatriació d'exiliats polítics del testimoni sobre una persona d'Alcanyís resident a França. Li respon l'alcalde amb data de 21 de febrer de 1969 amb informe de la Prefectura Municipal de Vigilància. L'informe final es tanca l'11 de març d'aquell any. La vigilància als perdedors de la guerra, la seva cerca i control i el seu possible càstig continuava vigent poc abans de la mort de Franco. En el seu règim la reconciliació no era possible.

Però la dura repressió, la venjança en les famílies, les pallisses, tortures i els assassinats sense passar per cap mena de judici tindrien la seva prolongació poc temps després quan van començar les seves activitats els gerrillers a les serranies i poblacions properes, amb algun suport des d'Alcanyís. La caserna de la Guàrdia Civil seria el centre de detencions i interrogatoris dels maquis de la comarca i l'activitat en aquests anys va ser frenètica. Únicament consten tres guerrillers assentats en el Registre de defunció on s'especifica l'aplicació de la llei de Fugues, però sabem amb seguretat que van ser bastants més els ajusticiats[11]. La caserna es trobava en el centre del poble i a la nit eren

10 Contat en diverses fonts orals entre elles la d'Emilio S.F.

11 Alguns casos dins BARCELÓ, Amadeo, *¡Viva el maquis! Tras las huellas de maquis, guerrilleros y clandestinos en el Bajo Aragón*. Zaragoza, Los libros del agitador, 2015.

Foto Campua. "Alcanyís. Les dones canten el cara al sol en entrar les nostres tropes al poble". Biblioteca Nacional d'Espanya.

audibles els crits i els laments dels detinguts.

La repressió franquista fou llarga i dolorosa i més on tothom es coneix ja que fou senzill aïllar socialment els qui eren coneguts com a rojos, sinònim de mala persona, republicà, assassí, comunista i ateu. Van tenir negat el seu accés a molts llocs de treball i van patir aïllament social. Encara avui dia no és difícll, entre persones de mitjana edat, sentir frases despectives relacionades amb els avis o besavis d'algú, però sempre que es refereixin als qui van actuar en època republicana, mentre que res no es diu sobre els qui van exercir el seu poder a partir de 1938. A Alcanyís es donen per certs els comentaris sobre algunes persones que van actuar en patrulles de falangistes en suport a la Guàrdia Civil i mai no van tenir problemes en la societat del poble, No hi ha constància possible, els arxius de FE van ser cremats al costat del riu després de la mort de Franco per preservar-ne les possibles implicacions. Va ser un tribut de l'alesho-res alcalde, José Maria Pascual, per incloure a les files d'Aliança Popular els falangistes locals[12].

12 Conversa amb un testimoni de la crema, ESF.

BIBLIOGRAFIA BÀSICA

- BARCELÓ, Amadeo, ¡Viva el maquis! Tras las huellas de maquis, guerrilleros y clandestinos en el Bajo Aragón, Saragossa, Los libros del Agitador, 2015
- CASANOVA, Juliá et al., *El pasado oculto: Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Saragossa, Mira Ed., 2001
- CENARRO LAGUNAS, Ángela, *Cruzados y camisas azules. Los orígenes del franquismo en Aragón, 1936-1939*, Saragossa, Prensas Universitarias, 1997.
- CENARRO LAGUNAS, Ángela, *La lógica de la guerra, la lógica de la venganza: violencia y fractura social en una comunidad bajoaragonesa, 1939-1940*, Segon Congrés Recerques. Enfrentaments civils: Postguerres i reconstruccions vol. II, Lleida, Associació Recerques i Pagés Editors, 2002.
- DE ESTELLA, Gumersindo, *Fusilados en Zaragoza 1936-1939. Tres años de asistencia espiritual a los reos*, Saragossa, Mira Ed., 2003.
- MALDONADO MOYA, José María, *Años de temor. Las represiones en Alcañiz 1936-1938 y 1938-1945*, Alcanyís, Centro de Estudios Bajoaragoneses, 2005.
- RUIZ CARNICER, Miguel Ángel, *Poder político y respuesta social en el Bajo Aragón turolense en el primer franquismo*, en RÚJULA, Pedro, Coord., *Entre el orden de los propietarios y los sueños de rebeldía. El Bajo Aragón y el Maestrazgo en el siglo XX*, Saragossa, Grupo de Estudios Masinos, 1997.
- YUSTA RODRIGO, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina. La resistencia armada contra el franquismo en Aragón. (1939-1952)*, Saragossa, Prensas Universitarias, 2003.

ELS ÚLTIMS DIES DE LA PRIMERA ALCALDESSA DE LA REPÚBLICA: MARÍA DOMÍNGUEZ REMÓN (1882-1936)

Pilar Maluenda Pons
Julita Cifuentes Chueca
Professores d'Educació Secundària

El 17 de setembre de 1936 una dona, María Domínguez Remón, de 54 anys d'edat, queia afusellada en una de les parets del cementiri del poble saragossà de Fuendejalón. Sobre la fossa on fou enterrada no han faltat, des d'aleshores, unes simbòliques flors que serveixen d'homenatge i record de la que havia estat primera alcaldessa democratica d'Espanya, tot i que ho fos d'una petita localitat i durant escassament sis mesos, entre els anys 1932 i 1933.

Nascuda l'any 1882 en un poble de la província de Saragossa, El Pozuelo de Aragón, en el si d'una família de treballadors del camp, María, com la immensa majoria de les dones del medi rural estava predestinada a encaixar en els motlles d'una família camperola tradicional. La van casar als divuit anys, però aquest matrimoni només li va comportar maltractaments i infelicitat. Un matí de l'any 1907 va aplegar prou coratge per abandonar el domicili conjugal i allunyar-se de la família i dels veïns que no comprenien el seu patiment. Amb una maleta gairebé buida i unes poques monedes que li havia deixat una amiga, i amb el convenciment que la fugida no solucionava la seva situació personal, va preferir la llibertat de decidir com i on volia continuar amb la seva vida. Des de l'experiència de l'emigració a Barcelona i del treball com a minyona va iniciar el seu particular procés d'emancipació. I la força per a mantenir-se en aquest objectiu la va obtenir de la seva fe absoluta en l'estudi i la lectura. Perquè el seu lema, com va deixar escrit en una de les seves conferències, era seguir *endavant*, *endavant*, *endavant* al preu que fos i costés el que costés[1]. Sola, però lliure, es va imposar l'obligació d'instruir-se de forma autodidàctica. De tal manera que, com més s'introduïa en les seves diverses lectures més amarga li sabia la seva pròpia vida. I més preguntes es feia sobre la societat que s'havia construït sobre els fonaments de la injustícia en convertir la dona en un ésser inferior a l'home, sotmesa a la seva autoritat i desitjos, arravatant-li qualsevol possibilitat de decidir per ella mateixa.

Només des d'aquesta profunda insatisfacció i de la necessitat d'expressar-la es pot comprendre que l'any 1914, amb 32 anys, gosés enviar un article a un dels diaris republicans més importants d'Espanya, *El País*, dirigit per Roberto Castrovido. I així fou com, sense estudis acadèmics, sense el suport d'un entorn sociofamiliar favorable i sense gairebé altres recursos econòmics que els que obtenia de la confecció de mitges i del seu treball temporal com a bracera al camp, va trencar amb els estereotips de sexe i classe. Tres anys després d'aquests primers passos laborals, Maria s'havia convertit en una columnista habitual del diari *Ideal de Aragón*, referent del republicanisme saragossà d'aquell moment. Convençuda que anava pel bon camí, es va llançar a la consecució d'un dels seus somnis llargament desitjats i que no era altre que el d'arribar a exercir de mestra. L'any 1917 un dels seus amics personals, Pedro Rubio, mestre i articulista com ella en el mateix rotatiu, li va aconseguir una escola en un petit i allunyat poblet a la vall de Baztán. Durant tot un curs va compaginar aquesta tasca amb la preparació de l'examen d'accés per a l'Escola Normal de Mestres de Pamplona. Aconseguit l'aprovat, s'hi va matricular en el primer curs.

1 Conferència titulada *Feminismo*, publicada dins *Opiniones de Mujeres*, Madrid, Editorial Castro, 1933.

MARIA DOMINGUEZ

Primera Alcaldesa de la República, valor legítimo, autodidacto, voluntad indomable, tenacidad ejemplar, clarísima percepción de los problemas, escritora, ciudadana y apta para su misión de árbitro de conciencias.

María Domínguez en "Opiniones de Mujeres".

Però lamentablement, l'esforç físic i intel·lectual fet no va trigar a passar-li factura. L'any 1918, coincidint amb l'episodi de la grup espanyola, va emmalaltir i va haver d'abandonar les muntanyes navarreses. Es va traslladar a Saragossa fins a la seva recuperació total un any després. Va haver d'abandonar el seu somni d'acabar els seus estudis de Magisteri. Havia de començar de nou, però aquesta vegada tant per a superar la malaltia com la difícil situació econòmica que passava en no poder treballar. Afortunadament va comptar amb el suport dels seus companys del diari *El ideal de Aragón*.

En tots els articles periodístics que va escriure s'aprecia una María feminista i republicana. No solament tractava i criticava la situació de subordinació de la dona, també adreçava la seva ploma cap a la difusió del que ella mateixa anomenava "ideal republicà"[2]. Assegurava que únicament eliminant el sistema monàrquic i reduint el protagonisme de l'Església, la dona en col·laboració amb l'home, aconseguiria la destrucció dels prejudicis socials i el marc legal i polític que els havia negat la igualtat i l'accés als drets bàsics.

La reducció de llibertats que va suposar la Dictadura de Primo de Rivera i la desaparició del setmanari *El Ideal de Aragón*, van coincidir amb una tímida retirada de l'esfera pública. Es va instal·lar novament a El Pozuelo fins que es va casar per segona vegada l'any 1926 amb Arturo Romanos Borobía, al qual coneixia des de la infància i amb el qual es va traslladar a viure a Gallur.. Sense abandonar el seu compromís amb les idees feministes i republicanes, en aquests anys va experimentar una evolució en els seus plantejaments polítics fins a unes propostes més identificades amb el socialisme. Amb el seu marit es va embarcar en la creació d'una secció del sindicat UGT a la seva localitat, com una manera més de contribuir a la millora de la situació de la classe obrera. Com ella mateixa va deixar dit, després d'invertir molts mesos i esforços, l'any 1929 es va constituir aquesta secció del sindicat. A la notorietat aconseguida entre els periodistes i polítics republicans, aquest nou aspecte de lluitadora pels drets dels treballadors li donaria una certa fama entre els cercles polítics del socialisme aragonès. No trigarien a convidar-la a publicar els seus articles al setmanari *Vida Nueva*, que havia aparegut el mes de maig de 1930 com a òrgan del sindicat UGT i del partit socialista. I com a conseqüència d'aquesta tornada a l'espai públic i polític, tampoc no va rebutjar la proposta d'impartir una sèrie de conferències en diverses localitats de Saragossa i d'Osca en les quals el tema fonamental seria el feminisme.

El reconeixement a la seva capacitat i activisme a favor de la República aviat li exigiria un més gran protagonisme polític. Superant totes les seves expectatives personals, un matí del mes de juliol de 1932 el governador civil de Saragossa, Manuel Álvarez Ugena, que havia destituït l'ajuntament de Gallur a causa de la crítica situació política i social que vivia la localitat, la va escollir per a presidir-ne la Comissió Gestora que havia de regir els destins del municipi fins que hi hagués eleccions municipals. Es convertia així en la primera dona que accedia a la presidència d'un consistori en un règim polític democràtic. En realitat, només van ser uns mesos, fins al mes de gener de 1933, però es va lliurar amb total dedicació a exercir el càrrec d'alcaldessa, a més, en unes condicions poc favorables. Les dificultats del seu govern no naixien únicament de la crispació que hi havia a la localitat, sinó també, de la mateixa manera que va passar en altres consistoris, de les nombroses expectatives generades per l'arribada del nou règim democràtic entre els medis populars. A la primera sessió que va presidir, es comprometia a abordar les nombroses millores que necessitava el municipi: sanejar els comptes i pagar els deutes de l'Ajuntament; aplicar les disposicions republicanes en matèria de jornals i procedir al repartiment de terres entre els jornalers; crear una Borsa de Treball que funcionés, sota la supervisió del consistori, amb la qual pal·liar l'atur obrer; assegurar-se que el preu del pa es mantingués segons el que havia disposat l'anterior corporació o emprendre la construcció d'unes escoles dignes per als infants de la localitat.

Tot i que es va esforçar a assolir tots i cadascun d'aquests afers, les dues qüestions que van concentrar la major part de la seva energia van ser el projecte d'unes noves escoles i, sobretot, el conflicte obert pel repartiment i arrendament de terres entre els camperols que no en tenien. Gràcies a la intervenció de l'aleshores delegat del Ministeri de Treball, Manuel Pérez Lizano, la patronal agrària i la UGT de la localitat havien consensuat unes bases de treball per al municipi el mes de juny d'aquell any. Només faltava de convocar lloc i data per al sorteig i repartiment de terres. El ban que anunciava que es faria al Teatro Cervantes el 31 d'agost era dels primers que signava del seu puny i lletra.

2 Va ser especialment a partir de 1918 quan *Ideal de Aragón* li va atorgar un lloc destacat en publicar-li una columna mensual anomenada *Femeninas*.

La sessió va acabar amb protestes i amenaces d'alguns veïns que qüestionaven la selecció dels candidats a participar en el sorteig. Pocs dies després, la UGT denunciava la vulneració dels jornals pactats i exigia a l'alcaldessa que s'involucrés en l'afer. L'acord amb la patronal saltava pels aires. Davant se li presentava la necessitat d'aconseguir un nou acord[3]. María, que havia defensat en el consistori la necessitat que qualsevol treballador havia de tenir "en arrendament o en propietat un tros de terreny en el qual poder sembrar per sostenir la seva família i en el qual trobi ocupació quan no tingui un jornal a guanyar" o que "no es podia alienar res que formés part del patrimoni municipal", no només va viatjar a Madrid a la recerca d'assessorament, sinó que també es va posar en contacte amb els seus correligionaris socialistes de Fuendejalón o Ejea (Eixea), que havien de fer front a problemes semblants. No és casualitat que tots haguessin de fer front a un escamot d'afusellament l'estiu del 36, perquè en aquelles comarques on hi havia una gran propietat i s'hi havien generat conflictes pel tema dels arrendaments rústics o el rescat dels terrenys comunals, la repressió desencadenada després de la rebel·lió militar va ser més gran que en zones amb una propietat de la terra menys polaritzada.

En definitiva, la seva implicació i defensa de la legislació republicana en matèria agrària va ser un dels arguments que més pes va tenir en les ments dels qui van decidir que havien d'alliberar-se d'ella i del seu exemple[4]. I això, malgrat que, acabat el seu mandat el 6 de febrer de 1933, pràcticament va desaparèixer del combat públic. Des d'aleshores i fins que va haver d'abandonar per força Gallur, va dedicar la major part del seu temps a atendre els alumnes que, de dilluns a dissabte, repassaven les lliçons amb ella en un gran saló presidit per un quadre de Pablo Iglesias, a la confecció de cobrellits embuatats que l'ajudaven a completar l'economia familiar i a la preparació d'oposicions per a inspectora auxiliar del Ministeri de Treball. No obstant això, la projecció local, provincial i també estatal que havia adquirit la treien puntualment de l'anonimat per atendre invitacions com la que va rebre del governador civil de Saragossa, Manuel Andrés, el 21 de febrer de 1933 per tal que assistís a l'àpat homenatge que va oferir a totes les dones que havien exercit d'alcaldesses de la província. Aquell mateix any l'editorial Castro de Madrid va publicar les seves conferències en un llibre titulat *Opiniones de mujeres*. L'elegida per a prologar-lo seria la precoç advocada i feminista Hildegart Rodríguez, la qual no va estalviar elogis cap a qui qualificava d'amiga i camarada intel·lectual[5].

Els seus botxins tampoc no van oblidar les crítiques expressades per María contra l'església catòlica. La seva pròpia germana va sostenir sempre que el motiu del seu afusellament havia estat per "ficar-se amb l'església". Anticlerical convençuda des dels seus temps d'articulista, va criticar el paper de l'Església en la subordinació de la dona a l'home, va defensar la instrucció laica, gratuïta i obligatòria i va reclamar l'aprovació d'una llei de divorci que alliberés la dona que ho necessités d'una vida infeliç. En el terreny personal María tampoc no va trobar en l'Església o els seus representants, suport i comprensió a la seva condició de dona separada. Al contrari, com recordava ella amargament, la van jutjar i humiliar públicament, com aquell matí de diumenge en el qual el rector del seu poble natal va fer servir la trona per qualificar-la de llibertina per *no viure amb el marit* i pel fet de *no estar a bé amb Déu*[6].

I va arribar l'estiu del 36, el moment triat pels rebels per a saldar comptes. Coneixia els rumors que circulaven sobre la possibilitat que s'estigués ordint un cop militar, però mai no va imaginar que ella, que sempre havia rebutjat la violència i havia cercat de "revolucionar les

3 Alguns veïns no consideraven just que els treballadors eventuals a les fàbriques de la localitat o a la línia del ferrocarril Sádaba-Gallur, no poguessin participar en el repartiment de terres. María va convocar l'Alianza de Propietarios, però atesa la falta d'acord, el governador civil va decretar la nul·litat de les bases firmades el mes de juny i la va comminar que intentés aconseguir un nou acord entre la patronal i els camperols. Tota la documentació sobre les bases de treball firmades el mes de juny de 1932, el repartiment de les terres, les queixes de la UGT i la intervenció del governador civil que va acabar decretant nul·les les bases acordades a causa del seu incompliment, es troba a l'Arxiu Municipal de Gallur, caixa 80, lligall 10.

4 Aquesta tesi apareix desenvolupada a *El asalto a la República . Los orígenes del franquismo en Zaragoza (1936-39),* Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1995.La defensa de la legislació agrària republicana i la reivindicació dels comunals es troben darrere dels afusellaments de Juan Sancho García, alcalde d'Egea (Eixea), Adolfo Cuartero i Santiago Manero Zueco, alcalde i regidor de Fuendejalón respectivament, i del mediador en el conflicte de Gallur, Manuel Pérez Lizano, pertanyent al partit Derecha Liberal Republicana (Dreta Liberal Republicana) i que va arribar a ser regidor i alcalde de Saragossa, a més de president de la Diputació Provincial. Les inscripcions de defunció dins Julián Casanova i d'altres, *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Madrid, Editorial Siglo XXI, 1992.

5 Les referències a María com a mestra, de l'espai on feia classe i a les seves qüestions quotidianes, provenen de les entrevistes orals fetes l'any 1999 a alguns dels veïns de Gallur. Ens comentaven la dedicació i la modernitat dels seus mètodes d'ensenyament: "no pegava, no bevia", i els deixava que modelessin argila durant els patis. En principi, cada alumne havia de pagar-li tres pessetes al mes, però si no podien fer-ho, els atenia igualment.

6 A l'article "Contrarrèplica", publicat el 6 de març de 1916, María recordava les frases que li havia adreçat el capellà. Una mica abans, el 12 de febrer en el titulat: "Paciencia señor cura, paciencia" criticava l'enriquiment i la manca de compassió que mostraven els membres del clergat.

consciències, els costums, les idees, per mitjans lícits, per mitjans raonables, per mitjà de la persuasió, mai per l'amenaça,la imposició, el despotisme, acabaria desterrada, empresonada i afusellada."[7]

La vida a Gallur es va veure completament trastornada després de la lectura la matinada del 19 de juliol del ban del general Miguel Cabanellas, pel qual es declarava l'estat de guerra a tota la província. El comandant de la Guàrdia Civil de la localitat, seguint les ordres del capità d'infanteria de la guarnició de Saragossa, Miguel Sánchez Blázquez, va destituir tots els membres del consistori i va nomenar un nou alcalde. Un grup de veïns va decidir fer front a la rebel·lió militar i va secundar la vaga general convocada des de la capital. Forces de la guàrdia civil de Tauste i Alagón, unitats de l'exèrcit i partides de falangistes de Tauste i de Gallur mateix van esforçar-se a acabar amb els intents de resistència[8]. Així va ser com a partir del 21 de juliol van començar les detencions de tots els qui haguessin exercit càrrecs polítics i sindicals o haguessin difós les idees polítiques republicanes. María, el seu marit Arturo, el germà d'Arturo, Manuel, i el seu cunyat, Pablo Crespo Larranúa, primer alcalde republicà de Gallur, es trobaven entre els primers detinguts i van ser traslladats al que abans havia estat el corral de la caserna de la guàrdia civil. El nombre d'empresonats i el grau d'amuntegament era tan gran que els mateixos comandaments de la Capitania Militar de Saragossa van aconsellar que posessin "en llibertat aquells presos contra els quals no hi hagués càrrecs concrets."[9] Maria i Arturo van ser excarcerats i immediatament expulsats o "repatriats" del seu domicili. I com en molts altres casos, confiats que no havien comès cap mena de delicte i que només haurien d'estar amagats una temporada, van refusar la fugida i es van limitar a tornar al que era el seu poble natal, El Pozuelo.

Es van instal·lar temporalment a casa de la germana de María. Però no va servir de res estar reclosos perquè, per als qui van abraçar els objectius de la rebel·lió militar, era impossible que els oblidessin. Amb prou feines havien passat dues setmanes, quan els van treure del domicili familiar i els van traslladar a les dependències de l'ajuntament, que s'havia habilitat com a presó, on es van estar al voltant de quatre dies, sense contacte amb ningú, llevat d'una neboda que els portava una mica de menjar. I, com es demostra a l'expedient de responsabilitats polítiques obert a Arturo Romanos pocs mesos després de mort, van ser les noves autoritats locals, sorgides a l'empara del cop militar, les que van decidir en última instància que María i Arturo havien de ser castigats i eliminats per la seva trajectòria política i perquè les seves idees constituïen, a més, una amenaça al nou règim feixista que s'estava construint[10]. Sense molestar-se a informar-los de què els acusaven o dels motius d'aquell tracte tan cruel, el 7 de setembre una partida falangista, al costat de membres de la guàrdia civil, es van fer càrrec d'ells. Els van pujar a un camió i, acompanyats d'altres detinguts, van iniciar un macabre viatge. Quan van arribar a les parets del cementiri de Fuendejalón van fer baixar María i allà mateix la van afusellar. Uns quilòmetres més enllà, als afores de la localitat de Tabuenca, sense prou forces per mantenir-se en peu i trencat pel dolor d'haver vist morir la seva dona, van fer el mateix amb Arturo.

La inhumació del cos de María, el 30 de gener de 2021, ha confirmat que, allà on anònimament apareixien unes flors i es va alçar una llosa que mantenia viva la seva memòria, jeien les restes de qui fou la primera alcaldessa democràtica d'Espanya.

Portada "Opiniones de mujeres"

7 Aquestes paraules apareixen a la seva conferència "La mujer en el pasado, en el presente y en el futuro", *Opiniones de mujeres*, p. 125.

8 *El Noticiero* els dies 24 i 25 de juliol i *Heraldo de Aragón* el 30 de juliol, transmetien la versió de les noves autoritats, segons les quals, forces de l'exèrcit i de la guàrdia civil d'Alagón, després de "pacificar" Épila, havien anat a Gallur amb la missió d'acabar amb les resistències que hi havia en aquell indret.

9 A l'arxiu de Capitania Militar de Saragossa, lligall 93 sobre *Prisioneros*.

10 A l'Arxiu Històric Provincial de Saragossa es pot consultar l'expedient de Responsabilitat Civil obert a Arturo Romanos, n. 3001-1937, incoat en virtut del Decret-Llei de 10 de gener de 1937. Mentre que l'informe de la guàrdia civil de Mailén reconeixia que Arturo no exercia en aquells moments cap càrrec polític ni administratiu amb el Front Popular, ni era directiu de cap agrupació política ni havia contribuït a la situació que va provocar la rebel·lió ja que "el seu ofici d'esquilador l'obligava a estar a bé amb dretes i esquerres", els informes de les autoritats de Gallur mateix es mostraven més bel·ligerants i insistien en la seva culpabilitat recordant "que havia exercit el càrrec de president de la UGT, que havia estat afiliat al PSOE, que era d'idees extremistes i que havia fet propaganda en aquest sentit".

ANUL·LAR-LES PER A VÈNCER. UNA APROXIMACIÓ A LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA LES DONES: EL CAS D'ARAGÓ

Cristina Sánchez Martínez
Personal Investigador
Universitat de Saragossa

Des de l'esclat de la Guerra Civil, les autoritats rebels van posar en marxa múltiples mecanismes per exercir la violència política contra els qui havien donat suport a la II República amb més o menys intensitat, o contra els qui consideraven com a potencial oposició. En aquest procés, executors i víctimes van ser tant homes com dones. Tanmateix, elles han estat durant anys subsumides en l'estudi, tant de la repressió com de la resistència antifranquista, en caure en la universalització d'allò que és masculí.

Durant les últimes dècades i, sobretot, en els últims anys, s'ha avançat molt en la incorporació de les dones al relat històric comú. Aquest article pretén oferir un balanç de l'estat de les investigacions sobre l'impacte de la violència franquista sobre les dones a Aragó des dels anys de la Guerra Civil fins aproximadament mitjans anys quaranta, si bé, com sabem, el franquisme va durar moltíssim més i va deixar, per cert, una allargada ombra després de la mort del dictador. Aragó, per l'especificitat de la seva situació i context bèl·lic, és un espai desgraciadament ideal per a analitzar la Guerra Civil. Al cap de pocs dies de la rebel·lió el territori aragonès va quedar dividit per un eix de nord a sud i es va convertir en un espai on es va desenvolupar tant la revolució com el control rígid per part dels rebels.

Per a l'estudi que ens ocupa comptem actualment amb els registres de defunció per al cas d'assassinats, els de sortida de presó, els cementiris –en el cas de les ciutats i alguns pobles- i sumaris dels procediments judicials militars. D'altres documentacions com les generades per les comissions depuradores i tot l'entramat ordit per a la repressió econòmica, informen de violències diferents. Per descomptat, la tan valuosa com complexa font dels testimonis orals juga sempre un paper clau.

El Ban de guerra va fer aparèixer les primeres víctimes i, per tant, els seus responsables últims van ser els militars, tot i que en les detencions i execucions també hi van participar falangistes i membres d'altres organitzacions dretanes i civils.

En cap cas es tractava d'una violència arbitrària i absolutament espontània fruit d'odis passats i del caos dels primers moments. A l'inici, l'objectiu bàsic era eliminar les resistències al cop, però això ben aviat es va combinar amb el de purgar i netejar el cos social per tal de construir una nova nació. Aquesta serà la finalitat primordial: la societat fins aleshores havia estat maculada, contaminada i degenerada.

Les víctimes tenen un perfil semblant durant la guerra i la postguerra: són els membres de l'anti-Espanya, els enemics i enemigues d'això que s'està configurant com el Gloriós Moviment Nacional. Si bé l'estatus econòmic no era garantia per man-

tenir-se en vida i no hem de caure en lectures maniquees, entre les aragoneses predomina massivament també l'adscripció a la classe treballadora, amb una dedicació majoritària al camp, i ocupacions no qualificades a les zones urbanes: la guerra civil va ser també una lluita de classes.

Moltes de les assassinades o humiliades ho són per causa indirecta. És a dir, elles no són les acusades directes de l'agressió verbal, física o política, sinó que se les responsabilitza per substitució. En no localitzar el parent masculí, es fan servir mares, filles o germanes com a cossos als quals agredir. Aquesta és una diferència clara en el cas dels homes, ja que amb ells passa en un percentatge molt menor, i generalment només amb la figura del pare, quan es tracta d'un home gran que ha romàs a casa, però els fills del qual han fugit o estan combatent en zona republicana. Aquesta realitat, tanmateix, s'ha estès molt més enllà del que calia, ja que es tendeix a considerar la majoria de casos d'agressions a dones com a producte d'aquesta violència "per substitució". Aquesta explicació respon a alguns dels casos, però en absolut a tots. Moltes agredides van ser violentades pels seus propis actes, no pels comesos pels homes de la seva família.

Per tal d'investigar en aquest aspecte cal estudiar cada cas en particular, ja que en el cas dels homes no es dubta que van ser agredits a causa del seu propi comportament. És notable, per exemple, el percentatge de dones que sabia llegir, escriure, tenia un conegut interès per la cultura i estava perfectament al dia del que passava fora del seu petit univers rural o quotidià, per no parlar de l'organització per defensar les seves necessitats de nodriment familiar o l'assistència a mítings, tot i que moltes no tinguessin filiació sindical.

El primer recompte fet a partir de les víctimes inscrites als registres civils dóna una xifra de 423 dones assassinades i executades a l'Aragó franquista[1], les quals representen el 4,7 % per a la província de Saragossa, gairebé un 7 % a Terol i el 4,62 % per a Osca. Per a d'altres regions els percentatges d'assassinades respecte del total són semblants. En el cas d'Huelva, de les 185 persones executades que no van passar per cap procediment judicial, les dones representaven el 4,5 %; del total d'afusellats per sentència de consell de guerra, al cementiri de l'Est de Madrid, elles eren el 3 %, dada que per a Burgos es redueix fins al 2,4 %. Aquestes dades no poden sorprendre ja que la seva participació en organitzacions d'esquerres fou més limitada que la dels homes. Els líders polítics i socials eren homes, com ho eren la majoria d'afiliats a partits i sindicats. Elles no eren considerades una ferma oposició amb la qual calia acabar, sinó subjectes polítics de segon ordre amb escassa capacitat. Aquestes dades responen, per una banda, a la ideologia de caràcter feixista dels qui la controlaven i, per altra banda, al que es va constituir des de la pròpia guerra com un règim que feia gala d'un duríssim sexisme.

En el cas d'Aragó, segons el que s'ha estudiat, la persecució fins a l'aniquilació emocional absoluta va tenir una més gran incidència a les zones rurals pel que fa a les dones tant pel fet que el teixit social estava més comprimit i es van esquerdar les relacions que la pressió de classe havia mantingut fins aleshores, amb una forta tirania de cacic, com pel pes de l'Església, i el paper estrella que hi va jugar també la Guàrdia Civil. En aquest cas van ser represaliades pel fet de ser familiars d'homes d'esquerres, però també en molts casos per la seva pròpia implicació. En els municipis més reduïts, eren conegudes per tota la comunitat quines eren les dones que sabien llegir, quines llegien els diaris, quines havien anat a mítings, participat en reunions, brodat banderes o especialment haver fet comentaris públicament que indicaven la seva afinitat o simpatia amb l'esquerra política, o per les que se les hi podia relacionar.

El que sí que és comú és un nivell d'alfabetització entre les assassinades molt superior a la mitjana de l'època. Igualment també era comú entre elles que fessin treballs remunerats fora de casa, tot i que al registre de defunció constés generalment "feines de casa", a l'apartat de professió. Només s'hi registraren els oficis de més prestigi, com ara les mestres, però la costura, l'ocupació majoritària del treball de les dones en el camp i la cura dels animals, la compra i venda o els treballs domèstics en cases o negocis aliens no van constar per escrit per a les assassinades com si que es feia en el cas dels homes.

En estudiar les causes de la mort dels registres de defunció s'observa que la duresa utilitzada contra elles va ser igual de tètrica que amb els homes; no se'ls van reservar morts menys terribles o angoixants. En la majoria dels casos es va fer per afusellament, que apareix registrat amb diversos eufemismes, però també figuren com a causes l'escanyament, pallisses a la presó, septicèmia per ferides, asfíxia per immersió o asfíxia per suspensió, etc.

Algunes assassinades sense classificar són, per exemple, Encarnación Compains Bandrés. Una jove de

1 La xifra dins Ángela Cenarro Lagunas, "Las mujeres y la violencia franquista: cifras, nombres y trayectorias de vida en Aragón (1936-1945)", dins Ángeles Egido i Jorge J. Montes (eds.), *Mujeres, franquismo y represión. Una deuda histórica*, Madrid, 2018, p. 179. Una anàlisi de l'impacte de la violència contra les dones per edat, cronologia i causes de mort dins Cristina Sánchez Martínez, "Las mujeres víctimas de violencia política en Aragón durante la Guerra Civil y la posguerra (1936-1945)", Treball Fi de Màster inèdit. Màster en Relacions de Gènere de la Universitat de Saragossa, 2015. En tots dos casos, els còmputs estan basats en el llistat de víctimes mortals recollit dins Julián Casanova et. al., *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Saragossa, Mira Editores, 1999 (2a edició revisada).

16 anys assassinada el 3 d'agost de 1936[2]. Va ser detinguda a la seva localitat natal, Sos del Rey Católico, i enviada juntament amb 17 persones més per ser assassinada i enterrada en una fossa comuna al cementiri municipal de Sádaba[3]. De moment, és la segona fossa comuna més gran descoberta a Aragó. Una de les qui va compartir amb ella els últims moments va ser Clementina Remón Soteras, de 38 anys.[4]

Farasdués va ser un dels municipis on més durament es va tractar les dones en el cas d'Aragó. Conegudes com les "9 palomas de Erla" (les 9 colomes d'Erla), les dones de Farasdués van ser assassinades i llençades a una fossa. Entre elles hi havia Candelaria Melero Burgos, vídua que va deixar 5 filles, o la seva cosina Raimunda Melero Laita.[5] La germana de Candelaria, Hilaria, va salvar la vida però un dels dies que era a casa amb els seus tres fills petits, van anar a buscar-la per a raparar-li el cap juntament amb altres dones del poble. Va tornar aterrida i va romandre hores asseguda en una cadira, plorant mentre abraçava els seus fills, amb els quals va haver de tirar endavant tota sola.[6]

A Farasdués van portar i van llençar en una fossa comuna deu dones d'Uncastillo (en total van assassinar 17 dones d'aquest municipi). El 30 d'agost de 1936 falangistes del seu poble les van detenir a casa seva. Tenien entre 32 i 61 anys i totes eren dones amb una vida comuna i quotidiana en una zona rural aragonesa. No destacaven per una exaltada ni reconeguda vida pública, i els seus dies passaven de manera més o menys semblant tenint cura de les seves famílies i treballant durament per fer-ho, ja que totes tenien unes economies més aviat humils. Van ser portades a la presó d'Ejea de los Caballeros (Eixea) i des d'allà traslladades al cementiri de Farasdués on van ser afusellades i llençades a una fossa comuna a l'interior del cementiri. Sembla que algunes d'elles, a l'últim moment, van demanar de resar el rosari. Entre elles hi havia Josefa Casalé Suñén, que va deixar sis fills, una mare i un estimat marit. Aquesta costurera, sabia llegir i escriure i era republicana, però també religiosa. A més de tot això, i de la seva nombrosa família, feia classes per a persones més humils.[7]

Joventuts Socialistes d'Uncastillo l'any 1936. Font: Associació CHARATA per a la recuperació de la Memòria Històrica d'Uncastillo.

16 veïns de Velilla de Jiloca van ser assassinats. D'aquesta població era natural Josefa Alejandre Dueñas, nascuda el 8 de novembre de 1899, que aviat va passar a viure a Maluenda. Després de casar-se va ser assassinada juntament amb tres homes i una altra dona, Petra García Andrés, a Villarroya de la Sierra. Actualment, les restes de tots ells es troben en un nínxol del cementiri de Maluenda amb l'epígraf "afusellats el dia 26-11-1936", després que els seus familiars exhumessin la fossa l'any 1980 i hi traslladessin les restes òssies.[8] A Velilla, d'on era Josefa Alejandre, van agredir salvatgement i van rapar el cap de 7 dones.[9]

A Ricla van ser assassinades per franquistes el 13 d'agost de 1936 dues dones juntament amb quatre homes. Totes aquestes persones eren veïnes de Morés, una localitat

2 Informe sobre la intervenció arqueològica de localització i exhumació de fosses de la Guerra Civil al cementiri municipal de Sádaba (Saragossa). Entrevista a Maria Mercè Compains el 10 de setembre de 2021.

3 Informe genètic de les restes òssies de 18 individus localitzats i exhumats en el cementiri municipal de Sádaba el mes de desembre de 2018. Data de l'informe: 3 de novembre de 2020. Ls fosses comunes de Sádaba es trobaven catalogades dins de la Carta Arqueològica d'Aragó amb els números no ARQ-ZAR-005-230-045 y ARQ-ZAR-005-230-046.

4 Entrevista anònima feta el 15 de febrer de 2019.

5 Entrevista a E.G.E. el 20 de gener de 2021.

6 Entrevista a Cándida Larraga Melero, feta el 7 de desembre de 2020.

7 Entrevistes fetes a Soledad Ezquerra Casalé entre novembre de 2020 i juny de 2021. Ruiz Ruiz, Francisco Javier, *Uncastillo, mujeres del 36: un retrato, una historia, una vida*, Ed. Asociación Charata de Uncastillo, Saragossa, 2008. Del mateix autor: *Las voces del silencio*, Ed. Asociación Charata de Uncastillo, Saragossa, 2009.

8 Ruiz Ruiz, Francisco Javier; Piedrafita Soler, José Ignacio; Ortiz Lejarza, Francisco Javier i Capapé Garro, Miguel Ángel, *Golpe de Estado y represión en los municipios de Fuentes de Jiloca y Velilla de Jiloca (1936). La exhumación de una fosa común en Velilla de Jiloca*, IX Encuentro de Estudios Bilbilitanos, Calataiud, 2016, pp. 371-390

9 Entrevista feta a Pilar Lozano Pardo el 25 d'octubre de 2018.

propera. El 25 de juliol de 1936, la Guàrdia Civil de Sabiñán va entrar a Morés amb el suport de falangistes de La Almunia de Doña Godina. Entre els veïns que van assassinar hi havia el jove Narciso Crespo Lozano –el seu germà Julián era conegut per la seva fèrria militància socialista-, i el seu cosí Antonio Lozano Morlanes. Van ser assassinats junts, el 10 d'agost de 1936 a Calataiud. Durant tres dies, les mares de tots dos van denunciar davant de les autoritats la desaparició dels seus fills. Finalment, el 13 d'agost, Petra Lozano Forcén, de 48 anys, i la seva cunyada Lorenza Morlanes Serrano, van ser detingudes i conduïdes a Ricla juntament amb tres ferroviaris i un altre home desconegut; tots ells van ser afusellats[10].

Altres formes de violència van dificultar la seva precària supervivència física i emocional. De les 13.422 persones expedientades a Aragó amb la finalitat de purgar econòmicament la seva "responsabilitat política", 1021 eren dones, el 7,6 % del total. Algunes d'elles van ser responsables subsidiàries de la multa atès el fet que els seus familiars masculins es trobaven en parador desconegut o havien estat assassinats, motiu aquest últim que no era un eximent de la pena. En la gran majoria no es tractava de quantitats gaire elevades però, ateses les seves exigües economies, representaven una càrrega difícil d'assumir[11].

A les funcionàries se'ls va obrir un procés de depuració, igual que als seus companys però amb objectius i procediments una mica diferents. És en els tan estudiats expedients de depuració del magisteri primari on més es pot aprofundir en un tret d'aquest aspecte. Per la concepció franquista de l'escola, considerada una prolongació de la família, cèl·lula de la societat, a les mestres se les jutja també per considerar-les mares de tot el seu alumnat. El que se sotmet a escrutini és bàsicament la seva vida privada: se les acusa de ser enemigues de la religió i de la pàtria, no tenir sentiments religiosos, llegir premsa esquerranosa o haver assistit a actes d'aquest caràcter, influir negativament en les consciències infantils[12] o ser antipatriòtiques[13], però també de tenir "idees avançades"[14], haver-se casat pel civil o no haver batejat els seus fills i filles o els noms que els havien posat. Elles transgredien una barrera bicèfala, amb la qual cosa resultaven doblement subversives.

A partir de procediments judicials, expedients de confiscació o documentació sancionadora ha estat estudiat com també a Aragó elles són molt més acusades que els seus companys de "llenguallargues", "xerraires" o de "proferir paraules injurioses". A elles se les considerava menys cautes que als homes en l'expressió dels seus sentiments íntims. Interessa aquí com, en jutjar-les, s'abocava sobre elles tot el context patriarcal.

Les acusades de tendències d'esquerra o parentes d'homes significats van patir repressions dedicades exclusivament a les dones. No deixen registre documental ni en ocasions les víctimes ho van explicar a les famílies, però rapades de cabells, ingestes forçades d'oli de ricí, humiliants passeigs, violacions o algunes mutilacions van ser un conjunt de violències aplicades pels franquistes, constatades a Aragó com a la resta de territoris que van anar controlant. No es tracta de fets puntuals, sense relació o amb escàs significat polític ni és un epifenomen. Aquestes pràctiques van integrar rituals específics adreçats a les dones pel simple fet de ser dones que es reuneixen sota la categoria de "violència sexuada"[15].

Si alguna cosa caracteritza les guerres del segle XX és la seva crueltat i que també tenen lloc a la rereguarda, contra la població civil. La seva violència s'exerceix de diverses maneres en funció de les persones a qui va dirigida, per què i amb quin objectiu. En un context revolucionari o bèl·lic, sexe i gènere es constitueixen en elements decisius pel que fa a qui exerceix i rep la repressió. En tots dos contextos les definicions normatives de feminitat i masculinitat trontollen i sempre es posen en marxa mecanismes per imposar l'ordre no solament social i polític, sinó també de gènere.

La rebel·lió tenia com a objecte, entre altres coses, restaurar l'ordre de gènere tradicional de la dona com a devota catòlica, guardiana de la moral i abnegada mare i esposa reclosa a la llar, domèstica i domesticada. Sobre elles requeia el manteniment de la vida, la gestió de la llar i la cura de la família. El que s'estava regulant des del discurs de gènere i en el cas més extrem, mitjançant la violència més dura, era la relació entre tots dos sexes i la de cadascun d'ells amb el món que els envoltava. Tot responia a una marcada ideologia que expressava els interessos del que seria un Estat fortament virilitzat i patriarcal.

Els republicans eren enemics polítics, elles també, però a més havien

10 Entrevista a Isabel Lapresa Crespo el 25 de gener de 2017. Ruiz Ruiz, Francisco Javier y Ortiz Lejarza, Francisco Javier, *Nuevas intervenciones arqueológicas sobre fosas comunes de la Guerra Civil española en Aragón: Paniza y Ricla,* pp.489-500, en *Actas II Congreso CAPA, Arqueología y Patrimonio Aragonés,* Saragossa, 2017

11 Casanova, Julián y Cenarro, Ángela (eds.), Langarita, Estefanía; Moreno, Nacho i Murillo, Irene, *Pagar las culpas. La represión económica en Aragón (1936-1945)*, Crítica, Barcelona, 2014.

12 AGA, Secció Educació (05) 1.30, Caixa 32/13090, expedient 5.

13 AGA, Secció Educació (05) 1.30, Caixa 32/13352, expedient 23.

14 AGA, Secció Educació (05) 1.30, Caixa 32/13091, expedient 34.

15 El concepte de "repressió sexuada" fou encunyat per la historiadora francesa Maud Joly. «Las violencias sexuadas de la Guerra Civil española: paradigma para una lectura cultural del conflicto», *Historia Social,* nº 61, 2008, pp. 89-107.

sortit del delimitat cercle de la feminitat tradicional. No es tractava d'aniquilar-les –llevat dels primers mesos del conflicte o quan el seu compromís polític es considerés un veritable obstacle-, sinó de reservar-los càstigs exemplars.

A mesura que els rebels avançaven, van anar assentant les bases del que seria l'Estat franquista, del qual es pot parlar amb rigor a partir d'octubre-novembre de 1936. Les polítiques que va aplicar, juntament al fet que un ampli sector de la societat no donés suport als militars rebels, va fer que la fractura social adquirís un ritme. La col·laboració civil en la repressió va connectar la guerra i la postguerra. Les venjances, enveges, odis i enemistats van jugar el seu paper, però en absolut no van ser la causa d'una violència tan gran. Aquelles tensions que es podien haver mantingut durant dècades van donar pas a un carnatge perquè van tenir com a base una estructura repressiva que la va fer possible.

Una de les vies d'investigació que més impuls ha tingut en els últims anys és la de les exhumacions de les fosses comunes, gràcies a les quals podem conèixer què va passar en els últims moments de la vida d'aquestes dones, com van ser assassinades, on es van situar els seus cossos, -ja que moltes vegades no se'n coneix l'indret exacte- i, per descomptat, es poden retornar les seves restes a llurs famílies per tal que siguin dignament enterrades. L'any 2017 es va localitzar i exhumar la fossa que contenia les restes de Rosario Malón, una dona d'Uncastillo de 23 anys assassinada el 1936. L'any 2018 va passar el mateix a Sádaba (Saragossa) amb les restes de tres dones. A les acaballes del 2020 es varen recuperar les restes de deu dones d'Uncastillo, assassinades a Farasdués (Ejea de los Caballeros [Eixea]) el 31 d'agost de 1936. L'exhumació de les restes de María Domínguez, la primera alcaldessa de la República, permet de conèixer detalls dels seus últims moments amb vida i de les circumstàncies que envoltaren la seva execució.

La repressió de les dones –mitjançant l'ús de la vergonya pública, afusellament o la imposada mitjançant judicis- no és una variant de la patida pels homes, sinó un fenomen amb regles i trets propis pel que fa a la quantitat, la manera com es va manifestar i els seus objectius i lògiques. No es tractava d'aniquilar-les, sinó d'infligir càstigs exemplars per tal que no se sortissin del motlle de gènere que els i les reaccionaris, de la mà de l'Església, intentaven d'imposar. Amb l'ordre ideològic que el règim va tractar d'instituir des de l'inici de la Guerra Civil, la transgressió d'un model de gènere va passar a ser punible.

Queda molt per fer en aquestes línies d'investigació que hem de continuar explorant. La trajectòria que ens sosté és ferma, però queda un llarg trajecte per elaborar genealogia de referència per a totes les antifeixistes. Com hem vist, el franquisme va llançar des de l'inici de la pròpia guerra una croada ideològica, una croada de classe i una croada de gènere, perquè també ho va ser. No ho va fer només amb aniquilació física sinó amb la pretensió de la desaparició de qualsevol possibilitat de resistència. D'això es tractava: d'anul·lar-les per vèncer.

A elles els va quedar protegir-se en els llaços de la proximitat, amb altres persones que es trobessin en la seva situació, i especialment amb altres dones. Van crear mecanismes mitjançant els quals van establir vincles de solidaritat i supervivència física i psicològica. Als historiadors i a les historiadores ens queda persistir en la recuperació d'aquests vides per tal de dignificar-ne la memòria i generar un acostament sòlid i solvent al passat.

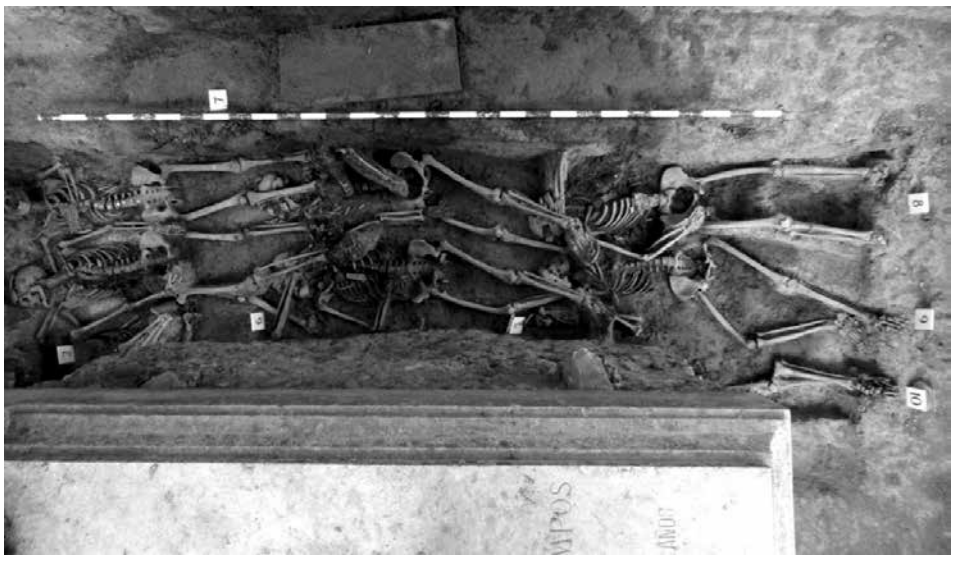

Part de la fossa comuna que contenia les restes de deu dones d'Uncastillo, al cementiri municipal de Farasdués (Ejea de los Caballeros [Eixea]). Font: Francisco Javier Ruiz Ruiz, director de l'exhumació.

MULTES, EMBARGAMENTS I CONTROL SOCIAL A ARAGÓ (1936-1945)

Irene Murillo Aced
Doctora en Història i Professora d'IES
Nacho Moreno Medina
Historiador i Professor d'IES

Amb la rebel·lió militar de juliol de 1936 va començar un procés repressiu contra els defensors de la República que va anar més enllà dels assassinats, empresonaments, desterraments, depuracions laborals, ruptura de llaços familiars i veïnals. Es tractava d'una repressió de tipus econòmic i per tal de conèixer-ne l'abast a les localitats, els expedients de responsabilitats civils i polítiques suposen una font històrica imprescindible[1]. A continuació, establirem una panoràmica dels temps i l'abast de la repressió, els agents i els mitjans, els perfils de les víctimes i conseqüències d'aquesta mena de repressió a la comunitat d'Aragó, on la incidència d'aquesta repressió econòmica se situa tres punts per sobre de la mitjana nacional, a causa probablement del context sobretot rural aragonès, on més van sovintejar tant les denúncies com les multes.

Objectius

Els objectius d'aquesta persecució eren múltiples, si bé només n'esmentarem dos. En primer lloc, donar una estocada econòmica mortal a l'assenyalat com a enemic de la *Mare Pàtria*, l'*Altre* republicà, aplicant-li un dur càstig que estigmatitzés, perseguís i enfonsés en la més absoluta despossessió material els esquerrans, incapaços en endavant de presentar batalla o ni tan sols incorporar-se a la seva dinàmica prebèl·lica. En segon lloc, es vinculava el cop d'Estat militar amb el camp jurídic del dret, és a dir, es legitimava el conegut com a Moviment Nacional mitjançant els decrets i les lleis que revisarem a continuació, i , alhora, les arques públiques s'omplien mitjançant expropiacions, administracions de béns, subhastes i multes. Les mesures per a la despossessió material van incloure per exemple la confiscació de propietats individuals per part de l'Estat, així com multes basades en el fet que, a Aragó, els republicans hauri-en "infringit danys a un cos polític nacional inexistent, encara en germen i només posteriorment ratificat amb la seva victòria per les armes, per més de 20 milions de pessetes"[2]

Temps

Des del moment del cop militar hi va haver en nombrosos municipis que van caure del bàndol rebel una sèrie de saquejos i pillatges que no estaven subjectes a cap normativa jurídica. En els expedients de responsabilitats civils queda ben clar com les forces rebels van arravatar nombrosos béns mobles i immobles amb total impunitat. Un exemple és el cas de Manuel Sender Garcés, alcalde d'Osca durant el Front Popular i assassinat el 13 d'agost de 1936, el

1 Per a Aragó, aquests expedients es guarden als Arxius Històrics Provincials de Saragossa, Osca i Terol (AHPZ, AHPH i APHT respectivament).

2 Estefanía LANGARITA; Nacho MORENO i Irene MURILLO: "Las víctimas de la represión económica en Aragón", dins Julián CASANOVA y Ángela CENARRO (eds.): *Pagar las culpas. La represión económica en Aragón (1936-1945)*, Barcelona, Crítica, 2014, p. 67. Máximo Cajal, *La Ley de Responsabilidades Políticas. Comentada y seguida de un apéndice de disposiciones legales y formularios más en uso*, Gráfica Informaciones, Madrid, 1939, p.2.

qual va patir la confiscació del seu automòbil "des del començament del Gloriós Moviment Nacional".[3]

El Decret Llei de 10 de gener de 1937 creava la Comissió Central Administradora de Béns Confiscats per l'Estat que establia la posada en marxa d'una maquinària repressiva en matèria econòmica a cada província. D'aquesta manera s'iniciava un gran moviment d'informes de la Guàrdia Civil i dels jutges locals mitjançant els quals s'incoaven expedients de responsabilitat civil que comportaven que gran part de la societat fos sotmesa a la confiscació dels seus béns i al pagament d'una sanció econòmica.

Aquest decret seria el precedent de la Llei de Responsabilitats Polítiques de 9 de febrer de 1939. Una llei que castigava la dissidència ideològica i legitimava la repressió, amb la qual cosa es convertia alhora en una autèntica "monstruositat jurídica"[4] ja que vulnerava alguns principis bàsics del dret com, per exemple, processar una persona dues vegades pel mateix delicte, el seu caràcter retroactiu fins l'1 d'octubre de 1934 o el fet que el procés no s'aturés; encara que l'encartat fos mort la família era la que s'havia de fer càrrec de la sanció econòmica.

Els expedients es podien iniciar després d'un consell de guerra, per denúncia d'un particular o a proposta d'una autoritat civil o militar. A més, els expedients incoats per les Comissions de Confiscacions a partir de 1937 passaven a dependre del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques. Les sancions quedaven divididas en tres tipus: les limitatives de llibertat de residència, les inhabilitacions de l'activitat professional o les sancions de caràcter econòmic que eren insubstituïbles i que podien ser compatibles amb les altres dues. Per exemple, Asunción Rodrigo Molins era condemnada l'abril de 1941 al pagament de 3.000 pessetes, a la inhabilitació absoluta durant quinze anys i al desterrament pel mateix temps a cent quilòmetres del seu poble, la localitat d'Aguaviva, de Terol. En la seva sentència, el Tribunal de Responsabilitats Polítiques destacava d'aquesta jove mestra "la seva oposició a l'alçament patriòtic", "els escàndols en la seva vida privada", el seu càrrec al front de les Joventuts Socialistes Unificades i les seves responsabilitats en el Consell d'Aragó dintre de l'àrea de cultura. També va conèixer els tres grups de sancions (econòmiques, restrictives de l'activitat i limitatives de la llibertat de residència) el comerciant Joaquín Broto, condemnat l'any 1939 a la multa de 70.000 pessetes, a la inhabilitació absoluta de dotze anys i a l'estranyament del territori nacional.[5] Tanmateix, de poc podia valer ja la condemna al desterrament o a l'estranyament quan tots dos feia temps que havien marxat a França camí de l'exili. Tampoc no es van fer efectives les dues multes, si bé en el cas del segon els gèneres procedents del seu comerç van ser confiscats i trets a pública subhasta.

Atès que moltes persones no van poder fer front a les multes pecuniàries, la Llei de 19 de febrer de 1942 reformava la de 1939 i ordenava el sobreseïment d'aquells causes en les quals el patrimoni de l'encartat no superés les 25.000 pessetes. Finalment, el mes d'abril de 1945 quedava derogada la Llei de Responsabilitats Polítiques i se suspenia la incoació de nous expedients, tot i que es continuaven dictant sentencies dels que estaven oberts. Una maniobra política que, sens dubte, estaria relacionada amb la política exterior en intentar un rentat de cara davant la imminent derrota nazi[6]. A partir de 1947 es van començar a donar indults de manera selectiva i el mes de novembre de 1966 es va decretar l'indult general per a totes aquelles sancions pendents d'execució.

Autoritats

Si en un primer moment, les Comissions Provincials de Confiscacions demanaven la remissió d'informes sobre la conducta política i social dels expedientats als alcaldes, rectors i comandants de la Guàrdia Civil del post més proper, la Llei de Responsabilitats Polítiques va ampliar els seus informants en incloure els caps locals de Falange. A aquests informes calia afegir els aportats per persones de reconeguda solvència moral sobre els seus propis veïns.

La institució que més denúncies va fer a Aragó durant els dos anys de vida de les Comissions Provincials de Confiscació de Béns va ser la Guàrdia Civil (gairebé el 60 % de les denúncies l'origen de les quals coneixem) la qual cosa suposa una notable diferència respecte del cas estudiat per Conxita Mir quan indica que, a la província de Lleida, l'activitat de la Guàrdia Civil es va centrar bàsicament en l'elaboració d'informes i van ser pocs els casos en què es va presentar com a denunciant[7]. Per tant, es podria arribar a una conclusió que té a veure amb la pròpia conjuntura bèl·lica: la importància delatora de la Guàrdia Civil coincideix en aquelles zones geogràfiques que van caure en els primers moments a mans dels rebels.

Víctimes i sentències

Més de tretze mil aragonesos i aragoneses van ser perseguits per aquesta repressió econòmica. La víctima per antonomàsia és un home de mitjana edat, de 30 a 45 anys

3 AHPZ, Fondo RRPP, expediente 5565/9

4 Juan Cano Bueso, *La política judicial del régimen de Franco (1936-1945),* Ministerio de Justicia, Madrid, 1985, p. 93.

5 AHPT, 5977/4 i AHPH, 5760/14.

6 És la tesi defensada per Manuel Álvaro Dueñas, *"Por ministerio de la Ley y voluntad del Caudillo", La Jurisdicción Especial de Responsabilidades Políticas (1936-1945),* Centro de Estudios Políticos e Institucionales, Barcelona, 2006, p. 170.

7 Conxita Mir, Fabià Corretgé, Judit Farré i Joan Sagués, *Repressió econòmica i franquisme: L'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida,* Publicacions de l'Abadía de Montserrat, Barcelona, 1997, p. 188

Capità de l'exèrcit franquista amb dos porcs en el front de Sigüenza. Guadalajara, agost-octubre de 1936. Fotografia de Manuel Coyne Buil. Arxiu Històric Provincial de Saragossa

d'edat, casat i amb fills, amb un perfil d'esquerres però sense definir, ja que en el 26 % dels processos no consta cap mena de filiació política i, per altra banda, quan hi consta, la informació que apareix és en molts casos fragmentària, imprecisa i en excés genèrica, definint els inculpats sense detalls com ara "d'antecedents d'esquerres", "entusiasta del Front Popular", d'"idees extremistes", "simpatitzant de la causa roja" o "contrari al Gloriós Moviment Nacional". Així, per exemple, veiem com en el 19 % dels casos l'actuació política dels encartats és qualificada sense més d'"esquerrana" i en el 4 % de "frontpopulista". És a dir, en gairebé la meitat del nombre total d'expedientats, en concret, en un 49 %, o bé no en sabem la ideologia, o bé aquesta és esmentada només de manera genèrica.

La fractura social que aquestes pràctiques de criminalització i iniquitat va comportar, va ser contemplada amb acritud i malestar per part dels veïns, que expressaven el component personal i venjatiu que hi havia darrere d'elles. El desacord va ser fet explícit de manera més o menys vehement. Un pagès d'Alcanyís expressava "realment és per a embogir si es pensa en aquesta mena de denúncies, i es veu fins a quin punt pot arribar la intransigència en l'enemistat personal", "en aquest cas es pot arribar a perdre la calma".[8] Quelcom que confirmaven les declaracions d'altres processats, que contestaven críticament les acusacions, ja que "a judici del deïdor han de ser clares, concretes i sobretot han de tenir un fons de veracitat indiscutible, quan no reuneixen aquestes condicions es converteixen en calúmnies, o en simples rumors que no poden ser acceptats per ningú", ja que "s'acut al socorregut sistema de parlar que s'actua encobertament (...) falses imputacions que només arrenquen de malvolences, animositats i rancors (...) les maniobres creades, pel rancor de mitja dotzena d'enemics, torçant la realitat de la veritat (...) insinuant baixos contubernis nascuts d'enveges i malvolences"[9].

De tots els expedients, trobem que hi ha un gran percentatge de processats per aquesta legislació, a l'entorn del 75 %, que és de perfils humils, treballadors dedicats al sector de l'agricultura i la ramaderia, o a petites professions artesanals: jornalers, camperols, sastres, manobres, fusters, ferrers... amb modestos o ínfims patrimonis i compromesos en major o menor mesura amb el projecte transformador republicà, primer, i amb la lluita contra l'avançament de l'exèrcit rebel, després. Ens trobem, doncs, que la majoria de les sancions van recaure sobre el poble més pla, contradient de ple el preàmbul de la Llei que avançava que "la nostra Revolució Nacional no vol ni penar amb crueltat, ni portar la misèria a les llars". A simple vista, sancions de cent o dues-centes pessetes podrien semblar petites quantitats o sense importància, però en absolut ho eren dins del context de misèria de la postguerra i amb el cost de la vida d'aquells anys quan a Aragó, un jornal mitjà estava al voltant de 10 pessetes diàries. Qualsevol multa, per petita que fos, resultava molt onerosa per a les modestes economies familiars, més encara si aquesta requeia sobre llars desfetes al caire de la supervivència, amb detencions, presons i morts a les seves esquenes. A l'expedient d'Agustín Vicastillo les autoritats d'Uncastillo li atribuïen com a bracer del camp un jornal de 9,30 pessetes diàries, "si bé no tots els dies té jornal, i es pot calcular que pot treballar al voltant de 200 dies a l'any".[10] En aquestes circumstàncies, una multa de 150 pessetes podia equivaldre a un mes de jornal.

No obstant això, tenim també una bona representació de professionals liberals, empresaris, treballadors de l'ensenyament i la sanitat i personal dedicat al comerç i al transport. Per al cas aragonès, les multes més altes van ser aquelles dictades a José Ignacio Mantecón Navasal, advocat d'Izquierda Republicana al qual se li va imposr una multa de 10.000.000 de pessetes i sengles multes d'1.000.000 de pessetes a Ildefonso Beltrán Pueyo, professor d'Osca, diputat a Corts, i a Enrique Rodríguez Mata, Catedràtic de Dret a la Universitat de Saragossa.

Pel que fa a les sentències, les multes van oscil·lar entre les 25 pes-

8 AHPT 250/18

9 AHPZ 5977/20, AHPZ 5788/7

10 AHPZ, 5880/5.

setes i els 10 milions de pessetes i es van concentrar sobretot en intervals de fins a 10.000 pessetes. Les sancions de menor quantia van ser les més usuals. De fet, més del 60 % del total de les multes imposades no superava les 500 pessetes. També aquesta mena de multes va ser, com han revelat les fonts, les que més es van pagar. Del total d'aragonesos i aragoneses que van ser expedientats, el 59 % van ser castigats únicament amb multa pecuniària, però un restant 40 % ho va ser, a més, amb càstigs accessoris com ara inhabilitacions laborals (absoluta amb 1920 condemnes i especial amb 66), desterraments (164), estranyaments (4) i fins i tot pèrdua total de béns (17).

Les autoritats aragoneses van calcular, segons la suma de les sentències, que els danys que els republicans havien causat a la pàtria pujaven a 20.435.678 pessetes dels quals l'estat franquista només en va poder recaptar 3.726.965, és a dir, el 18,24 % del total. Tanmateix, això no ens ha de fer pensar que els inculpats i inculpades se sortissin amb la seva, ja que en la tempestuosa tramitació dels expedients, milers d'homes i dones van veure com els seus béns havien estat embargats, subhastats, saquejats sense deixar rastre, com els seus veïns van deixar de parlar-los per por que els relacionessin amb elements subversius contraris al Moviment Nacional, com la fam i la misèria van encerclar un percentatge elevat de la població en haver-los estat arravatats els seus béns i com la qualificació de *rojos* els va acompanyar durant diversos lustres de la dictadura.

Dels 13.424 expedients conservats, s'ha pogut saber el patrimoni de 7.443 persones, la qual cosa suposa un percentatge del 55,4%. D'aquest nombre, en 4.626 casos el patrimoni era superior a 100 pessetes i en 2.817 casos, el valor dels béns era inexistent o inferior a aquesta xifra. Aquest fet posa de manifest la ineficiència del règim franquista en el seu objectiu recaptatori ja que van ser moltes les persones a les quals no els van poder treure res perquè res no tenien.

Conclusions

La repressió exercida a través de les Comissions Provincials de Confiscació de Béns i del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques, malgrat que no va eliminar físicament l'adversari, sí que el va silenciar i el va doblegar moralment i econòmicament. La incidència real va ser, no obstant això, molt superior, i va afectar amplis cercles familiars en uns anys en els quals, al drama de les morts, la presó, l'exili o la depuració laboral caldria afegir la misèria quotidiana d'una postguerra duríssima. Tant més dura per a qui carregava amb la derrota, la persecució, l'assenyalament i la humiliació.

Aquesta repressió va tenir com a objectius omplir les arques estatals acaparant els escassos béns de la població que no combregava amb els principis del Nou Estat. En segon lloc, provocar la desmobilització social per la por a ser denunciat ja que no deixava cap delicte sense castigar. Per altra banda, relacionat amb el caràcter messiànic de la llei, creada per a reparar la reconstrucció d'Espanya a aquells que l'havien destruït. I per últim, tenir present el record constant de la guerra i l'abisme entre vencedors i vençuts durant el franquisme. Per altra banda, el franquisme buscava també una despossessió immaterial: va voler expropiar la població de les experiències democràtiques on s'havien pogut relacionar amb relativa llibertat en l'esfera pública, així com dels primers canvis en l'esfera privada, on les dones anaven adquirint parcel·les de respecte. Igualment, mitjançant la privatització del sofriment social derivat de la Guerra Civil com a fenomen exclusiu del bàndol vencedor, es va impedir a les víctimes sanar o contar les seves memòries. Per altra banda, la intenció de dinamitar les relacions personals, de veïnatge o amistat pretenia usurpar la idea de comunitat de manera que es canviés d'un sistema de relacions interdependents a relacions dependents cap a l'Estat. I més enllà, la pretensió de trencar els llaços primaris d'atenció, col·laboració, suport, cures i solidaritat que formaven part d'una concepció de l'altre com un igual.

José Ignacio Mantecón Navasal, governador general d'Aragó i membre d'Izquierda Republicana. Arxiu José Ignacio Mantecón, Mèxic DF

Exp. 1.925-Z.

SENTENCIA

EÑORES

Presidente

Pascual García
ntandreu.

Vocales

Angel Barroeta
rnandez.

Ignacio Ferrando
birat.

En la Ciudad de Zaragoza, a seis de Mayo de mil novecientos cuarenta.

Examinadas por este Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas, constituído con los señores anotados al margen, bajo la Ponencia del Vocal Magistrado, las diligencias del expediente seguido contra ALBERTO VALENCIANO MERODIO y CARMEN, JULIA y MARIA PAZ VALENCIANO SANCHEZ, vecinos de Calatayud (Zaragoza).

RESULTANDO: Que de las pruebas, informes y antecedentes aportados a las diligencias, aparece justificado que Alberto Valenciano Merodio, Carmen, Julia y Maria Paz Valenciano Sánchez eran de ideas extremistas. El primero era Maestro nacional en Calatayud y se valía del cargo para difundir entre los niños doctrinas socialistas; propagandista del Frente Popular. Fué, al parecer, fusilado no constando su defunción en el Registro civil. Las tres hijas contribuian a la propaganda del padre. Julia desempeñó el cargo de Vocal de la Directiva de las Juventudes Socialistas uniformadas, por lo que fué detenida. Carmen y Maria Paz figuraban con bandera roja en manifestaciones socialistas y Maria Paz pertenecia al Centro Cultural, considerado como izquierdista. Fueron desterradas a Pamplona. El inculpado era casado y sus bienes ascendian, además de algunos valores de estado, a unas cinco mil quinientas pesetas. Maria Paz y Julia trabajaron para la Cruzada nacional, observando buena conducta.

RESULTANDO: Que en la tramitación del expediente se han observado las formalidades prescritas en la Ley de Responsabilidades Políticas de 9 de Febrero de 1939 e las-

Sentència del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a l'habitant de Calataiud Alberto Merodio i a les seves filles (AHPZ. Fons de Responsabilitats Politiques. Caixa 5601/10)

ASSASSINATS I CÀSTIGS. EL SUPLICI DE LA REPRESSSIÓ I LA DEPURACIÓ FRANQUISTA PER AL MAGISTERI I EL PROFESSORAT DE SEGON ENSENYAMENT A ARAGÓ (1936-1945)

Alfonso Pérez Marqués
Professor Jubilat de Geografia I Història de
l'IES José Manuel Blecua de Saragossa

Som l'herència d'un país que, fa poc temps, va assassinar mestres o els va robar l'escola. Aquesta terrible circumstància ha condicionat el nostre passat i condicionen, evidentment, el nostre present i el nostre futur.

Víctor Juan Borroy

REPRESSIÓ I ASSASSINATS

Sobre una taula del dipòsit judicial de cadàvers de la Facultat de Medicina de Saragossa es va trobar el cos sense vida d'un home d'estatura regular, cabells negres, afaitat, amb un vestit amb llistes blanques i un cinyell de cuiro amb una sivella metàl·lica amb les inicials J.G. Era el matí del 21 d'agost de 1936 i era el cadàver de Joaquín García Lardiés, mestre nacional del Grup Escolar de Borja (Saragossa). Tenia 41 anys i segons els forenses va morir a causa de la "fractura del crani i hemorràgia interna per arma llarga de foc", un eufemisme d'afusellament. L'autoritat militar va obrir un "sumaríssim per homicidi" que es va declarar sobresegut el 16 de setembre[1], en no tenir notícies dels autors, que van ser entre d'altres dos dels seus antics alumnes, acabats d'arribar a Falange. El seu delicte ser militant d'Izquierda Republicana, estar afiliat a FETE-UGT i ser enemic de la religió catòlica. Com ell, van ser passats per les armes uns altres 80 mestres nacionals, alguns tan prestigiosos com Pedro Aranda Borobia, Arturo Agud Piquer, Félix Godé Capistrós, Antonio Meseguer Barceló o Alfonso Iguacel Berges, així com dos inspectors de Primer Ensenyament, Gabriel Vera Oría i José Ruiz Galán.

En circumstàncies semblants i amb causa similar de mort per "fractura de crani", el 22 d'agost es va trobar el cadàver de la mestra nacional Pilar Salvo Giménez[2]. Tenia 44 anys i era la directora del Grup Escolar Gimeno Rodrigo del barri de las Delicias de Saragossa. Es trobava de vacances a Sádaba, on va ser detinguda, traslladada a Saragossa i afusellada poc després. Era militant del Partit Republicà Radical Socialista i estava afiliada a FETE-UGT. S'havia significat molt en els anys trenta com a dona, republicana i socialista escrivint en el setmanari *Vida Nueva*, fent conferències de caràcter feminista i socialista, presidint l'Associació Pro-Infància Obrera[3], va intervenir en diversos mítings del Front Popular i va crear una biblioteca escolar a la seva escola. El seu protagonisme pedagògic i social fou recollit per la premsa *(La Voz de Aragón* i *El Magisterio de Aragón*)[4]. Com ella, van caure davant d'escamots d'afusellament quatre mestres na-

1 Arxiu de l'Auditoria de Guerra de la Cinquena Regió Militar. Procediments Judicials Militars. Sumaríssim per homicidi contra García Lardiés, Joaquín. ES/AJTZ-1522/60.

2 Ídem. Sumaríssim per homicidi contra Salvo Giménez, Pilar. ES/AJTZ 1524/3.

3 Successora de l'Associació de Dones Antifeixistes, després de la seva il·legalització el mes d'octubre de 1934, i embrió de la futura Agrupació de Dones Antifeixistes de 1936.

4 Sobre Pilar Salvo, ILLION, Regine. *Mujer, política y sindicalismo*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2002, pp. 297-298

cionals més (Florinda Arjol Naudín, Pilar Beltrán Pueyo, Cándida Bueno Iso i Carmen Ovejero Coiduras) i altres dues es van suïcidar a la presó (Cecilia Álvarez Calvo i María Palacios Ciprés).

Que Joaquín G. Lardiés i Pilar Salvo ja haguessin mort, no va ser cap obstacle perquè el rector de la Universitat de Saragossa, Gonzalo Calamita, els suspengués de feina i sou el mes de setembre de 1936 juntament amb d'altres 93 mestres nacionals de Saragossa i província, dels quals uns quants més també havien perdut la vida aleshores. A la llista consta la paraula "fallecido" (mort) en els casos de Pilar Salvo, Félix Bielsa Jordán i Demetro Alcalde Lopez,però no així en el cas de Joaquín G. Lardiés. A més, estaven detinguts Joaquín Larrumbe Tomás, que seria afusellat el mes de setembre, i Jorge Pérez Membrado i Julio Bendicho Balaguer, que ho serien el mes d'octubre.[5]

Al llarg de l'estiu de 1936 van ser afusellats, mitjançant passeigs o escamots d'execució, a les zones controlades pels rebels a les tres províncies aragoneses, la meitat dels 102 mestres nacionals, professors i professores de les Escoles Normals i dels Instituts de Segon Ensenyament, que van comptabilitzar Víctor Juan, Herminio Lafoz i Enrique Satué, conscients que no hi havia a la llista tots els docents assassinats.[6] A Saragossa, durant els mesos del "terror calent" van caure 25 docents (d'un total de 58), a Osca, 20 de 33, i a Terol, 6 d'11. D'altres 23 més van ser afusellats fins a les acaballes de 1936. La resta, 28, des de 1937 fins a 1942. L'extermini físic era molt exemplificador i per això els rebels es van afanyar a eliminar tots els docents que consideraven perillosos (sobretot els militants i simpatitzants dels partits i sindicats republicans i d'esquerres i els relacionats amb la Institució Lliure d'Ensenyança), tots ells enemics de la pàtria, l'Església catòlica i el nou ordre que s'acostava.

D'aquests 102 docents assassinats, 87 pertanyien al Magisteri Nacional (6 mestres dones i 81 mestres homes) 2 eren inspectors de Primer Ensenyament, 4 d'Escoles Normals (3 Professors i una professora), 5 eren catedràtics i professors de Segon Ensenyament i 4 Professors d'Universitat. Aquestes xifres són la prova fefaent que la repressió del Magisteri Nacional i del professorat de Secundària va ser un procés programat, contundent i molt cruel. I va començar per l'assassinat dels més notoris enemics del règim. Tots els afusellaments van ser sagnants i del tot deplorables però criden l'atenció, per la qualitat dels seus càrrecs, els del catedràtic de Geografia i Història i director de l'Institut de Segon Ensenyament de Terol, Joaquín de Andrés Martínez, el catedràtic de Matemàtiques del mateix Institut, Germán Araujo Mayorga, i el director i professor de Física i Química de l'Escola Normal de Terol, José María Soler Berenguer, que "van ser executats amb trets a boca de canó"[7], en algun dels aquelarres celebrats a Terol o al seu voltant (als Pozos de Caudé o a la Puebla de Valverde).

I el cas on queda més clara la intenció d'acabar amb tots els avenços i amb la mort de la intel·ligència republicana és el de Ramón Acín Aquilué, professor de Dibuix de l'Escola Normal de Magisteri d'Osca, artista, humanista, anarquista, intel·lectual influent i, sobretot, Mestre de Mestres, que va ser afusellat a les parets del cementiri d'Osca[8]. El mateix els va passar a la professora de Pedagogia Pilar Escribano Iglesias, de l'Escola Normal de Terol la qual, després d'un consell de guerra va ser afusellada a Saragossa el 22 de desembre de 1936, després d'haver estat declarada culpable de desafecció al nou règim, així com al que fou professor de Geografia de la mateixa institució, Pedro Díaz Pérez, que va ser afusellat a Santander.

DEPURACIÓ I CÀSTIGS

El procés de depuració del professorat universitari, secundari i primari que es va iniciar després del 18 de juliol de 1936 és un fenomen històric d'una magnitud fora mida i plena d'iniquitats, tot i que s'emmarca en el procediment general de depuració de tots els funcionaris de l'Estat espanyol. Hi ha molts estudis publicats i tots ells demostren que els franquistes es van acarnissar amb els docents i, dintre dels docents, amb els i les mestres nacionals.[9] L'objectiu original de la depuració del professorat de Primària pels

i CENARRO LAGUNAS, Ángela. "Las mujeres y la violencia franquista. Cifras, nombres y trayectorias de vida en Aragón" dins EGIDO, Ángeles i MONTES, Jorge J. (eds.). *Mujer, franquismo y represión: una deuda histórica*. Madrid, Sanz y Torres, 2018, pp. 180 i 182

5 Arxiu Històric UNIZAR. Lligall 19-B-1. Primera Enseñanza. 1936-1937. Carpeteta de mestres suspesos de Saragossa i còpia per al *BOPZ* (18/09/1936).

6 JUAN BORROY, Víctor M., LAFOZ RABAZA, Herminio i SATUÉ OLIVÁN, Enrique. *Asociación y sindicalismo en la enseñanza en Aragón (1900-1939): La Federación Española de Trabajadores de la Enseñanza*. Zaragoza, Fundación Bernardo Aladrén, 2003, pp. 128-170 (la llista dels assassinats, pp. 129-135)

7 ALDECOA, Serafín, "Dos catedráticos del Instituto ejecutados y olvidados" (I) y (II), *Diario de Teruel*, 11 i 17 de desembre de 2021.

8 La biografia més personal sobre Ramón Acín és la de JUAN BORROY, Víctor M. *Ramón Acín, en cualquiera de nosotros un pedazo tuyo. Huesca. Fundación Ramón y Katia Acín* i Museu Pedagògic d'Aragó, 2020.

9 A Aragó, abans del treball de V. Juan, H. Lafoz y E. Satué, es va publicar el de NASARRE LÓPEZ, José Mª, "Depuración de Maestros en la provincia de Huesca" dins CARRERAS ARES, J. J. i RUIZ CARNICER, M. A, (eds.). *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*. Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, pp. 213-235, tot i que l'anàlisi més completa sobre la depuració del magisteri d'Osca és el de MORENTE VALERO, Francisco. *La escuela y el Estado Nuevo. La*

franquistes era perseguir sense treva els membres del col·lectiu que, segons ells, més s'havia significat amb els ideals cívics i educatius de la República. Per fer-ho van muntar una enorme maquinària burocràtica. Els mestres, els catedràtics,i la Institució Lliure d'Ensenyament eren els màxims responsables del que havia passat a Espanya els últims cinc anys i havien de pagar-ho. La depuració va ser universal, punitiva, preventiva i exemplaritzant. Les acusacions van ser gairebé sempre de caràcter polític (per exemple, simpatitzar amb l'esquerra republicana), religiós (estar en contra de la religió catòlica) i moral (matrimoni civil) i molt poques de tipus pedagògic. I el procés es basava en la presumpció de culpabilitat amb tot el que això comportava.

A Osca, van ser depurats 965 mestres i en van ser sancionats 135 (48 mestres dones i 87 mestres homes). Amb el càstig més greu -separació definitiva del servei i baixa de l'escalafó- n'hi ha 33 (6 mestres dones i 27 mestres homes). A Terol, amb 607 expedients, els sancionats van ser 80 (17 mestres dones i 63 mestres homes), 15 van ser separats del Servei (3 mestres dones i 12 mestres homes). A Saragossa només disposem de 167 expedients de depuració, 36 de la capital (12 mestres dones i 24 mestres homes) i 131 de la província (32 mestres dones i 99 mestres homes) i van ser-ne sancionats 142 (41 mestres dones i 101 mestres homes) dels quals van ser separats del Servei 19 (15 mestres homes i 4 mestres dones)[10]. La resta d'expedients estan desapareguts. La resta de càstigs també van ser rígids: suspensió d'ocupació i sou de tres mesos a cinc anys, trasllat dintre i fora de la província entre un i cinc anys, jubilació forçosa i, en tots els casos anteriors, inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança en institucions educatives i culturals.

A les tres províncies van sortir més perjudicats els mestres que les mestres perquè la societat patriarcal, tot i que en procés de canvi, continuava fent molt més visibles en la vida pública els homes, encara que els ritmes van ser molt semblants i amb elles no hi va haver cap mena d'indulgència i és per això que aquelles mestres que més van participar políticament i socialment i que van estar també presents en l'esfera pública, van haver de patir càstigs més durs tan bon punt apareixia al seu costat l'etiqueta de "sospitoses de desafecció al règim[11].

És per això que María Sánchez Arbós, la mestra aragonesa més important del segle XX i la que més a prop va estar de la Institució Lliure d'Ensenyament, no es podia imaginar l'abril de 1939 que haver complert amb les seves obligacions de mestra nacional, de Directora del Grup Escolar Giner de los Ríos i de funcionària pública (fou nomenada durant uns mesos inspectora de Primera Ensenyança a València), li suposaria tant de dolor i tant de tracte injust i discriminatori en la seva trajectòria professional i vital, a causa de la repressió i depuració franquistes. Més de sis mesos de presó, un expedient de depuració amb vint càrrecs acusatoris que es van resoldre amb Separació Definitiva del Servei i Baixa a l'Escalafó i portar el penjament de roja, li van impedir portar una vida més o menys normal durant dotze llargs anys i, després, tot i que va poder tornar a exercir de mestra des de 1953, l'Espanya de Franco li va donar poques oportunitats; es va jubilar l'any 1960 i va deixar per a la posterioritat un bon nombre d'articles pedagògics a la premsa professional així com l'inestimable diari de tota la seva trajectòria docent.[12]

Els casos de Ma. Victoria Olmedo González i Manuel Mayor Pérez, de les Escoles Graduades de Borja cal lligar-lo amb el rerefons religiós de la depuració. Durant la Segona República, hi va haver un contenciós entre l'Escola Nacional i les Filles de la Caritat de Santa Anna. Les monges s'havien estat fent càrrec de l'escola municipal de pàrvuls des de 1894. En construir-se les noves escoles de Borja, l'any 1935, la mestra Ma. Victoria Olmedo i els mestres Manuel Mayor Pérez i Joaquín García Lardiés van ser els qui més es van significar per aconseguir que l'escola de pàrvuls formés part del nou Grup Escolar de Borja, enfront de la resistència de les monges. D'aquest conflicte provenen les principals acusacions que a Joaquín G. Lardiés li va costar la vida i a Victoria Olmedo i Manuel Mayor, l'any 1936, la separació definitiva del Servei; després del plec de descàrrecs, l'any 1937, suspensió d'ocupació i sou de dos anys, traslat fora de la província de cinc anys i inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança. Tots eren d'esquerres, revolucionaris, enemics de la religió catòlica, malgrat que van demostrar que eren catòlics practicants. No els va servir de res i només força anys després van poder tornar a les escoles de Borja.[13]

depuración del Magisterio Nacional (1936-1945). Valladolid, Ámbito, 1997, pp. 637-660. L'últim publicat, SÁNCHEZ MARTÍN, Amparo. "La depuración docente en Teruel (1936-1945). Datos para la recuperación de la memoria colectiva del magisterio turolense del siglo XX" dins ABÓS OLIVARES, Pilar (coord.). *Franquismo y Magisterio. Represión y depuración de maestros en la provincia de Teruel*. Saragossa, Prensas de la UNIZAR, 2015, pp. 29-110.

10 AGA. Educación. Expedientes de Depuración de Maestros y Maestras. Cajas 32/13090, 13091,13092 i 13093.

11 MIR CURCÓ, Conxita. "La presencia de las mujeres en la represión franquista" dins MIR, Conxita i CENARRO, Ángela (Eds.). *Mujeres, género y violencia en la Guerra Civil y la Dictadura de Franco*. València, Tirant Humanidades, 2021, p. 20.

12 SÁNCHEZ ARBÓS, María. *Mi diario*. (Introducción de Víctor Juan y Antonio Viñao). Zaragoza, Gobierno de Aragón y Caja Inmaculada, 2006 (2a ed. ampliada) i *Una escuela soñada. Textos*. (Edició d'Elvira Ontañón i Víctor Juan). Madrid, Biblioteca Nueva, 2007.El seu expedient de depuració a AGA. Caixa 32/13151, 489-26.

13 Els expedients de depuració a AGA, Caixa 32/13091, 440-60 el de Victoria Olmedo i 444-54 el de Manuel Mayor. L'especial virulència que va tenir l'ofensiva clerical i catòlica contra els mestres, del qual aquest cas és un exemple evident, a

El mestre nacional Pedro Aranda Borobia amb els seus alumnes de la Graduada Cándido Domingo, a l'Arrabal de Saragossa. Era un mestre molt valorat pels seus companys i veïns, amb una trajectòria professional irreprotxable. Va ser afusellat a les parets del cementiri de Torrero el 14 de novembre de 1936.

Quant a la depuració del professorat d'Ensenyances Mitges, les Comissions Depuradores C) de seguida van començar a treballar. A les Escoles Normals de Magisteri Primari, van ser sancionats 7 professors i 2 professores de la de Saragossa, 1 professor i una professora de la d'Osca i diversos professors i professores de la de Terol, a més dels dos afusellats.

També van ser depurats 126 catedràtics i professors (30 professores i 96 professors) dels instituts de Segon Ensenyament de les tres províncies: Saragossa (Goya, Servet, Calataiud i Casp), Osca (Ramón i Cajal, Jaca i Barbastre) i Terol. Van ser sancionats 4 professores i 27 professors, dels quals 16 van patir la sanció més greu, la separació definitiva del Servei, i d'ells, 10 estaven destinats a l'institut de Casp (7 professors i 3 professores). Tanmateix, dels 27 depurats de Goya, només 3 van ser sancionats, a més del catedràtic de Matemàtiques i insigne director del Centre (1931-1936), Francisco Cebrián, que va ser expulsat de la docència l'any 1939, tot i que hi va poder tornar el 1943.[14]

Una de les professores de l'institut de Casp que va ser separada del Servei l'any 1940 va ser María Braña de Diego. Havia estat alumna i professora de l'Institut Escola i estava afiliada a la FETE, motiu pel qual la van eliminar de l'escalafó. Però gràcies a la seva llicenciatura en Filosofia i Lletres, va reconduir la seva vida i va accedir, per oposició, l'any 1945, al Cos Facultatiu d'Arxivers Bibliotecaris i Arqueòlegs i va desenvolupar la seva tasca professional en aquest àmbit. A més, va arribar a presidir els anys 60 l'AEMU (Associació Espanyola de Dones Universitàries) que havia estat creada l'any 1920, entre d'altres, per María de Maeztu i Clara Campoamor).

En aquest context del cruel procés depurador que els militars i els civils rebels, després vencedors, van emprendre contra tots els docents i especialment contra els mestres i les mestres de Primer Ensenyament als quals van responsabilitzar de tot el que ells entenien que havia anat malament durant la Segona República, hi va haver un petit grup, els mestres i les mestres nacionals que exercien professionalment a les escoles preparatòries dels Instituts de Segon Ensenyament que va ser sotmès a una doble depuració, duta a terme per les Comissions Depuradores Provincials C) i D), encarregades de la depuració del professorat dels Ensenyaments Mitjans i del Magisteri Nacional, respectivament. L'anàlisi d'aquests expedients de depuració per partida doble evidencia els pitjors vicis i defectes de la depuració docent: arbitrarietats i injustícies duplicades, contradiccions i parcialitats en la consideració dels càrrecs acusatoris, incoherències i greuges en les proves, acarnissaments i ultratges continuats, etc. El cas més singular va afectar Felipe Castiella Santafé, mestre nacional de la Preparatòria del Goya de Saragossa, un mestre que formava part del grup de docents aragonesos innovadors del primer terç del segle XX, aquells que apareixien a la premsa local i professional, participaven en congressos i jornades o impartien cursos i conferències a d'altres companys. Durant la Guerra Civil, va ser secretari de la Comissió Escolar de Casp, a la zona rpublicana, nomenat per FETE i que es va encarregar de mantenir les escoles en funcionament. Per aquest motiu es va passar un any i mig a la presó i, en sortir-ne el 1939, li van incoar els dos expedients de depuració per esquerrà, socialista i pel fet d'haver estat delegat d'ensenyament a Casp. Amb aquests càrrecs, i sense tenir gaire en compte els plecs de descàrrecs, la Comissió D) el va sancionar amb trasllat fora de la província per cinc anys i inhabili-

CASANOVA RUIZ, Julián. *España partida en dos. Breve historia de la Guerra Civil española*. Barcelona, Crítica, 2013, pp. 64-65.

14 Les dades dins NEGRÍN FAJARDO, Olegario, "Los expedientes de depuración de los profesores de Instituto de Segunda Enseñanza resueltos por el Ministerio de Educación Nacional (1937-1943)". *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, 7, 2007; i SANCHIDRIÁN BLANCO, Carmen, GRANA GIL, Isabel, y MARTÍN ZÚÑIGA, Francisco, dins "Análisis y valoración de los expedientes de depuración del profesorado de Instituto de Segunda Enseñanza (1936-1942). Resultados generales". *Revista de Educación*, 356, sept-dic de 2011, pp. 377-399. Sobre el Goya de Saragossa, ANSÓN NAVARRO, Arturo, "El Instituto "Goya" entre 1931 i 1970: un destacado referente de la enseñanza secundaria en Zaragoza", dins VICENTE Y GUERRERO, Guillermo (coord. i ed. lit.), *Historia de la Enseñanza Media en Aragón. Actas del I Congreso*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2013, pp. 347-433.

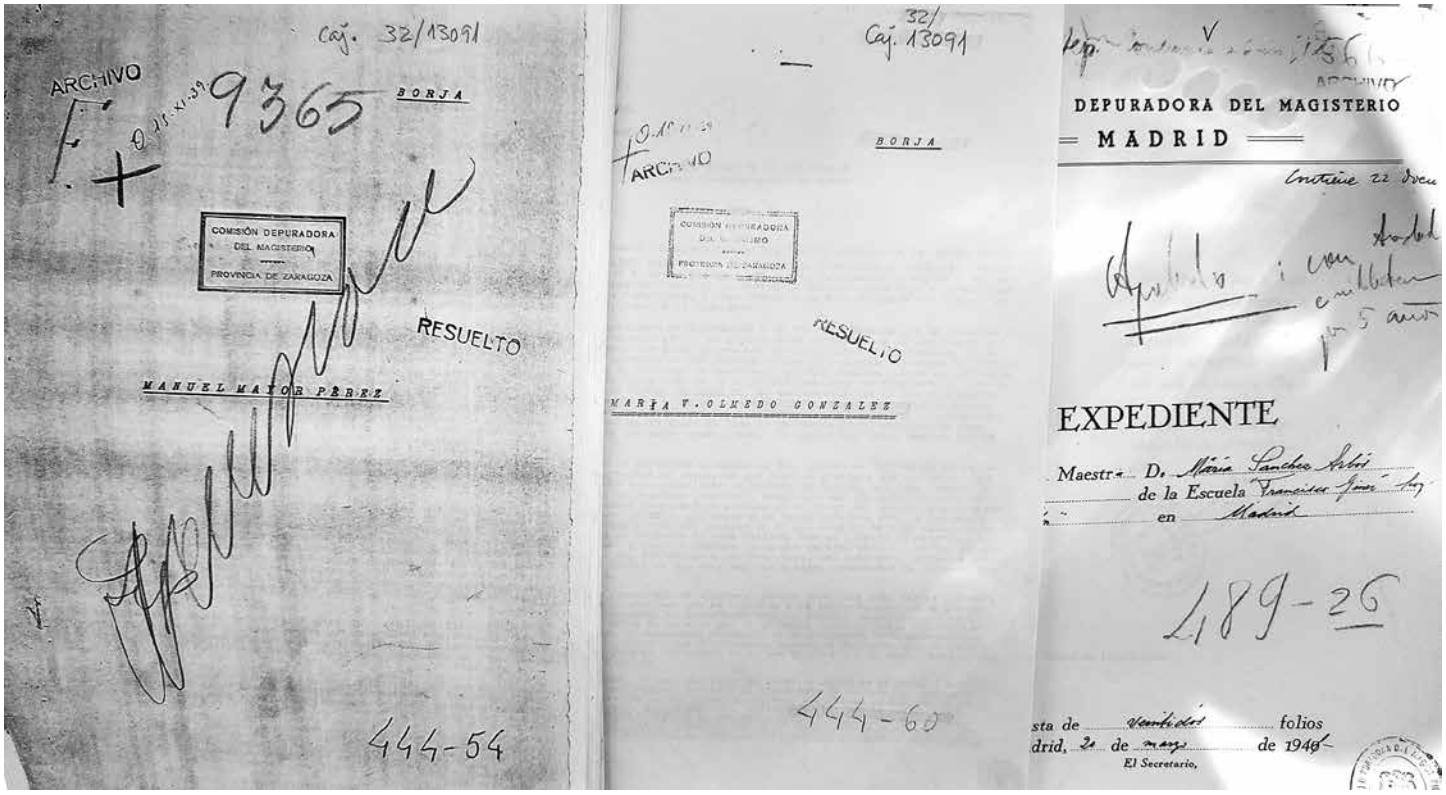

Expedients de depuració de les mestres nacionals Ma. Victoria Olmedo González i María Sánchez Arbós i del mestre nacional Manuel Mayor Pérez, els tres a l'Arxiu General de l'Administració.

tació per a càrrecs directius perquè creien que, vigilat, podia ser útil per a l'ensenyament. La Comissió C), per la seva banda, el castigà amb Separació´Definitiva del Servei perquè és, deien, un element perillós. Avisada la Comissió Superior Dictaminadora de la contradicció existent, el mes de setembre de 1940 disposà la suspensió d'ocupació per un any, el trasllat fora de la província per cinc anys i la inhabilitació per a càrrecs directius, amb la qual cosa va pagar cara la seva responsabilitat com a funcionari i com a docent. [15]

També impressiona veure com van arribar a depurar els propis depuradors, com passa amb Miguel Allué Salvador catedràtic i director de l'Institut Goya de Saragossa, i amb Ángeles García de la Puerta, catedràtica i directora de l'institut Miguel Servet, també de Saragossa, que mentre es dedicaven a depurar sense treva els mestres i les mestres, el primer com a president de la Comissió D), professores i professors, la segona com a vocal de la Comissió C), van ser depurats tots dos per l'esmentada Comissió C), l'encarregada de la neteja professional i ideològica en els centres d'ensenyaments mitjans.

CONCLUSIÓ

Després de la depuració, la violència va continuar present en forma de terror quotidià, que es correspon de ple amb les vivències dels protagonistes directes que, a les entrevistes orals[16], descriuen aquesta època com "el regne del terror" i afirmen que es van sotmetre als dictats dels vencedors per aquest terror i aquesta por als quals van tenir sotmesa tota la població, amb un zel molt especial en el cas dels mestres i professors que es va mantenir tot al llarg de la dictadura de Franco. La repressió i la depuració van donar pas a un gran silenci, a un enorme exili interior en el qual es van refugiar tots els docents sancionats, a mesura que van anar tornant a les aules.

15 El seu expedient de depuració a AGA. Caixa 32/13093. 445-44.

16 Entrevistes a V.J.G.G i J.M.P, mestra i mestre de Gelsa (Saragossa) en els 40 i de Fraga (Osca) en els 50 i 60, fetes el 1999.

UN ESCALAFÓ "NET D'ANTIPATRIOTES". LA DEPURACIÓ DEL PROFESSORAT DE LA UNIVERSITAT DE SARAGOSSA, 1936-1939

Luis G. Martínez del Campo
Universitat Complutense de Madrid

El 2 de novembre de 1936, catedràtics de diverses universitats espanyoles enviaven una missiva col·lectiva a Franco des de Saragossa, on s'havien refugiat després d'abandonar les seves destinacions "en territori no alliberat per l'Exèrcit salvador d'Espanya". En aquesta carta, demanaven mesures per tal que "igual que a Saragossa la depuració del Magisteri Primari" era ja "un fet" i seguia "el mateix camí la de l'Ensenyament secundari", es veiés "igualment net d'antipatriotes i elements revolucionaris l'escalafó de catedràtics d'Universitat". Segons deien, la depuració del professorat universitari era urgent perquè "els enemics d'Espanya" s'havien apoderat de la Universitat i "des d'ella des de fa molts anys" irradiaven "les doctrines que conduïen a l'estat actual del país".[1]

La purga que reclamaven havia de començar per la Universitat de Saragossa, que era un dels principals centres d'ensenyament superior controlat pels rebels. Des del començament de la Guerra Civil, com va explicar l'aleshores rector Gonzalo Calamita, la universitat de Saragossa va fer "tot el que va poder per demostrar la seva adhesió al Gloriós Moviment Nacional" i va donar suport logístic i armamentístic a les tropes franquistes. Més encara, alguns dels seus docents van participar en activitats de propaganda o en tasques de repressió.[2]

Sens dubte, aquest suport incondicional només es va poder dur a terme en una "universitat afecta" completament als rebels. Per això, la depuració del seu personal universitari constituïa una necessitat que, amb la col·laboració del rec-

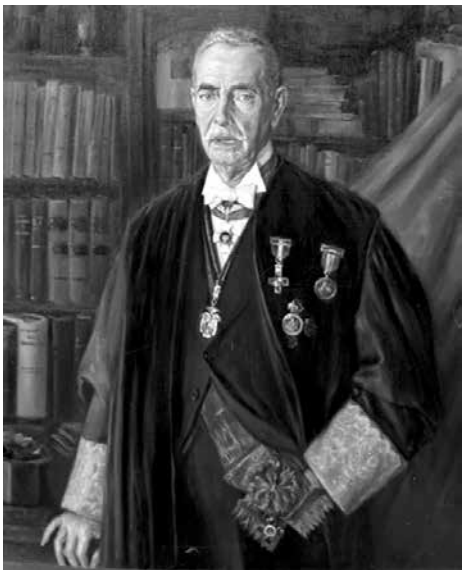

Retrat de Gonzalo Calamita Álvarez, rector de la Universitat de Saragossa durant la Guerra Civil i un dels organitzadors de la depuració del personal universitari saragossà. Obra pictòrica de José Luz Corbin / Fotografia de Juan Mora Insa. Arxiu fotogràfic Juan Mora / Arxiu Històric Provincial de Saragossa. Ref. ES/AHPZ - MF_MORAIND/1097. (Llicència CC BY-NC-SA 4.0).

1 Carta (02/11/1936) adreçada a Franco per un grup de catedràtics encapçalats per Luís Bermejo Vida "Expedientes de depuración de la Guerra Civil. Correspondencia y documentación". Arxiu Històric de la Universitat de Saragossa (AHUZ). Ref. 5449.

2 *Universidad. Revista de cultura y vida universitaria*, XVI/4 (octubre-diciembre, 1939), pp. 561-566.

torat, les autoritats franquistes van començar fins i tot abans de la Comissió A encarregada d'aquesta tasca a nivell nacional (Decret 66, BOE 11/11/1936). Així la universitat saragossana va ser de les primeres a contribuir que l'escalafó quedés net d'antipatriotes.

La Facultat de Medicina

La purga fou molt intensa en aquesta Facultat, ja que alguns docents havien participat activament en la política saragossana i espanyola en època republicana. Va ser aleshores quan la Facultat es va convertir en escenari habitual d'enfrontaments entre estudiants de dretes i d'esquerres que, alguna vegada, van acabar en intercanvi de trets. Així, i després del cop d'Estat de 1936, tot el professorat del centre estava sota sospita.

Abans que comencés la depuració de la plantilla, alguns professors ja havien estat assassinats pels rebels. Aquest va ser el cas dels germans Mariano Augusto i José Maria Muniesa Berenguer, els quals van ser afusellats a Saragossa el 7 d'octubre de 1936. Tots dos havien compaginat les seves tasques com a professors auxiliars de la Facultat amb el seu compromís polític amb la República. El més significat políticament havia estat Mariano Augusto, el qual va arribar a ser regidor de l'Ajuntament de Saragossa i, l'any 1933, alcalde accidental de la ciutat. José María no va tenir tanta rellevància política, però els seus cognoms i vinculacions amb sectors republicans van fer que compartís el mateix destí que el seu germà. Tanmateix, els seus òbits no van ser obstacle perquè, poc després, el Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques incoés sengles expedients contra ells, amb la qual cosa va posar les seves vídues en una situació límit.[3]

En el mateix dia que assassinaven els germans Muniesa, altres tres professors de la Facultat eren destituïts per activitats "antiespanyoles". Igualment se n'ordenava "l'embargament dels béns mobles i immobles". El primer era Gumersindo Sánchez Guisande, el qual ja havia estat cessat com a degà el mes de setembre de 1936. Aquest metge gallec exercia la càtedra d'Anatomia Descriptiva i Tècnica Anatòmica des de 1928 i, després de ser regidor del consistori saragossà per la coalició republicano-socialista, s'havia posat al capdavant del deganat. L'inici de la Guerra Civil el va sorprendre a Saragossa, però, coneixedor del perill que corria la seva vida, es va amagar a casa d'un sacerdot per, una mica més tard, fugir cap a la seva terra natal, des d'on es va exiliar a Argentina. Les seves pors eren fundades, ja que un grup de falangistes, entre els quals hi havia alguns dels seus antics alumnes, va saquejar la seva casa a la capital aragonesa.[4]

El segon era Felipe Jiménez de Asúa, el qual també es va exiliar a Argentina. Els cognoms d'aquest catedràtic d'Histologia i Histoquímia el van posar en el punt de mira dels rebels. El seu germà Luís era un famós polític republicà i, com va dir l'antic rector Ricardo Royo Villanova en la causa que es va instruir contra ell, "era germà del seu germà i pertanyent als mateixos partits als quals pertanyia ell". També se'l va acusar de tenir vincles amb la Institució Lliure d'Ensenyança, de ser ateu i fins i tot de tenir "una amant [...] per més detalls catalana" entre els seus estudiants. Així, el mes d'abril de 1937, se'n va ratificar la destitució i, el mes de novembre de 1939, es va instruir un expedient de responsabilitats polítiques que el va condemnar a dotze anys d'"inhabilitació absoluta" i al "pagament de cinquanta mil pessetes"[5].

El tercer professor represaliast va ser el metge català Santiago Pi Suñer, el qual ocupava la càtedra de Fisiologia d'ençà de 1923. La seva militància a Esquerra Republicana l'havia dut a exercir diversos càrrecs al Ministeri d'Instrucció Pública durant la II República. Això va determinar-ne la destitució per "antipatriota" i la confiscació dels seus béns, en la qual va participar el rectorat saragossà que va gestionar la requisa de la seva biblioteca personal. És per això que en Pi i Suñer es va refugiar a Barcelona, universitat en la qual va treballar fins que es va exiliar a Sud-Amèrica. Les autoritats franquistes van destacar el paper que aquest metge havia tingut en la propagació de l'ideari d'esquerres a la Facultat. Per això, els dos professors auxiliars que havien estat associats a la seva càtedra de Fisiologia també van ser depurats. Mentre el primer d'ells era l'esmentat José María Muniesa, el segon va ser el saragossà Juan Félix Alloza Feced, el qual, el mes d'octubre de 1936, era destituït, acusat de ser "radical-socialista", de "dubtosa moralitat", "ateu" i "íntim amic" de l'esmentat catedràtic català. Va ser aleshores quan Alloza va decidir allistar-se a les milícies de Falange, per tal de servir com a metge. Això va facilitar la seva reincorporació a la Universitat el mes de maig de 1937, però Alloza també va haver d'enfrontar-se a un expedient de responsabilitats polítiques del qual, finalment, va ser absolt el 1941.[6]

La depuració de la Facultat va afectar fins i tot docents que eren conservadors com ara Francisco Lana Martínez, professor auxiliar a la càtedra de Medicina Legal. Malgrat ser considerat de "dretes i catòlic", va ser suspès de feina i sou pel fet de

3 Expedients de Responsabilitats Polítiques d'Augusto i José María Muniesa Berenguer. Arxiu Històric Provincial de Saragossa (AHPZ). Ref. 5937/15 y 5937/16.

4 Andrea M. Bau, "Gumersindo Sánchez Guisande. Un pediatra compostelano en el exilio", *Estudios de Historia de España*, XXI/1-2 (2019), pp. 139-188.

5 Expedient de Responsabilitats Polítiques de Felipe Jiménez de Asúa. AHPZ. Ref. 5929/4.

6 "Expedients...". AHUZ. Ref. 5449. Vegeu també: Expedient de Responsabilitats Polítiques de Juan Félix Alloza Feced. AHPZ. Ref. 5918/7.

fer "cursets previs i anteriors als exàmens tot percebent honoraris". El mes de maig de 1937, emperò, la sanció va quedar sense efecte i el rectorat li va obrir un expedient per tal de "resoldre les denúncies sobre la seva actuació professional". Una cosa semblant li va passar a Benigno Lorenzo Velázquez, el qual, tot i el seu "ideari polític [...] de dretes" i els seus "sentiments religiosos" va ser acusat d'haver defensat passatgerament postures republicanes i, en conseqüència, separat de la seva càtedra de Terapèutica, Matèria Mèdica i Art de Receptar entre novembre de 1936 i agost de 1937.[7]

L'acabat d'incorporar Félix Monterde Fuertes també va ser perseguit. En haver assumit la seva càtedra de Patologia Mèdica l'any 1936, el rector saragossà en sabia ben poc, d'ell, però un informe procedent de la seva anterior destinació, la Universitat de Valladolid, l'acusava d'"esquerranós, si bé no signficat". Això li va comportar una suspensió de feina i sou el mes de novembre de 1936, abans de ser confirmat en la seva ocupació al cap d'un temps, però amb inhabilitació per a "càrrecs directius i de confiança".[8]

La caça de bruixes es va completar amb el catedràtic de Ginecologia i Obstetrícia, José Carlos Herrera, de La Rioja. La seva especialitat mèdica el va dur a ser acusat de "poca moralitat", de ser "sexual exacerbat [sic]" i d'"abusar amb malaptesa d'algunes infermeres". El mes de juny de 1937 se'l va donar de baixa a l'escalafó i, abans de ser restituït, va morir de tuberculosi pulmonar a Fuentesaúco (Zamora).[9]

En definitiva, la depuració del professorat va tenir un gran abast en aquesta Facultat, on deu docents van ser perseguits. Cap altra Facultat no va assolir aquesta xifra, que suggeria la rellevància que el cenre havia tingut en la vida política de la Saragossa republicana.

La Facultat de Ciències

Tot i que la purga va tenir dimensions més modestes, quatre docents van ser depurats en aquesta Facultat. La pitjor part va recaure en Francisco Aranda Millán, el qual ocupava la càtedra de Zoologia General des de 1912. Quan va esclatar la Guerra Civil, Aranda estava fent un viatge per Noruega. L'agost de 1936 va tornar a Saragossa, on es va posar a disposició de Calamita, rector i company de Facultat. Lluny de ser benvingut, va rebre diverses amenaces que van provocar la seva fugida a França; va ser detingut de camí cap a França i empresonat a la presó provincial de Saragossa. A més dels seus vincles amb la maçoneria, Aranda havia ocupat la plaça de governador civil de Badajoz a l'inici de la II República. Aquests dos elements i el seu suposat anticlericalisme van fer que fos destituït el mes de novembre de 1936 i donat de baixa a l'escalafó, de manera definitiva el mes de maig de 1937. Tot i que per defensar-se va al·legar la seva ideologia conservadora, els seus arguments no van produir cap efecte. Així, l'estiu de 1937 va ser tret de la presó per a ser afusellat juntament amb 19 persones més del municipi saragossà de Pedrola.[10]

A més de l'assassinat d'Aranda, altres tres membres de la Facultat van ser depurats. Un d'ells va ser el catedràtic d'Acústica i Òptica Juan Cabrera Felipe, el qual exercia com a degà d'ençà de 1935. La seva excel·lent reputació professional no va impedir que, el mes de novembre de 1936, fos suspès de feina i sou. La notorietat del seu germà –el també científic Blas Carrera- en cercles republicans i la seva vinculació amb sectors de la Institució Lliure d'Ensenyança van pesar més que els informes que el descrivien com una persona de "recta moral professional" que freqüentava "esglésies". Tot i ser inhabilitat per a càrrecs directius, després de la guerra va recuperar la seva càtedra sense sanció i, durant el franquisme, va arribar a ser rector de la Universitat de Saragossa i membre honorari del Consell Nacional d'Educació.[11]

Un altre professor perseguit va ser Mariano Velasco Durantez, el qual era catedràtic d'Òptica i Radiacions a Saragossa d'ençà de 1931. Quan va esclatar la Guerra Civil, estava fent una estada d'investigació a Anglaterra. En no reincorporar-se immediatament al seu càrrec i atès que havia pertangut a Acció Republicana, va ser donat de "baixa de l'escalafó" el mes d'abril de 1937. Tanmateix, Velasco finalment va retornar i va sol·licitar la revisió del seu cas i es va reincorporar a la seva càtedra amb una sanció de sis mesos de suspensió de feina i sou. A més, el 1940 se li va instruir un expedient de responsabilitats polítiques que el condemnava a "sis anys d'inhabilitació especial per a càrrecs de comandament" i al pagament de 3.000 pessetes.[12]

L'últim professor d'aquesta llista va ser l'aragonès de Terol Juan Martín Sauras, el qual era catedràtic de Química Inorgànica. El seu cas és destacable perquè el president de la Comissió A per a la depuració del personal universitari era el seu antic mestre, Antonio de Gregorio Rocasolano. L'activitat política que Martín Sauras va dur a terme durant l'època republicana, en la qual va arribar a presentar-se com a candidat socialista a les eleccions, va ser

7 Expedients...". AHUZ. Ref. 5449

8 *Ibidem*

9 *Ibidem*

10 Luis Á. Inda Aramendía, "Francisco Aranda Millán (1881-1937) y su contribución al estudio de las Ciencias Naturales en Aragón", *Revista de la Real Academia de Ciencias de Zaragoza*, 58 (2003), pp. 37-52.

11 Expedients...". AHUZ. Ref. 5449. Vegeu també: *BOE*, núm. 52 (21 de febrer de 1957), p. 1113.

12 "Expedients...". AHUZ. Ref. 5449. Vegeu també: Expediente de Responsabilidades Políticas de Mariano Velasco Durantez. AHPZ. Ref. 5946/23.

el pretext que es va utilitzar per a suspendre'l de sou i ocupació durant un any "a partir del mes de desembre de 1936". No va acabar la cosa aquí ja que l'octubre de 1937 va ser detingut i va ingressar a la presó d'Ateca, d'on va sortir un mes després. Tot i que va recuperar la seva càtedra, va ser inhabilitat per a càrrecs públics fins al mes de febrer de 1949.[13]

En aquesta orla, apareixen Gonzalo Calamita (primera fila, primera foto) I Antonio de Gregorio Rocasolano (primera fila, tercera foto) els quals van contribuir a la depuració dels seus propis companys Juan Cabrera Felipe (primera fila, cinquena foto), Mariano Velasco Durantez (primera fila, sisena foto) i Juan Martín Sauras (primera fila, setena foto). Orla d'alumnes de la Facultat de Ciències, Secció Químiques. Curs de 1940. Arxiu fotogràfic Coyne/Arxiu Històric Provincial de Saragossa. Ref. ES/AHPZ-MF/COYNE/003643 (Llicència CC BY-NC-SA 4.0).

La Facultat de Filosofia i Lletres

En aquesta Facultat, només dos docents van ser expedientats. El primer fou Rafael Sánchez Ventura, el qual, d'ençà de 1928, exercia com a professor auxiliar de Crítica Literària i Artística. Tot i els seus "immillorables antecedents familiars" –ja que el seu germà José María havia estat director del diari catòlic *El Noticiero* i diputat de la CEDA- va ser titllat d"indesitjable per tots els conceptes". Així, el mes de novembre de 1936, era destituït i, el mes d'abril de 1937, causava baixa definitiva a l'escalafó. Mentrestant, Rafael va participar en l'organització de les Milícies Aragoneses. Tot i que finalment es va exiliar a Mèxic, se'n va instruir un expedient de responsabilitats polítiques que el va inhabilitar durant cinc anys i el va multar amb 2.000 pessetes.[14]

El segon docent represaliat fou José Camón Aznar, el cas del qual és força peculiar. En esclatar la Guerra Civil, en realitat, Camón era catedràtic de Teoria de la Literatura i de les Arts a la Universitat de Salamanca. Aquest docent va passar gran part del conflicte entre Madrid i Barcelona, i va col·laborar amb els quintacolumnistes de totes dues ciutats. Quan els rebels es van fer amb la Ciutat Comtal, va ser sancionat amb el trasllat a la Universitat de Saragossa per un període mínim de cinc anys. Tot i el seu suport als rebels, també se li va incoar un expedient de responsabilitats polítiques per la seva vinculació amb el Partit Radical de Lerroux durant la II República. Després de nombroses diligències, l'any 1941 se'l va condemnar a cinc anys d'inhabilitació per a càrrecs de confiança i a una multa de 750 pessetes.[15]

La Facultat de Dret

De la mateixa manera que passava a la Facultat de Filosofia i Lletres, el professorat d'aquest centre era majoritàriament conservador i va donar suport als rebels. El 17 d'octubre de 1936, de fet, la Junta de la Facultat de Dret va acordar de remetre un ofici al Rector per manifestar-li "la seva completa i més íntima adhesió al gran moviment nacional salvador d'Espanya" i a Franco. Aquest document va ser subscrit per gairebé la totalitat de la plantilla docent, fins i tot per Juan Moneva i Puyol, el qual va ser un dels tres catedràtics depurats.[16]

Des de 1903, Moneva ocupava la càtedra de Dret Catòlic de la Facultat. Malgrat les seves idees conservadores, al començament de la Guerra Civil, aquest fervorós catòlic es va entrevistar amb l'arquebisbe i el Capità General de Saragossa per denunciar les persecucions i els abusos que estaven duent a terme les autoritats franquistes. Segons sembla, aquestes queixes van fer que se'l suspengués de sou i ocupació durant un mes a les acaballes de 1936. No era la primera vegada que Moneva tenia problemes amb el po-

13 Expedient de Responsabilitats Polítiques de Juan Martín Sauras. AHPZ. Ref. 5935/7. Vegeu també: *B.O.E.* núm. 347 (2 d'octubre de 1937), p. 3634

14 "Expedients...". AHUZ. Ref. 5449. Vegeu també: Víctor Pardo Lancina, "Rafael Sánchez Ventura, aragonés de tres mundos", *Rolde. Revista de cultura aragonesa*, 107 (2004), pp. 4-17.

15 Expedient de Responsabilitats Polítiques de José Camón Aznar. AHPZ. Ref. 5922/9.

16 "Expedientes...". AHUZ. Ref. 5449. .

der. Sota la dictadura de Primo de Rivera, ja s'havia enfrontat a un judici per les suposades crítiques que va dirigir a l'exèrcit en el seu discurs *El honor (La Academia,* Saragossa, 1924). L'any 1939, el Tribunal Regional de responsabilitats Polítiques va incoar un expedient contra ell, però un any després el va sobreseure. En un dels informes era descrit com un "cínic extravagant o un extravagant cínic".[17]

A més d'aquest singular personatge, altres dos professors de la Facultat van ser perseguits. Enrique Rodríguez Mata i Francisco Hernández Borondo. El primer era catedràtic d'Economia Política i Hisenda Pública a Saragossa des de 1931. El mes de novembre de 1936 va ser destituït per les autoritats franquistes, ja que havia ocupat diversos càrrecs de responsabilitat en diversos governs republicans. Mentre el Governador Civil l'havia descrit com "un esquerrà furibund i de pronòstic" , la policia el definia com "el Sagristà d'Azaña". Per això, a començaments de 1937 es va confirmar la seva "baixa de l'escalafó" i la inhabilitació. A més, el mes de maig de 1938, se li va imposar una sanció exemplaritzant d'un milió de pessetes, que va servir per a la confiscació dels seus béns.[18]

Per la seva banda, Francisco Hernández Borondo havia estat nomenat catedràtic de Dret Mercantil a Saragossa pocs mesos abans de juliol de 1936. La seva recent incorporació va fer que les autoritats saragossanes demanessin informes a la Universitat de La Laguna, on havia desenvolupat una intensa política reformista com a Rector. Les notícies que van arribar sobre la seva tasca al front del Rectorat de La Laguna van determinar-ne la destitució i inhabilitació el mes d'abril de 1937. Al cap de poc, se li va incoar un expedient de responsabilitats polítiques. Hernández va posar-hi diversos recursos per tal de demostrar que era catòlic practicant i que, tot i que havia militat en el Partit Radical de Lerroux, era una persona de dretes. Malgrat els seus intents per a recuperar la càtedra, se'n ratificà la destitució definitiva. No va ser fins al 1948 quan la mediació del bisbe de Tui davant del Director General d'Ensenyament Universitari li va permetre reintegrar-se al servei de la Universitat de Salamanca.[19]

Plaça Basilio Paraiso, presidida per l'estàtua d'August de Prima Porta que Benito Mussolini va regalar a la ciutat de Saragossa. Al fons, s'hi pot veure l'edifici que antigament hostatjava les Facultats de Medicina i de Ciències de la Universitat de Saragossa. Foto presa per Manuel Coyne (aprox. 1940-1950). Arxiu fotogràfic Coyne/Arxiu Històric Provincial de Saragossa. Ref. ES/AHPZ - MF/COYNE/000112.(Licencia CC BY-NC-SA 4.0).

Conclusió

La depuració va afectar el professorat de totes les facultats, però també va arribar a altres centres dependents de la Universitat de Saragossa i al seu personal de serveis. A l'Escola de Veterinària, per exemple, dos docents van ser depurats: el professor auxiliar Buenaventura Orensanz Moliné –que va ser assassinat el 28 de novembre de 1936 per ser republicà i maçó- i el catedràtic Moisés Calvo Redondo –que va ser destituït pel fet de ser evangelista. A més, el mes d'abril de 1937, Carmen Cucarella Sivera era apartada del seu càrrec d'auxiliar administrativa de primera classe. Mentre, el bidell de la Facultat de Medicina, Tomás Iglesias López, va ser arrestat i, després de ser alliberat, traslladat a l'Arxiu General de Simancas el mes de setembre de 1937. Amb aquestes últimes baixes, la Universitat de Saragossa quedava "depurada i disciplinada" per "transformar-se en una de les universitats de província típica sota la dictadura franquista"[20].

17 AHPZ. Expedient de Responsabilitats Polítiques de José Camón Aznar. AHPZ. Ref. 5922/9.

18 AHPZ. Expedient de Responsabilitats Polítiques d'Enrique Rodríguez Mata. Ref. 5941/23

19 Carlos Petit, "HERNÁNDEZ BORONDO, Francisco (1889-1968)", *Diccionario de catedráticos españoles de derecho (1847-1943)*. Universitat Carlos III de Madrid: http://www.uc3m.es/diccionariodecatedraticos [consultat el 25/12/2021]

20 Juan José Carreras Ares, "Epílogo" en VV. AA. *Historia de la Universidad de Zaragoza*, Madrid, Editora Nacional, 1983, p. 434. Vegeu també: "Expedientes...". AHUZ. Ref. 5449

VIOLÈNCIA I CONTROL SOCIAL. L'UNIVERS PENITENCIARI DE SARAGOSSA (1936-1939)

Iván Heredia Urzáiz
Doctor en Història

A les tres de la matinada del 18 al 19 de juliol de 1936 el director de la Presó Provincial de Saragossa, Francisco Fernández Brell, va començar a rebre les primeres ordres de l'autoritat militar que, amb prou feines unes hores abans, s'havia declarat en rebel·lia contra el Govern de la República. Durant aquella nit diverses desenes de presos estretament relacionats amb Falange Espanyola i d'altres partits de dretes, que havien estat empresonats els dies previs a la rebel·lió militar, van ser posats en llibertat i alhora gairebé un centenar de persones van ser empresonades a les galeries de la Presó Provincial. Entre els primers detinguts d'aquell dia hi havia el fins aleshores governador civil de Saragossa, Ángel Vera Coronel i el seu secretari, José Maria Alarcón; José Rodríguez Aramendía, exdirector de la Direcció General de Seguretat i delegat de la Generalitat catalana, així com destacats dirigents i afiliats polítics i sindicals d'esquerra entre els quals hi havia el reconegut arquitecte aragonès Francisco Albiñana Corralé.

Geografia de l'empresonament

Tres dies més tard les dependències de la Presó Provincial de Saragossa eren plenes del tot. Les forces rebels van dur a terme una exhaustiva profilaxi social als pobles i ciutats que havien quedat a la rereguarda insurgent. Desenes d'homes i dones van començar a ser assenyalats, perseguits, detinguts i, en molts casos, empresonats als dipòsits municipals, a les presons de partit o a la presó provincial pel fet d'haver ocupat un càrrec polític, per haver anat a manifestacions, vagues o mítings, per haver col·laborat o donat mostres de simpatia per sindicats o partits polítics d'esquerra durant la Segona República o per haver-se oposat d'acció o de paraula al cop d'Estat.

A començaments d'agost de 1936, a la Presó Provincial de Saragossa, popularment coneguda com presó de Torrero, hi havia recloses més de 880 persones. La presó, que havia estat inaugurada l'any 1928 i que tenia una capacitat per encabir-hi, en condicions òptimes, unes 160 persones, es trobava a la vora del col·lapse. A la zona destinada als homes, composta de tres galeries on hi havia tres sales d'aglomeracions i 81 cel·les, i també les sales destinades a infermeria, escola, sala-menjador, banys, cuina i tres patis, hi havia més de 850 homes. Per altra banda, el departament de dones, tenia una sala d'aglomeració, quatre cel·les, el menjador, la cuina, el bany, la infermeria i una petita terrassa i havia estat dissenyat per hostatjar-hi una dotzena de preses. Tanmateix, el mes d'agost de 1936 hi havia una trentena de presoneres.

Amb el pas de les setmanes, a mesura que la purificació social s'anava completant, anava augmentant el nombre de persones detingudes a la zona rebel. Si més no fins al mes de novembre. A partir d'aleshores, a Saragossa, el nombre de presos i preses va anar baixant a causa de l'augment de les *baixes* que hi va haver sobretot per dos motius: per una banda durant els mesos finals de 1936 les persones que van aconseguir reunir els avals necessaris per demostrar que ni havien simpatitzat ni col·laborat amb el Front Popular van ser

alliberades. Igualment, un altre factor que va influir en la descongestió de la presó van ser les *sacas*. Durant l'estiu, tardor i els primers dies de l'hivern més de 800 presos i 40 dones van ser *sacats* de les seves cel·les, conduïts a l'indret d'execució (situat primer al terme de Valdespartera i a partir d'octubre de 1936 traslladat de manera permanent a les parets del cementiri de Torrero) i executats a la matinada davant d'un escamot d'afusellament. Si analitzem el nombre de *sacas* que hi va haver en aquets període, s'observa que el 71 % del total de les execucions que hi va haver durant els anys de guerra es van fer entre els mesos d'agost i desembre de 1936. Per altra banda, si analitzem el còmput general d'executats des de 1936 a 1950, observem que el 55 % de les persones *sacades* de la presó de Torrero van ser afusellades durant l'estiu i la tardor del terror calent.

A partir de gener de 1937 la xifra de persones empresonades va anar augmentant, procés que es va anar accelerant arran de com es desenvolupava la guerra. A mesura que les forces rebels avançaven, les poblacions ocupades patien una intensa depuració social. Les massives detencions que es duien a terme en ocupar una localitat es basaven, moltes vegades, en les delacions dels seus veïns, els quals, després d'haver romàs durant mesos a la zona republicana, van donar curs als seus desigs de venjança. Desenes d'aquelles persones van ser recloses, al començament, en foscos dipòsits municipals o en ruïnoses presons de partit de la zona més oriental de la província, per, en molts casos, acabar traslladats a la Presó Provincial de Saragossa per a complir condemna o a l'espera de ser jutjades per l'autoritat militar. El mes de maig de 1938, pel cap baix 2.280 persones van ser empresonades a la Presó Provincial de Saragossa, de les quals 296 eren dones, xifra que va augmentar fins a superar els 3.300 homes i cinc-centes dones l'1 d'abril de 1939. Gran part d'aquestes persones estaven empresonades, segons consta en els seus expedients, per motius polítics.

Les condicions de vida que suportaven els homes i dones reclosos a la presó de Torrero durant la Guerra Civil van ser terribles. Centenars de presos i preses dormien als salons, a les cel·les i pel terra de les galeries arraulits en brutes màrfegues, tot evitant que un altre cos envaís el seu espai. La brutícia era arreu de les cel·les i els corredors. L'ambient, irrespirable i viciat, esdevenia asfixiant els mesos d'estiu a causa de la calor i la mala ventilació de les dependències. I si gosaven treure el cap per les reixes de les finestres per respirar, el guàrdia de torn avisava amb un tret. No obstant la cruesa del tancament, observem que, entre tanta immundícia, hi va haver desenes d'infants que van créixer.

D'ençà del començament de la Guerra Civil, desenes de menors van ingressar a les dependències del departament de dones de la Presó Provincial de Saragossa. En la majoria dels casos, els fills de les recluses entraven a la presó en braços de les seves mares en no poder quedar-se amb cap familiar o perquè la mare, davant del perill de perdre la tutela del seu fill, refusava deixar-lo en mans de les autoritats. Altres vegades, la presència dels petits a la presó era degut al fet que aquests infants naixien quan la mare estava reclosa. La xifra d'infants va ser molt desigual durant els mesos de guerra; no obstant això, el moment més crític es va viure a les primeries d'abril de 1939, quan, com a mínim, 53 infants sobrevisqueren en les condicions que hem esmentat.

La vida entre reixes

Mai abans en la història de les presons a Espanya hi havia hagut un nombre tan elevat de persones empresonades i, molt menys, de nens i de nenes. Aquesta situació va provocar serioses dificultats d'abastiment, brutícia, manca d'higiene i va deixar en evidència la manca de personal per tal de mantenir l'ordre i la disciplina dintre de les presons. Problemes, tots ells, que a mesura que s'allargava el conflicte es van anar agreujant.

La guerra va paralitzar les tasques al camp i a la indústria i la divisió d'Espanya en dos fronts va interrompre les comunicacions de ciutats com Barcelona, Madrid o Bilbao. La manca d'aliments de primera necessitat als mercats de Saragossa va provocar un augment dels preus de productes bàsics. L'escassetat de molts articles i el seu encariment van obligar a canviar el menú a la Junta de Disciplina i es va centrar, sobretot, en l'adquisició de productes de baix cost que aportessin un alt valor energètic. Els grams d'arròs, de patates, de cigrons o de pa es van anar reduint a causa de la impossibilitat d'ajustar el preu dels aliments al pressupost per pres i dia. Un mica millor era l'alimentació dels presos que emmalaltien, els quals rebien una dieta una mica més rica i variada, composta de peixos, brous i carn, mentre que les preses que estaven embarassades rebien, en teoria, doble ració de menjar. La dieta de les "mares lactants" es completava amb llet, peix i, de vegades, se'ls oferien ous per tal d'alimentar els nens que tenien a càrrec seu.

La fam que dominava la presó no entenia de sexe ni d'ideologia. Va afectar homes, dones i infants, presos comuns i polítics. Les ajudes en diners o paquets que els marits, filles o mares portaven a la presó eren vitals per a la seva supervivència. El ranxo, per ell sol, era una font d'alimentació deficitària. I un règim perllongat basat en una dieta escassa en nutrients podia provocar l'aparició de malalties greus. Tanmateix, ni la direcció de la presó ni les autoritats locals van fer grans esforços per resoldre aquesta situació.

A les presons de Franco es van viure importants crisis sanitàries derivades de l'amuntegament, la manca d'higiene i la malnutrició. A mitjan de juliol de 1937, en els departaments de reclusió masculina de la presó de Torrero, hi va haver una greu epidèmia de sarna. La malaltia, que va afectar desenes de reclusos,

va aconseguir de traspassar les parets i va afectar també el departament de dones, on es va expandir entre les preses amb gran virulència i rapidesa. Per tal d'evitar-ne la propagació entre les preses la direcció de la presó va ordenar el trasllat de les malaltes a un hospital de Saragossa, va ordenar la suspensió de les comunicacions orals i va ordenar la vacunació de totes les recluses.

Les contínues campanyes de vaccinació i les mesures preventives adoptades per la direcció de la presó van ser insuficients per combatre la proliferació d'unes infeccions que s'agreujaven a causa de la misèria que regnava a la presó i a la falta d'higiene. El fracàs de la política sanitària practicada pel metge de la presó, Carlos Rey Stolle, va quedar en evidència uns dies abans de l'acabament de la guerra, quan una epidèmia de verola va acabar provocant la mort de quatre preses i deu nens. En aquestes mateixes dates a les celles i salons destinats als homes hi va haver una epidèmia de sarna que es va allargar fins als mesos d'estiu i tardor de 1939 i que va arribar a afectar 1.982 presos, només durant el mes d'octubre.

Aquestes condicions van agreujar el caràcter aflictiu de la pena. La misèria i la fam van ser part del càstig que els vencedors van imposar als vençuts. I, alhora, es van convertir en part d'una estratègia més àmplia de dominació i sotmetiment que incloïa la imposició d'un ferri règim disciplinari .

L'ús de les violències

Durant el període de guerra, a les presons de la rereguarda rebel la població carcerària era sotmesa a un règim disciplinari sever i, moltes vegades, eren insultats, humiliats i tractats amb extrema violència. El càstig era el perllongament del procés de purificació i d'expiació que havien de patir aquelles persones que havien gosat atemptar contra els valors, la moral i els rols tradicionals. Els escarnis públics soferts per molts homes i dones a les seves localitats d'origen o els interrogatoris a què eren sotmesos a les comissaries de policia per estirar-los de la llengua sobre alguna mena d'informació eren, moltes vegades, només l'etapa inicial i dolorosa d'un llarg procés de deshumanització, de control social, de sotmetiment i de càstig.

Expoliats dels seus béns, de la seva dignitat i afeblits físicament i psicològicament, els presos i les preses polítiques que van ingressar a les presons de Franco van ser els protagonistes de terribles cerimònies d'humiliació i sotmetiment. Concha Buñuel Portolés va ingressar al departament de dones de la Presó Provincial de Saragossa el 29 de març de 1937 i, durant el mes i mig que hi va estar reclosa, va ser testimoni de la violència que la zeladora de presons María Teresa Fernández exercia sobre les recluses. Concha descriu amb precisió el tractament que la zeladora atorgava a les preses polítiques a les quals "pegava, colpejava, insultava, els deia tots els noms més bruts i lletjos que ens puguem imaginar". En una altra ocasió la zeladora va colpejar amb violència el ventre d'una reclusa embarassada mentre li deia: "Llença aquest gripau, fastigosa, filla de puta"[1]. La brutalitat d'aquestes accions mostra ben clarament el procés de transformació i deshumanització que va experimentar la reclusió a la rereguarda insurgent durant la Guerra Civil espanyola.

A les seves memòries, Ramón Rufat ofereix una radiografia del brutal règim disciplinari que hi havia a la presó de Torrero l'any 1939. A les dependències dels homes, diàriament, els presos eren víctimes d'insults, humiliacions i patien a les seves carns els constants cops que proferien els caporals de vares els quals, des de l'inici de la guerra, s'havien convertit en la solució per a imposar l'ordre i la disciplina atesa la falta de personal. Els caporals de vara exercien una violència directa. Eren els encarregats de vetllar per l'ordre a les cel·les i salons d'aglomeració, i no els tremolava el pols a l'hora de reprimir amb la seva porra els reclusos que gosessin desobeir les ordres dels guardians o oficials de presons o a aquells que gosessin faltar al règim disciplinari de la presó[2].

Des del moment del seu ingrés, cada persona tenia assignada el seu indret a la cel·la o en els salons d'aglomeració. Dins d'aquestes dependències havia de regnar l'ordre i al toc de silenci, qualsevol pres que parlés corria el risc de ser apallissat. A més, a cada recompte, quan recollien el ranxo, en sortir al pati o a l'hora d'assistir a les cerimònies religioses i d'exaltació patriòtica que començaren a organitzar-se a la presó, tota la població reclusa havia de formar correctament.

Redempció i reeducació

L'exercici de la violència i l'estricte control sobre el cos van anar acompanyats de la imposició d'un instrument que afavoria la retribució o compensació del mal causat a la societat. El pres, deia Pérez del Pulgar, havia de pagar pels seus pecats i redimir les seves culpes. D'aquesta manera, la presó es convertia en el vehicle de guariment dels redimibles, els quals, a més de poder ser salvats espiritualment, col·laborarien en la reconstrucció nacional a través del seu treball.

El Decret 281, del 18 de maig de 1938, va atorgar als presoners de guerra i als presos per delictes no comuns el "dret" al treball, concebut com a "dret-obligació". El 7 d'octubre de 1938, per iniciativa del pare Pérez del Pulgar, es va establir el sistema de Redempció de Penes pel Treball. Amb el lema de "el treball dignifica", es va fer servir la ma d'obra reclusa per dur a terme grans obres de reconstrucció nacional.

Aquesta norma regularitzava l'ús

1 CUEVAS, Tomasa, *Testimonios de mujeres en las cárceles franquistas*, IEA, Osca, 2004, pp. 828-832

2 RUFAT, Ramón, *En las prisiones de España*, Fundación Bernardo Aladren, Saragossa, 2003, p. 103-104

Obres de reconstrucció de Belchite, any 1943. Font: : Obra del Patronato de Nuestra Señora de la Merced Para la Redención de penas por el trabajo, any 1943.

que des de l'inici de la Guerra Civil es feia de la població reclusa com a ma d'obra barata. Així ho va posar de manifest el metge de la presó de Torrero, el qual va assegurar que la Junta de Defensa Nacional de Burgos va fer desaparèixer l'obligada "folgança" dels presos portant-los a treballar en benefici del nou Estat, "fent la carretera al camp d'aviació" de Saragossa. Al costat d'aquestes tasques de construcció, sabem per testimonis orals que també van ser utilitzats per netejar dipòsits d'aigües, plantar pins i, fins i tot, per fer fosses al cementiri de Torrero. A les acaballes de 1938 desenes de presos sortien cada dia de Predicadors a treballar en algunes fàbriques de la ciutat i a fer tasques de reconstrucció. Un cop organitzada Regions Devastades (Decret de 23/09/1939), el règim franquista va dissenyar un ampli pla d'obra pública. A partir d'aleshores desenes de presoners van ser traslladats a diversos destacaments penitenciaris. A les acaballes de 1939 centenars de presoners van ser portats al Campament Penitenciari de Belchite (1939-1945) on l'estiu de 1940 hi havia més de 1300 homes utilitzats com a ma d'obra barata per a la reconstrucció de Belchite i d'altres pobles del voltant. El destacament penitenciari de Zuera (1943-1944) feia servir al voltant de 45 a 55 presoners en la construcció de la sèquia "La violada", mentre que a Saragossa es va mantenir l'us de ma d'obra reclusa en empreses de la ciutat com ara Maquinarias y Fundiciones Ebro, Construcción de Muebles Loscertales o al magatzem de fustes Valerio Esteban.

A canvi de la seva feina els presos rebien dues pessetes al dia. D'aquest jornal se'n descomptaven 1,50 pessetes per tal de cobrir les despeses de manutenció i s'abonarien en el seu compte de peculi els 50 cèntims que quedaven en acabar la setmana. A més del miserable salari, el presoner "treballador" es veuria beneficiat amb un dia de pena redimit per cada dia treballat. D'aquesta manera el treball, mecanisme de rehabilitació del delinqüent, seguint les teories correccionalistes, va ser resignificat com un element de pagament pels pecats comesos pels dissidents i com un instrument de sotmetiment de l'enemic, que fou abanderat i legitimat per l'Església Catòlica espanyola.

L'Església va recuperar i, fins i tot, va incrementar el seu poder tant dins com fora de les presons. Amb la reposició de la figura del capellà de presons, va tornar a ocupar el seu lloc a la Junta de Disciplina de la Presó Provincial de Saragossa, fet que li atorgava un gran poder sobre les decisions que es prenien a la presó. Per exemple, per a obtenir un informe favorable per a la seva posada en llibertat, per a ser declarats aptes per al treball i, fins i tot, per a certificar una redempció de pena, els presos i les preses necessitaven un informe favorable del capellà, cosa per a la qual calia que es comportessin com a bons cristians. Per a demostrar-ho havien d'anar a les misses dominicals que van tornar a organitzar-se a partir de juliol de 1936, havien de participar en tots els actes religiosos programats i calia que interioritzessin els valors nacional-catòlics del nou Estat. En altres paraules, el capellà de presons, en unió amb l'autoritat militar i amb la direcció de la presó, va portar a terme una intensa pràctica de reideologització dels homes i les dones empresonats, procés que s'intensificava en el cas dels presos i les preses polítiques. L'educació nacional-catòlica va tornar a les escoles de les presons; en dates assenyalades es van organitzar grans festivitats religioses i patriòtiques on tant el capellà de la presó com les autoritats que acudien a l'acte despatxaven fervents discursos d'exaltació nacional on s'instava, al final de l'acte, -i sota l'atenta mirada de guardians i oficials de presons- a entonar els nous cants patriòtics i a victorejar el mateix dictador que els condemnava a estar reclosos.[3]

3 Per aprofundir en el coneixement del sistema penitenciari a Saragossa durant la Guerra Civil i el primer franquime, vegeu el treball de l'autor: HEREDIA URZÁIZ, Iván, *Delitos políticos y orden social. Historia de la cárcel de Torrero (1928-1939)*, Mira Editores, Saragossa, 2005 i, del mateix autor, *Encarceladas. Historia de las prisiones de mujeres de Zaragoza (1936-1954)*, Mira Editores, 2019.

LES PRESONS DE BARBASTRE: REPRESSIÓ I CONTROL SOCIAL

José María Azpíroz Pascual
Catedràtic jubilat a l'IES Ramon i Cajal d'Osca
i doctor en Història per la Universitat de Sargossa

Els efectes de la repressió franquista es van fer notar molt a les petites poblacions on el procés revolucionari va ser intens. Les execucions de postguerra, un nombre força elevat de presos i preses, l'exili... van marcar notablement Barbastre i el seu entorn. Tots els municipis del Somontano van perdre habitants. Si abans de la Guerra Civil la població de la ciutat ultrapassava els 8.300 habitants i la influència comercial i industrial era notable no només a la comarca, després de l'ocupació franquista (28-3-1938) es va perdre aquest influx i va costar molt de temps de recuperar-lo. En els pressupostos de la Gestora Municipal per a l'any 1939-1940, les despeses pujaven a 348.822 pessetes, "tenint en compte la situació precària d'aquest municipi i havent-ne disminuït considerablement la capacitat econòmica, a causa del gran descens de la població...". Efectivament, l'any 1940 es van comptabilitzar 7.072 habitants.[1] I tot i que la població reclusa, a efectes del racionament, se l'empadronava a la ciutat on feia condemna, la realitat numèrica era la que s'hi reflectia.[2]

A la postguerra hi va haver dues presons habilitades a la localitat: Las Claras, de dones, i Capuchinas, d'homes. Las Claras era un antic convent situat al barri de San Hipólito, C/ Sahún. Abans de la guerra acollia una vintena de monges de clausura, però a partir de 1938 es va convertir en presó de dones. En el cens de la població reclusa de 1940 hi consten 455 preses; administrativament depenia de Capuchinas i a les acaballes de 1943 va deixar de ser presó.

Fora de la presó, la majoria es dedicava a les "feines de casa", hi havia deu mestres i una llevadora. Hi destacaven les que no sabien ni llegir ni escriure; hi havia més casades que solteres i de vídues n'hi havia més del compte, no els corresponia aquest estat si fem cas a la seva edat. Al cens no hi havia adscripció a partit polític o sindicat de classe, però en aquesta part d'Aragó simpatitzaven amb la ideologia dels seus marits o germans, és a dir amb l'anarquisme.

Capuchinas és, encara avui dia, un convent de clausura situat al carrer San Miguel del barri de l'Entremuro. Va ser construït entre 1728 i 1737 i hi vivien entre 20 i 30 monges de clau-

1 *Actes del Ple de l'Ajuntament*, A481-01 de març de 1.938 a setembre de 1.939 (Arxiu Municipal de Barbastre, en endavant AMB).

2 El que s'esmenta en aquest article s'analitza més detalladament a José María Azpíroz Pascual, *Del espejismo de la revolución a la venganza de la victoria. Guerra y posguerra en Barbastro y el Somontano (1.936-1.948)*, Pregunta ediciones, Saragossa, 2018.

Convent-presó de Las Claras, amb la torre mudejar, demolit el 1974. Fundació de l'Hospital de Benasc

sura. Es va convertir en presó habilitada l'any 1936 per a hostatjar-hi els dretans que van donar suport a la rebel·lió militar i els enemics de la República. Durant la postguerra va allotjar els presoners antifeixistes fins el mes d'octubre de 1944.

De Capuchinos van sortir lligats per parelles centenars de presos i gran part dels 179 de Barbastre i el Somontano que van ser afusellats a la postguerra. Assistien a aquells macabres judicis, autèntiques farses jurídiques, que es duien a terme a l'ajuntament i a la caserna General Ricardos. Baixaven pel carrer Esperanza i el carrer La Seo i feien el recorregut a peu i eren vistos, un dia sí i l'altre també, pels veïns que vivien en aquells espais del casc urbà.

L'any 1940 hi havia 833 presos i en moments puntuals es va arribar a ultrapassar el miler. A la postguerra, per Capuchinos van arribar a passar 20.000 reclusos. La major part dels censats eren pagesos i en menor proporció hi havia persones de gairebé tots els oficis coneguts. Els casats igualaven els solters, hi havia pocs vidus, menys analfabets que les dones i molts joves nascuts entre 1900 i 1920.

El tema de l'abastiment de les presons en època de racionament permet fer un seguiment detallat de l'evolució de la població reclusa. A la sèrie Correspondència de l'Arxiu Municipal de Barbastre (AMB) hi ha força referències numèriques. La tendència marca una disminució d'ingressats a mesura que passaven els anys quaranta, amb alguna excepció com va passar amb l'arribada de mil presoners de El Puerto de Santa Maria a les acaballes de 1942.

Per altra banda, el racionament va provocar fam i desolació, ja que cada dos per tres hi mancaven aliments bàsics. El director de presons, Pelegrín González, acostumava a demanar, als grans comerciants de Barbastre, arròs, pasta per a sopa, llegums... que haguessin sobrat "ja que em trobo sense poder donar ranxo demà en cap de les dues presons". A més dels 179 afusellats, hi va haver morts esdevingudes en estranyes circumstàncies. Les condicions carceràries eren infrahumanes; a la fam, que penetrava fins pels porus de les parets, s'hi sumava la manca d'higiene i cures mèdiques: tuberculosi, bronquitis, asma, gastroenteritis, tifus..., van ser malalties endèmiques com a la resta de presons i penals espanyols. L'epidèmia de tifus de 1943 va ser especialment greu ja que es va expandir entre la població de la ciutat.

Van morir a la presó del mateix: xocs cardíacs, miocarditis, embòlies, infarts cerebrals... uns 50 homes i dones. Es repetien sense vergonya en els certificats de defunció les mateixes causes de mort; en molts casos es tractava de gent jove. La vida en aquells anys de postguerra i repressió valia ben poc i la d'un pres encara menys. A Las Claras varen morir, segons consta en els diferents llibres de defuncions del Registre Civil, 13 dones i dos nens d'11 i 15 mesos. També 19 presos de "mort sobtada" a Capuchinas, la majoria entre 1938 i 1941, i pel cap baix 15 al Camp de Concentració de Presoners de Guerra de Barbastre. [3]

EL SERVEI DE LLIBERTAT VIGILADA

La legislació franquista no va deixar cap escletxa per als vençuts, que no eren altres que els defensors de la legalitat republicana. A la sèrie Correspondència de l'AMB, hi ha dos afers que s'hi repeteixen: la llibertat condicional i el racionament. A partir de 1943 (decret del 22 de maig) es va crear el Servei de Llibertat Vigilada depenent de la Direcció General de Presons. El Ministeri de Justícia per l'Ordre de 31 de juliol de 1943, va nomenar el President i Secretari de la Junta Provincial d'Osca i hi va designar personal de "total solvència moral", és a dir molt franquistes: Adolfo Enrique Díaz i Francisco Francoy Palacín. A Barbastre i allà on hi hagué presons habilitades es van configurar juntes locals.

Aquell mateix any es va crear el Patronat de Sant Pau de Presos i Penats. Totes dues institucions "es van encarregar de controlar el llibert i les seves famílies, fiscalitzar les seves activitats i reforçar la subordinació imposada en tots els àmbits. El Patronat de Sant Pau, a més, es feia càrrec dels fills dels presos, als quals col·locava en col·legis, centres d'Auxili Social o Seminaris, llocs on mai no se'ls recordava el seu origen… L'objectiu era esborrar de les ments infantils qualsevol referència a la memòria dels seus progenitors i als ideals que van defensar"[4].

La Junta Local de Llibertat Vigilada, i, en els municipis de Somontano, els alcaldes o el post més proper de la Guàrdia Civil informaven si el "llibert" podia viure en el seu lloc de residència o si, per contra, havia de ser desterrat del seu hàbitat fins a 250 quilòmetres. De tota manera, a Barbastre, van ser els alcaldes, Juan Juseu i José Mª Nerín els qui van dur a terme aquesta funció eficaçment. Cada mes, els vigilats havien

3 *Llibres de Defuncions* del Registre Civil de Barbastre, números 2, 3, 4, 5, 6, i 8, des de gener de 1.939 a novembre de 1946.

4 Ángela Cenarro, "El sistema penitenciario franquista. Los efectos de la "redención" y la "regeneración", *Trébede*, nº 74, p.36.

de presentar-se a les autoritats indicades, que confirmaven al director de la presó des d'on havia obtingut la llibertat vigilada la seva situació: si trobaven col·locació, la quantitat de sou… El control dels presos va ser absolut.

A l'AHPH es conserven 2.704 expedients i 1629 fitxes de presos sotmesos al Servei de Llibertat Vigilada. Els expedients abracen de 1943 a 1964 i les fitxes de 1943 a 1961. Aquells inclouen també presos per delictes comuns i relacionats amb el maquis. En canvi, les 1629 fitxes estan relacionades exclusivament amb fets de la Guerra Civil. Aporten més les fitxes, organitzades en caixes, de condemnats fins a la pena de mort commutada. S'hi poden consultar 1.337 fitxes, ja que la resta es troba en un pèssim estat de conservació. De cada pres hi ha la fotografia, les empremtes dels seus dits polze, nom i cognoms, data i lloc de naixement, professió, estat civil, delicte (auxili a la rebel·lió, adhesió a la rebel·lió, excitació a la rebel·lió…) anys de condemna, data en què fou posat en llibertat vigilada, data en què passarà a llibertat definitiva, presó de la qual depèn i domicili del penat.

S'han comptabilitzat 188 reclusos de Barbastre i el Somontano supeditats a la Junta Provincial del Servei de Llibertat Vigilada; en realitat són molts més perquè una de les caixes amb 292 fitxes no s'ha pogut consultar i per raons desconegudes falten fitxes de determinades lletres: de la G passa a la M, de la P només hi ha una fitxa i hi ha un salt a la lletra V. A més, són fitxes exclusivament d'homes. Per tant són poc indicatives a l'hora de formalitzar una estadística rigorosa, que ve podria triplicar la xifra indicada. Massa presos i preses per a un total comarcal de 28.361 habitants segons el cens de 1940, la qual cosa posa de manifest la brutalitat de la repressió a la postguerra.

El sistema penitenciari va estar a punt del col·lapse, i si es va mantenir va ser perquè la despesa per detingut va assolir els ínfims sostenibles per a la supervivència. Va ser al 1943 quan més reclusos van sortir en llibertat vigilada, coincidint amb el setè aniversari del cop militar. Aleshores ja es començava a veure que la Guerra Mundial la guanyarien els països aliats. El mes de juliol de 1943 es van alliberar condicionalment penats amb fins a vint anys de reclusió que estaven empresonats d'ençà de 1938.

EL PATRONAT CENTRAL PER A LA REDEMPCIÓ DE PENES PEL TREBALL

Va ser un altre organisme per a la repressió i el control ideològic i moral dels condemnats i el seu entorn familiar en el marc d'un règim polític totalitari. Els vençuts no generaven espai ni visibilitat, però sí molt de paper i burocràcia en la seva contra, amb una finalitat: la humiliació i el sotmetiment a una relitat insuportable.

Es va crear per l'Ordre de 7 d'octubre de 1938 i va ser obra del jesuïta José Antonio Pérez del Pulgar i del director general de presons Máximo Cuervo Radigales. El seu objectiu: utilitzar ma d'obra presidiària per a treballs estatals o d'empreses privades. A partir de 1942 va ser reformat i va passar a dir-se Patronat Central de Nostra Senyora de la Mercè per a la Redempció de Penes pel Treball.

A Barbastre la Junta Local es va constituir el mes de maig de 1941. Calia que el president estigués afiliat a l'organització FET i de les JONS i s'hi va designar Francisco Artero Bosque; hi va haver també un vocal eclesiàstic proposat pel bisbe, Martín Torrent García (primer capellà franquista de la Presó Model de Barcelona); completaven la Junta Local Purifcación Roy Barnola, Pelegrín González i Isidoro Labieso, director i secretari de les presons de Barbastre.

El Patronat Central i, per tant, les juntes locals oferien la possibilitat de reduir condemna a determinats presos -mai a les dones-, que havien estat jutjats i condemnats però considerats redimibles, els irredimibles no havien de retornar a la societat, per això van ser executats. "El pres polític havia comès un greu pecat contra la Pàtria i contra Deu, i calia que la seva culpa fos redimida mitjançant el rescat material del treball i el rescat espiritual de la religió catòlica". Per això els qui redimien, que eren pocs respecte de la població reclusa, havien de mostrar bona conducta i penediment.

Regions Devastades fou l'instrument per a l'explotació I redempció dels presos en aquesta zona de l'Alt Aragó. Va actuar en la recuperació dels edificis civils i religiosos afectats pels bombardeigs dels Savoia italians i Heinkel alemanys que, a més, van matar centenars de civils i militars. Més de 300 habitatges van quedar igualment malmesos.

Tanmateix, fins 1941 no es van adoptar mesures per a la percepció de les miserables quantitats assignades a les famílies dels presos que redimien; amb freqüència els diners es perdien de camí perquè es van permetre tota mena de corrupteles. L'any 1943 es van rebre al voltant de 1.000 pessetes mensuals pel treball d'onze reclusos de Barbastre. Aquestes assignacions no suposaven més que un rentat superficial de cara del règim penitenciari franquista, ja que el salari mitjà en el mercat de treball va oscil·lar entre les 10-12 pessetes diàries. L'Estat pagava a la família del pres 1,50 pessetes i 0,50 cèntims per fill, amb un màxim establert.

En el setmanari *Redención* es recollia la vida falsejada a les presons i les conversions "massives" a la fe cristiana, i les juntes locals calia que elaboressin una *Memòria* anual on s'elogiava un règim penitenciari que feia aigües per totes bandes i que el nacionalcatolicisme va contribuir a falsejar. Es posava molt d'èmfasi a explicitar que els bateigs i matrimonis per l'Esgésia, anteriorment civils, se celebraven a les presons de Barbastre sense forçar voluntats i sense exercir cap mena de pressió. Tot molt típic i tòpic.

Es tractava d'entendrir i endolcir una quotidianitat ben amarga. Per fer-ho se seleccionaven aquelles dates del calendari que invitaven a amagar la realitat: "Tant a la presó

d'homes com a la de les dones, el dia de Reis de l'any actual, aquesta Junta va repartir a la Presó de dones joguines als infants de les recluses, assistint a aquest repartiment la cavalcada en què van prendre part membres de la FETE i de les JONS, tot acompanyats de la Banda de Música del Front de Joventuts. El mateix dia, la cavalcada es va traslladar a la presó d'homes, on es van repartir robes de vestir entre els més necessitats…". Una festa molt blava i aparent, però hi va haver molts infants que van morir per avitaminosi i adults que van expirar a causa de pallisses i de gana.

L'historiador Ricard Vinyes[5] reflecteix situacions ben diferents, res a veure amb el dia de Reis a les presons de Barbastre. I aquest mateix any, 1941, els Reis Mags van portar mort i desolació per a molts penats i les seves famílies, ja que la taxa d'execucions va assolir la cota més alta. Fins i tot l'enterrador, Cosme Arcas Lardiés, en instància a l'Ajuntament, demanava que se li paguessin les hores extraordinàries, per la quantitat d'enterraments que havia d'atendre dels condemnats per la justícia.

Ni amb la beneficència institucionalitzada ni amb la caritat privada es resolien els problemes d'un país en fallida a causa de la guerra, i per més que a Barbastre sorgissin "senyores pietoses i caritatives" que van constituir la junta del Patronat del Nen del Remei, mai no s'havia passat tanta gana ni hi havia hagut tanta misèria com a la postguerra, i més els presos i els seus familiars.

Un altra dels objectius de les juntes fou el control de l'entorn dels detinguts. A l'article 8è del Reglament Provisional es deia que les juntes locals havien d'organitzar visites domiciliàries a les famílies dels presos en situació precària i que els visitadors havien d'informar-se discretament de l'ambient moral d'aquestes famílies. A l'article 11è s'ordenava a les juntes l'elaboració d'un fitxer a mesura que les anessin visitant. El control a les esposes fou exhaustiu; es van permetre tota mena d'improperis contra elles, menys reconèixer que la supervivència obligava a actuar de maneres insospitades, perquè no figurava en l'imaginari del règim retornar els presos a la societat civil que els havia estat arrabassada. Tot al contrari, es tractava de castigar-los tant com fos possible; per això, un cop sentenciats se'ls traslladava a penals i presons allunyats del seu lloc d'origen.

ORFES DE LA REVOLUCIÓ I DE LA GUERRA

I hi va haver més censos i més controls per purgar la desafecció als colpistes. A l'article 1r. del Decret de 23 de novembre de 1940 es disposava que l'Estat assumís la protecció de menors que per causa directa de la Revolució i la Guerra haguessin perdut els seus pares. La prestació màxima oscil·lava entre 75 i 90 pessetes per orfe. Amb aquest subsidi es pretenia no col·lapsar més els centres de beneficència. Es tractava d'una ajuda molt ajustada que va arribar tard. Hi va haver infants que en els mesos següents a l'acabament de la guerra deambulaven pels carrers de Barbastre totalment desassistits.

Els censos d'orfes es confeccionaven mensualment perquè hi va haver afusellaments d'ajusticiats fins al 1944. Els van elaborar els alcaldes amb el vistiplau dels governadors Luís Julve i Manuel Pamplona. Es mirava amb lupa la situació econòmica familiar; així, el 13 de setembre de 1946, el governador de torn exigia certificats del jutjat de Barbastre acreditatius de la desaparició o mort dels pares.

Les relacions d'orfes són innombrables i la seva situació penosa i molt semblant en tots els casos. En relacionem alguns. Dels germans Argentina i Matías Encina Prieto es deia: "pare afusellat per desafecte, a càrrec d'una germana gran casada, el marit de la qual no té béns de cap mena". Més greu era encara la situació dels infants Elvira i Pablo Monter Ceresuela, perquè el pare havia mort, víctima del bombardeig de 3 de novembre de 1937, i la mare també era morta. A l'informe s'afegeix que "viuen sols, l'òrfena guanya dues pessetes en una fàbrica de mitges i l'orfe sis pessetes quan treballa com a peó". I ben desatesos van quedar els germans Arilla Lanao (Bernardo, Irene i Dolores), "el seu pare, Toribio, va ser afusellat per desafecte i la mare morta. Viuen amb un germà del pare que és un humil pagès"[6].

Encara el 1948 el cens mensual d'orfes ascendia a 58 infants. A l'orfenat d'Osca no hi cabia una agulla, ja que a Barbastre hi va haver també infants que van ser separats de les seves famílies i és que convenim amb la historiadora Helen Graham que a Espanya "milers d'infants de famílies obreres van ser ingressats a la borderia, a llars d'Auxili Social o en altres institucions públiques perquè les autoritats no van considerar els seus pares i altres familiars capacitats per a educar-los"[7]

D'altres col·lectius també ho van passar malament. L'Ajuntament no deixava d'elaborar llistats d'indigents, i, amb el pas del temps, la situació s'agreujava. El 13 d'agost de 1941 es va examinar el Padró de famílies pobres i per unanimitat es va acordar d'aprovar-lo amb un total de 142 famílies i que "s'exposi al públic per espai de quinze dies a efectes de reclamacions". En aquest context es reclamava ser pobre per tal de malviure agraïts.

Eren tants els necessitats i tanta la misèria que va quedar reflectida en censos i llistats. Per això coneixem la magnitud de la pobresa. Es va comptabilitzar tot: les esposes dels presos, les cartilles de racionament, els presos en llibertat vigilada, els

5 Ricard Vinyes Rivas, *Irredentas: las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas,* Temas de Hoy, Barcelona, 2002.

6 Dins H-20. Beneficencia i a 1.632 bis (A.M.B.), apareixen extensos llistats d'orfes.

7 Helen Graham, *Breve historia de la guerra civil,* Espasa Calpe, Madrid, 2006, p.161.

orfes, els indigents...

I enfront de tanta pobresa i desolació, en els pressupostos de 1939, al ple de l'Ajuntament no li van tremolar les cames per destinar a Vigilància i Seguretat 32.470 pessetes del pressupost i a policia urbana i rural 49.195 pessetes, mentre que a Beneficència es destinaven 13.075 pessetes, a Assistència Social 5.800 pessetes i a Instrucció Pública, 5.860 pessetes.

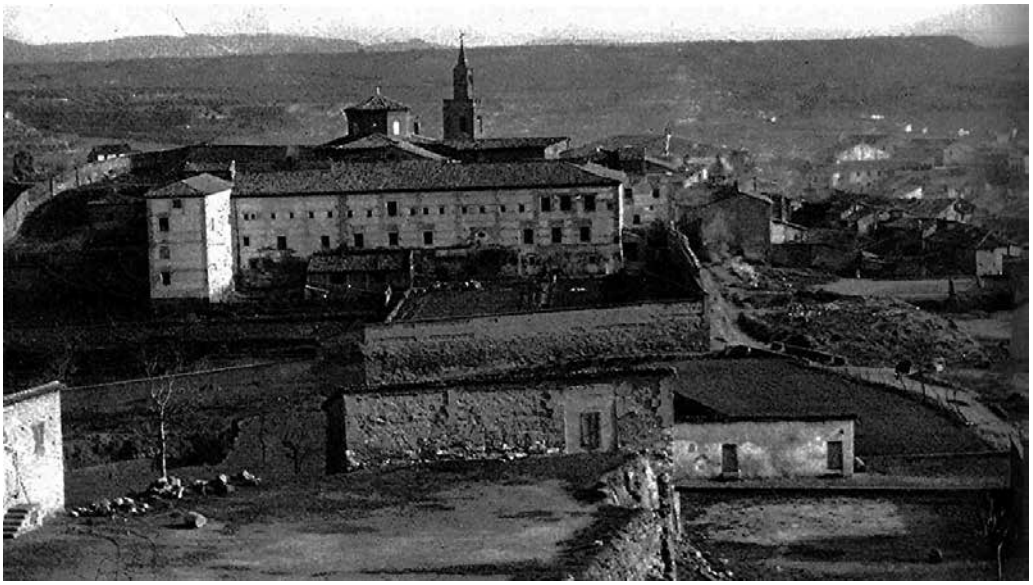

Convent-presó de Capuchinas. Fundació de l'Hospital de Benasc

FUGIR PER SOBREVIURE.
L'EXILI COM A GARANT DE LA "RESPONSABILITAT POLÍTICA"

Diego Gaspar Celaya
Professor Ajudant Doctor
Universitat de Saragossa

El dia 21 vaig estar amb Juan […] vam passar una gran estona junts contant-nos les coses de la vida. Va rebre carta de la seva mare on li deia que si tornés a Espanya treballaria amb el seu oncle (ell que fa temps que és al cementiri) i, com els morts obren els ulls als qui viuen, Juan està disposat a resistir aquí [a França], o on sigui, tant com pugui, tot menys tornar a Espanya[1].

L'aragonès Marcelino Sanz Mateo va escriure aquestes lletres a les acaballes de setembre de 1939 des de La Condamine-Châtelard (Alpes-de-Haute-Provence), la petita localitat francesa on va quedar instal·lat el campament base de la seva unitat: la 11a. Companyia de Treballadors Estrangers (CTE). Obligats a fugir d'Alcorisa (Terol) a l'inici de la Guerra Civil espanyola, Marcelino i la seva família van arribar a França a començaments d'aquell mateix any. En passar la frontera van ser separats. Marcelino va ser traslladat al camp de concentració d'Argelers (Argeles-sur-Mer) [Pyrénées Orientales [Vallespir]). La seva dona i els seus set fills van anar a parar a un refugi proper a la vila de Mezin (Lot et Garonne). No es van tornar a veure. Després de la debacle francesa de maig-juny de 1940, Marcelino va ser capturat per les tropes alemanyes, tancat en un camp de presoners de guerra i finalment deportat a Mauthausen on va morir a mitjan juliol de 1941.

Com subratlla la història de Marcelino i la seva família, les experiències d'exili viscudes per milions de persones tot al llarg del segle XX suposen un dels trets definitoris d'aquesta centúria. Tan gran va ser la importància d'aquestes migracions forçades, i dels qui les van protagonitzar, que el francès Bruno Groppo no va dubtar a qualificar el segle XX com el "segle dels refugiats". Mentre que en el paticular "curt segle XX" de la nord-americana Claudena Skran, la ja clàssica "era de les catàstrofes" del britànic Eric Hobsbawm, en canvia el nom per "l'era dels refugiats"[2]. En el cas espanyol, el període 1914-1945 va tenir un protagonista indiscutible: la Guerra Civil.

Mai abans en la història dels corrents migratoris que havien travessat la frontera pirinenca, havia tingut lloc una sèrie de moviments de població tan importants com els provocats pel conflicte espanyol cap a França entre 1936 i 1939, fruit dels quals hi va haver l'exili republicà

1 Extracte de la carta número 38, escrita des de La Condamine Chatelard i datada a 22 de setembre de 1939. Marcelino Sanz Mateo*, Francia no nos llamó. Cartas de un campesino aragonés a su familia en la tormenta de la guerra y el exilio (1939-1940)*, Vinaròs, Editorial Atinea, p. 51.

2 Bruno Groppo. "Los exilios europeos en el siglo XX" dins Pablo Yankelevich (dir.). *México país de refugio: la experiencia de los exilios en el siglo XX*. México D.F., INAH, 2002, pp. 19-42; Claudena M. Skran. *Refugees in Inter-war Europe: The emergence of a Regime*. Oxford, Oxford University Press, 1995.

espanyol: la sortida cap a França de més de mig milió d'espanyols que, fugint dels combats i/o de l'avanç de les tropes rebels, van abandonar la península Ibèrica en el primer trimestre de 1939, ja fos creuant els Pirineus, o bé travessant la Mediterrània per desembarcar en els territoris que París controlava en el nord d'Àfrica. De tota aquesta massa, més de 90.000 persones eren aragoneses, el segon col·lectiu més nombrós després del català, i on hi havia homes i dones com ara Martín Bernal Lavilla, Benjamín Jarnés, Ángeles Blanco, Mariano Constante, Pilar i Francisco Ponzán Vidal, Alfonsina Bueno Vela o Martín Arnal Mur.

Preocupat des del primer moment per les conseqüències que el conflicte espanyol podia tenir per a França des del moment que es va iniciar, el govern francès va elaborar diferents mesures encaminades a ordenar una eventual acollida de refugiats espanyols. Així, entre 1936 i 1937 es van aprovar més de seixanta instruccions ministerials encaminades a regular la recepció dels fugits, autoritzar-ne la residència en territori francès i triar a quina zona tornar a Espanya, si així ho volien. Tanmateix, a mesura que la guerra anava avançant, va anar augmentant la preocupació del govern francès per l'esforç econòmic que podia suposar una acollida massiva de refugiats. Per acabar amb aquesta inquietud, el gabinet va aprovar noves mesures concebudes per reforçar el control de les fronteres. Disminuir la càrrega fiscal generada pels fugitius, organitzar-ne la distribució en territori francès, promoure'n la repatriació i/o fixar-ne la residència lluny de la frontera. Un bon exemple d'això va suposar, després de la caiguda del Front Nord l'estiu de 1937, el reforç de la presència militar a la frontera i l'aprovació d'un nou decret que només autoritzava a residir a França els refugiats que tinguessin prou recursos per ser autosuficients.

França es tancava progressivament al flux estranger, i les restriccions assolirien el seu zenit el mes d'abril de 1938 amb l'aprovació de noves mesures destinades a reforçar la vigilància i la repressió sobre els estrangers que hi havia en el seu territori. De totes les mesures, la de més grans conseqüències va ser la "llei de sospitosos", la qual especificava la reclusió en centres determinats d'aquells elements considerats com a "indesitjables". Aprovada el mes de novembre d'aquell mateix any, podem considerar aquest text com la base legal sobre la qual va reposar el tancament d'espanyols en els camps d'internament francesos.

En menys de dotze mesos França havia blindat les seves fronteres, aquelles que eren a punt de travessar gairebé mig milió de refugiats per als quals no hi havia res de previst, més enllà de l'arsenal normatiu esmentat, el qual va cristal·litzar en l'important desplegament militar que es va encarregar de contenir, desarmar i conduir als camps de selecció, classificació i posterior internament els fugitius. Una bona mostra d'això suposa la imatge de milers de refugiats tancats darrere les filferrades espinoses que separaven la vida en llibertat de la misèria i la fam que presidien les platges nues i assotades pel vent del sud-est francès, on els refugiats van contribuir a construir els cèlebres camps d'internament: recintes sense instal·lacions i fortament vigilats per militars francesos i tropes colonials que també van edificar al nord d'Àfrica. Rieucros (Lozère) va batejar la primera d'aquestes instal·lacions. Darrere d'ell, arribarien els cèlebres d'Argelers (Argelès-sur-Mer) [Vallespir] i Sant Cebrià (Saint Cyprien [Rosselló]). Per aquests camps van passar gairebé dos terços del mig milió de fugitius espanyols. En tots dos recintes, sense instal·lacions ni mitjans, els interns van quedar a mercè dels elements. Una complexa situació que, a més de deixar els homes i les dones sense cap mena d'intimitat, va reduir a mínims insalubres les seves condicions d'higiene. De fet, milers de refugiats es van veure obligats a fer les seves necessitats sobre la sorra i van poder observar com les seves deposicions es filtraven a les capes freàtiques i contaminaven així l'aigua que se n'extreia per al consum humà, amb la qual cosa es convertia en brou de cultiu perfecte de malalties com ara la colitis, la disenteria o la diarrea, les quals es van estendre com la pólvora entre una població afeblida pel llarg trajecte recorregut fins a la frontera i els pocs nutrients que proporcionava l'escassa alimentació a què tenien accés. Entre els afeblits interns d'aquests recintes trobem el militant de la CNT originari d'Osca Braulio Serrano Capuj, exiliat a França juntament amb la seva família a començament de febrer de 1939. Separats a la frontera, Braulio va conèixer la rigor de diversos camps, entre ells el d'Argelers, indret en el qual va patir una aguda ceguesa nocturna causada per la greu avitaminosi que patia.[3]

Embrutits, amuntegats, desassistits i desinformats, els refugiats espanyols van haver d'enfrontar-se a una situació extrema que es va perllongar diverses setmanes., fins que les autoritats franceses van decidir la reconversió i obertura de nous recintes amb l'objectiu d'alleugerir la pressió dels primers. Al capdavant de tots ells hi havia el general Ménard, el qual va dur a terme rigorosament tres tasques: fomentar la repatriació dels interns, establir un exhaustiu control i hermetisme a l'entorn dels camps i reorganitzar-los per a la seva optimització. Per tal d'assegurar-ho, va decidir que la custòdia d'aquests recintes anés a càrrec de Guàrdies Mòbils Republicans (GMR), gendarmes i militars d'origen colonial. De fet, la presència d'aquests últims es troba en la pràctica totalitat dels testimonis de l'època que recorden com els seus custodis van fer servir violència extrema per tal de dur a terme la seva tasca, tot denunciant aquesta brutalitat i el record que els efectius colonials van portar a la ment dels interns: la uti-

3 Braulio Serrano Capuj, *Memorias de un hombre cualquiera,* Casp, Historia I, Centro de Estudios Comarcales del Bajo Aragón-Casp, 2007, pp. 265-274

lització de tropes marroquines per part de l'exèrcit rebel a Espanya. Un bon exemple del que diem el trobem a les paraules de l'excombatent republicà de la 26a. Divisió José Nadal Artigas:

El 9 de febrer de 1939 vam arribar a la frontera francesa i vam travessar el pas del Pertús [...]. En entrar, els gendarmes que ens acollien ens van desarmar, ens van escorcollar, ens van treure tot el que portàvem –jaquetes, anells, rellotges- i ens van internar en camps de concentració a l'aire lliure, a la platja, sense barraques ni serveis sanitaris, sobre la sorra, envoltats de filferrades. Estàvem vigilats per la tropa francesa i colonial. Si algú intentava de fugir, els senegalesos tiraven a matar. [...][4]

Des que a començaments de febrer de 1939 el nombre de refugiats espanyols tancats en camps francesos assolí la seva xifra més alta, aquest nombre va anar baixant progressivament influït, entre d'altres factors, per l'augment dels nivells d'organització d'aquests recintes i els trasllats i sortides protagonitzats per milers de fugitius que, privats de llibertat i separats de llurs famílies, estaven obsessionats per recuperar la primera per tal de poder-se trobar amb els seus éssers estimats. Tant és així que, si bé a mitjan de juny de 1939 hi havia internats aproximadament uns 173.000 espanyols, únicament uns 30.000 continuaven tancats l'abril de 1940[5]. Cinc opcions, sorgides sota la influència de les autoritats franceses, van fer possible el canvi: la seva repatriació a Espanya; l'emigració a un tercer país; la seva contractació particular a l'exterior dels camps; la incorporació com a prestataris militars a diferents CTE, i el seu allistament militar, ja fos a la Legió Estrangera francesa o als Regiments de Marxa Voluntaris Estrangers (RMVE).

En el desenvolupament de totes elles va influir notablement la "Llei de Responsabilitats Polítiques" promulgada per Franco el 9 de febrer de 1939. No en va, la incertitud provocada per la Llei entre els fugits va condicionar sobtadament les repatriacions: el procés de més gran importància quantitativa en la disminució del cens d'interns espanyols a França, obsessió constant del govern francès a causa de la càrrega econòmica que suposaven els refugiats. Les repatriacions es van desenvolupar influïdes per factors com ara: les mesures que les autoritats franceses van posar en marxa per tal de fomentar la sortida dels refugiats espanyols, la propaganda franquista, les quotes franquistes d'acceptació de refugiats negociades en els acords Bérard-Jordana i, per descomptat, la Llei de Responsabilitats.

Durant les primeres setmanes de febrer de 1939 el nombre de repatriats va superar les 50.000 persones, la majoria "desplaçats geogràfics"; tanmateix aquest ritme va disminuir progressivament a mesura que el col·lectiu anterior completava el seu retorn i la llei condicionava el retorn del gruix de refugiats polítics. De manera que, si bé aquests "desplaçats geogràfics" van retornar a Espanya sense por a represàlies, la Llei va omplir de por la ment de milers de fugits que, com Juan, el protagonista juntament amb Marcelino del text que obre aquest article, rebien a través de les cartes encriptades dels seus familiars notícies de l'"Espanya del perdó de Franco". I és que cal recordar que la Llei acusava, amb caràcter retroactiu, totes les persones "tant jurídiques como físiques, que d'ençà de l'1 d'octubre de 1934 i abans del 18 de juliol de 1936" haguessin contribuït a crear, mantenir o haguessin participat en l'ordre republicà, i a aquelles altres que, a partir de juliol de 1936, "s'hagin oposat o s'oposin al Moviment amb actes concrets o passivitat greu".[6]

La segona de les opcions explorades pels refugiats espanyols per abandonar els camps, la re-emigració a un tercer país, resulta bàsica per abordar l'estudi de l'univers assistencial que van facilitar aquestes sortides a una majoria de "refugiats del comú" que no tenien mitjans per procurar-se un passatge al "nou món". Un context en el qual van ser bàsiques les súpliques i peticions d'ajuda que van formular milers de refugiats, en la seva majoria dones, amb l'objectiu d'abandonar camps i refugis, i provar sort juntament amb les seves famílies, per norma general, a l'altra banda de l'Atlàntic. Una oportunitat que, a l'altra banda del món, va permetre que milers de refugiats iniciessin una nova vida allunyats de l'amenaça constant que per a bona part dels qui van abandonar Espanya a començament de 1939 suposava la Llei, i que va convertir en definitiu l'exili tant dels qui van re-emigrar com dels qui van romandre al nord dels Pirineus, ja fos com a empleats a l'exterior dels camps, allistats a la Legió, o incorporats a una CTE.

Aproximadament 55.000 prestataris espanyols van protagonitzar aquesta última opció i van servir en més de dues-centes trenta d'aquestes unitats entre 1939 i 1940, rebutjant, com va fer Marcelino, la possibilitat de retornar a una Espanya on calia que rendissin comptes de les seves "responsabilitats polítiques" ja fos a la presó o davant d'un escamot d'afusellament. I és que, malgrat que en un primer moment les autoritats franceses van percebre com a provisional l'acollida de refugiats espanyols en el seu territori, menystenint així la possibilitat d'incorporar-los a l'economia nacional i restringint-ne la participació en la defensa nacional a la firma d'un allistament a la Legió Estrangera, el context polític i la proximitat del nou conflicte mundial van modifi-

4 Cita de José Nadal Artigas en Evelyn Mesquida, *La Nueve. Los españoles que liberaron París, Ediciones B, Barcelona, 2008,* pp. 207-208.

5 Geneviève Dreyfus-Armand, *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la Guerra Civil a la muerte de Franco,* Barcelona, Crítica, 2000, p. 72

6 "Ley de Responsabilidades Políticas", *Boletín Oficial del Estado*, núm. 44, 13 de febrero de 1939, pp. 824-847.

car les regles de joc, revaloritzant l'interès econòmic i militar suscitat pels qui, fins aleshores, havien estat percebuts com una càrrega per a les arques estatals, la qual cosa es va traduir en la composició d'un arsenal normatiu destinat a regular la incorporació dels refugiats espanyols a l'esforç de guerra francès que va cristal·litzar en la creació d'unitats de treballadors reclutades als camps del sud-oest francès.[7]

Depenents de l'autoritat militar, per norma general aquestes CTE estaven constituïdes per uns 250 homes liderats per un oficial i un suboficial francesos, que alhora estaven assistits per diversos oficials i suboficials espanyols. Tot i que, malgrat que havien estat constituïdes als camps, la majoria d'aquestes unitats van acusar una forta mobilitat relacionada directament amb la seva ubicació geogràfica i titularitat. Per exemple, en el cas de les companyies posades a disposició de l'exèrcit, usades generalment en tasques de caràcter defensiu, van ser desplegades en zones pròximes a la Línia Maginot i/o a les fronteres franceses amb Bèlgica, Alemanya i Itàlia. Tanmateix, a Algèria, Marroc i Tunis, on van ser creades les dotze companyies que formaven el 8è Regiment de Treballadors Estrangers, aquestes van ser utilitzades en tasques com ara el reacondicionament de carreteres, l'explotació de mines i la construcció del traçat del ferrocarril transsaharià, la qual va arribar a utilitzar un terç dels prestataris mobilitzats al nord d'Àfrica.[8]

Incorporats en aquestes companyies, milers de refugiats espanyols van apartar d'un cop el temor a un retorn a Espanya, que no comptava amb prou garanties, gràcies al context que blindava la llei. Tanmateix, en el cas dels prestataris cal destacar que, malgrat que a l'inici no tenien cap mena de remuneració per la seva feina, el cert és que el treball els atorgava dret d'asil, menjar i allotjament, no només a ells, sinó també als seus familiars, tot indicant expressament, quan signaven els contractes, que els familiars es veurien afavorits d'una eventual reagrupació familiar que, llevat d'excepcions, mai no va arribar a produir-se, com ens confirma el cas de Marcelino.

Camp de concentració d'Argelers (Argelès-sur-Mer) febrer de 1939. Autor/anònim/a. Col·lecció Eric Forcada.

Per a mi, aquesta guerra representa la continuació de la d'Espanya, per això, sense sentir atracció per la guerra, prefereixo els riscos del soldat en campanya a la humiliant condició de refugiat entre els filferros que ens envolten. L'ampli horitzó del camp de batalla, al limitat espai d'un camp de concentració; la fraternitat del combatent, a la intrigant hostilitat del company en desgràcia.[9]

Tanmateix, cal destacar que aquesta protecció personal i familiar es va fer extensible per als més de 9.000 espanyols que es van unir a les files de la Legió i als RMVE a la campanya 1939 i 1940. No en va, la seva vinculació contractual autoritzava els seus familiars a instal·lar-se a França, cobria el lloguer del nou habitatge i els atorgava, per deducció directa de la paga de l'allistat, deu francs diaris per al seu manteniment. Aquest fou el cas dels aragonesos de Saragossa Francisco i Martín Bernal Lavilla, dos germans allistats en els RMVE i en la Legió Estrangera respectivament el mes de setembre de 1939.

En conclusió, l'impacte que la Guerra Civil espanyola va tenir en la societat francesa va fer que hi hagués grans diferències que s'havien desenvolupat en el període d'entreguerres. De fet, de la mateixa manera que ho van fer les grans potències europees, la societat francesa de l'època es va fracturar davant del conflicte espanyol i el va percebre no com un conflicte intern, nascut del 18 de juliol, sinó com la batalla internacional que contraposava democràcia i feixisme, revolució i contrarevolució, clericalisme i anticlericalisme. Una guerra en la qual a tot França li anava alguna cosa en joc i que va quedar integrada en les

7 Diego Gaspar Celaya, *La guerra continúa. Voluntarios españoles al servicio de la Francia libre. 1940-1945,* Madrid, Marcial Pons, 2015, pp. 150-153.

8 Anne Grynberg y Anne Charaudeau, "Les camps d'internement", dins Pierre Milza i Denis Peschanski, *Exils et migration italiens et espagnols en france, 1938-1946,* París, L'Harmattan, 1994, p. 152.

9 Testimoni d'Enrique Ballester Romero en Antonio Vilanova, *Los olvidados. Los exiliados españoles en la Segunda Guerra Mundial,* París, Ruedo Ibérico, 1969, p. 319.

Foto de grup, 11a CTE destinada al Col du Parpaillon (Alpes-de-Haute-Provence), primavera de 1939. Arxiu personal d'Anastasio Sanz Formento

lluites internes de la política nacional francesa. Semblaria que els francesos vivien i solucionaven els seus problemes a través dels republicans i els rebels. Que en el reflex del mirall espanyol eren capaços de reflexionar sobre els seus propis enfrontaments, esperances i desesperances. Tanmateix, darrera d'aquesta il·lusió hi havia la III República francesa, un règim democràtic, *rara avis* a l'Europa de 1939, que, de mica en mica, es va anar tancant al flux estranger alhora que abraçava polítiques xenòfobes i racistes que justificaven la seva inoperància enfront del desafiament i l'emergència humanitària que suposava el gairebé mig milió de refugiats espanyols que s'amuntegaven a les seves fronteres a començament de 1939. En aquest context va cristal·litzar una particular política d'acollida caracteritzada per la vigilància i la repressió que van executar gendarmes, GMR i tropes colonials. Ells es van encarregar de tancar i vigilar els refugiats espanyols en els "camps de la vergonya", recintes en els quals van ser brutalitzats. Sospitosos als ulls de l'administració, reprimits, amuntegats, desassistits i incomunicats, milers de refugiats van ser pressionats per retornar a Espanya o allistar-se a la Legió, alhora que l'extorsió dels seus captors, i les males pràctiques dels seus propis companys interns feien més difícil, dia a dia, la supervivència en els camps. Diverses formes de violència, pròpies d'un període de guerra civil europea, que van quedar gravades a "sang i foc" en la memòria dels qui van protagonitzar aquest exili per a la història. Un desterrament que va marcar les vides de tots els qui la Llei va deixar sense alternativa al sud dels Pririneus.

INFORMAR I CASTIGAR: LA CAUSA GENERAL I LA CONSTRUCCIÓ POLÍTICA DE LA SOCIETAT DE POSTGUERRA

José Luis Ledesma
Professor contractat Doctor
Universitat Complutense de Madrid

"Qui controla el present, controla el passat I qui controla el passat controla el futur". La frase , molt cèlebre i repetida moltes vegades, prové de la novel·la de George Orwell *1984*, redactada entre 1947 i 1948. Quan l'escriu en el seu capítol tercer, l'autor britànic estava pensant probablement en règims com el que havia dirigit amb mà de ferro Hitler a Alemanya o en el que continuava liderant Stalin a l'URSS, dels quals se sabia o sospitava que havien dut a terme un us falsari del passat tan absolut i inclement com les seves altres formes de control social i repressió de l'enemic. Tanmateix, Orwell havia conegut de primera mà la guerra civil espanyola deu anys abans, quan va passar uns quants mesos lluitant-hi com a voluntari per a la causa antifeixista a Catalunya i Aragó. Com ell mateix havia de reconèixer, aquella guerra va contrbuir decisivament a canviar la seva "escala de valors" i va ser bàsica perquè la seva vida i la seva obra se situessin "en contra del totalitarisme"[1]. I, per si això fos poc, estava molt a l'aguait del tipus de règim que havien erigit els vencedors del conflicte a partir del dia de la "Victòria" de 1939, i fins i tot abans. Fos com fos, no se sap si coneixia la mena de dispositius de control que va desplegar el franquisme, però n'hi havia que exemplificaven amb claredat el que suggeria la frase esmentada. Un d'ells, al qual es dedicaran aquestes pàgines aplicat al cas aragonès, era la Causa General.

La Causa General és un vast repertori documental, resultat alhora de la instrucció d'un macroprocés instruït per la Fiscalia del Tribunal Suprem a partir de 1940: la "*Causa General informativa de los hechos delictivos y otros aspectos de la vida en Zona roja, desde el 18 de julio de 1936 hasta la Liberación*" (Causa General informativa dels fets delictius i altres aspectes de la vida a la Zona Roja, des del 18 de juliol de 1936 fins a l'Alliberament). Acabades les actuacions d'aquest procés, prescrites les responsabilitats penals pels fets passats abans de l'1 d'abril de 1939 (Decret Llei del 31/3/1969) i passats quaranta anys des del final de la guerra, la documentació va ser traslladada a l'Arxiu Històric Nacional l'any 1980, on va ser custodiada fins que va ser transferida l'any 2011 al Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca.

La Causa General comença a ser coneguda entre els i les historiadors/es de la Guerra Civil i el primer franquisme com una font documental de primer ordre. Amb 1.953 lligalls numerats, que sumen un total de gairebé 4.000 caixes de documentació, l'enorme i diversa informació acumulada es pot dividir, com a primera clau d'organització, en dos grans apartats.

Per una banda, hi ha una primera secció que consta de 531 lligalls, recull, en allò que és bàsic, la documentació generada per la instrucció de la pròpia "Causa" en tant que procés judicial i es presenta estructurada per un doble criteri geogràfic i temàtic. Per una banda, aquest material està orga-

1 George Orwell, *Orwell en España: 'Homenaje a Cataluña' y otros escritos sobre la Guerra Civil Española*, Tusquets, Barcelona 2003, cites a pp. 312 i 352

nitzat per províncies, de manera que totes les províncies tenen, pel capbaix, un lligall. Per altra banda, la documentació de les províncies es divideix en les "peces" temàtiques. Totes les províncies compten amb una anomenada "Peça primera provincial", que passa revista a tots els assassinats i crims que s'imputa als "rojos", mentre que en el cas de les províncies que en algun moment van estar a la zona republicana, s'afegeixen a aquesta peça fins a altres deu peces: "*Alçament Nacional: Antecedents, Exèrcit Roig i Alliberament*", "*Presons i sacas*", "*"Txeques*", "*Justícia roja*", "*Premsa*", "*Actuació de les autoritats governatives locals*", "*Delictes contra la propietat i informes de les cambres de comerç i indústria*", "*Banca*", "*Persecució religiosa*" i "*Tresor artístic i cultura roja*". En el cas d'Aragó, els lligalls d'aquesta secció són un total de 23: 1408-1415 (Osca), 1416-1422 (Terol) i 1423-1439 (Saragossa).

I per altra banda, hi ha el vast i complex magma documental que constitueix gairebé les tres quartes parts de la CG no inventariades per províncies i peces. Tota aquesta segona secció és un enorme, divers i desorganitzat annex documental a les actuacions de la instrucció judicial; un annex compost per una tirallonga sense fi de materials originats durant la mateixa Guerra Civil a la zona republicana i afegits al sumari de la Causa. La immensa majoria d'aquest repertori es compon de documentació generada pels diversos organismes judicials sorgits en el marc de la Justícia Popular republicana: Audiències i Tribunals Populars de les diverses províncies, Tribunals Militars Permanents de l'Exèrcit del Centre, Tribunal Popular de Responsabilitats Civils, Tribunal Especial d'Espionatge i Alta Traïció i altres sèries de la justícia republicana. Això sí, no hi manquen altres tipus de materials com ara repertoris de publicacions periòdiques i fons fotogràfics, col·leccions de cartells i dibuixos republicans, recopilacions de llibres i fullets de "propaganda roja" i documents relatius a diverses instàncies i organitzacions.[2]

La unitat d'aquest fons com a font per a l'estudi de la guerra i la postguerra genera ja pocs dubtes. És clar que, creada amb l'inequívoc objectiu de cercar, reconstruir però també fabricar proves documentals sobre la responsabilitat i vesània dels "rojos" en l'inici i desenvolupament de la guerra, s'imposa un us crític d'aquesta font (tot i que, quina font no ha de ser tractada amb cauteles?). En particular, és innegable el biaix pregonament sectari que té la documentació generada per la pròpia instrucció de la Causa, des del seu ofegador llenguatge heroico-martirial fins a les dades falsejades i els objectius primitius i propagandístics amb què va ser generada, la qual cosa exigeix de sotmetre-la a la crítica heurística i al contrast amb altres fonts. Tanmateix, això no obsta al fet de ser molt útil, a través de la documentació de la pròpia Causa o amb la d'origen republicà que adjunta. És imprescindible per a qüestions com ara la violència a la zona republicana en totes les seves formes, per estudiar la qual ofereix una gegantina enquesta i inventari que ja voldrien per a ells i elles els investigadors i investigadores d'altres fenòmens de violència.[3] És indispensable per a les històries locals de la guerra i els anys trenta.[4] I és també molt útil, per exemple, per a l'estudi dels aspectes polítics (organismes polítics, composició de comitès, ordre públic), jurídics (tribunals populars i militars), econòmics (col·lectivitats, confiscacions), militars (situació i problemes de l'Exèrcit Republicà a través de la seva justícia militar) o eclesiàstics (anticlericalisme, iconoclàstia) de la contesa a la zona republicana.

Ara bé, més que una descripció del fons Causa General, pot tenir interès aquí atendre el paper que va tenir la Causa en la configuració de l'Espanya i l'Aragó dels vencedors. En primer lloc, i per no sortir del propi fons, potser no s'ha reflexionat prou sobre el fet que els arxius són alguna cosa més que asèptics custodis de fragments documentals del passat. Són també guardians i reproductors i fins i tot, a partir de les no sempre innocents motivacions dels organismes i poders dels quals depenen, creadors d'aquest passat. Poc després dels fets, la Causa contribueix decisivament a cisellar una representació de la República i de la Guerra Civil que el règim franquista i els seus suports projectaven alhora a través d'altres moltes polítiques i indrets de memòria: No-Do, històries de la "Croada", manuals de formació de l'esperit nacional, martirologis, "cine heroic", creus dels caiguts, monuments i commemoracions, noms de carrers... Des d'aquest punt de vista, la Causa General va ser bàsica per tal de fixar i apuntalar amb "proves" una determinada memòria del conflicte bèl·lic sobre la qual es va basar la legitimitat política del règim franquista. No en va, ha estat des d'aleshores basament central, per part d'epígons i nostàlgics de la dictadura, en cada iniciativa de "salvació" o recuperació del seu

2 Vegeu-ne una àmplia descripció dins José Luis Ledesma, "La 'Causa General': fuente sobre la violencia, la Guerra Civil (y el franquismo)", *Spagna Contemporánea* (Torí), 28, (2005), pp. 203-220.

3 Fernando del Rey, *Retaguardia roja. Violencia y revolución en la guerra civil española*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2019, pp. 24-26. Per a Aragó, vegeu, per exemple, José Luis Ledesma, *Los días de llamas de la revolución: violencia y política en la retaguardia republicana de Zaragoza durante la guerra civil*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2003 i Ester Casanova, *La violencia política en la retaguardia republicana de Teruel durante la guerra civil*, Instituto de Estudios Turolenses, Terol, 2007.

4 Per exemple, José María Azpíroz, *Del espejismo de la revolución a la venganza de la victoria. Guerra y posguerra en Barbastro y el Somontano (1936-1945*), Pregunta, Saragossa, 2018.

llegat. [5]

En segon lloc, s'imposa aquí anar més enllà de la Causa com a fons documental i contemplar-la en el seu vessant de gegantina causa judicial. En entendre de tots els "delictes", "crims i actuacions dels republicans durant la contesa civil, la "*Causa General informativa*" va suposar a la pràctica un macrosumari inquisidor sobre la totalitat de les activitats, actituds i fins i tot simpaties dels derrotats i de les institucions i organitzacions polítiques o sindicals de la II República. Un sumari del qual el propi Decret que n'establia la creació, aprovat un 26 d'abril de 1940, i signat pel Ministre de Justícia i pel mateix general Franco, deixava ben clars els objectius i la subordinació política amb què naixia. "A la Història i al Govern de l'Estat interessa posseir una acabada i completa informació de la criminalitat existent sota el domini marxista". La referència inicial a la "Història" era lluny de ser casual o només retòrica.

Aital acta de naixement de la Causa era en realitat el resultat d'una tasca prèvia iniciada enmig de l'estrèpit dels combats. Províncies com ara Biscaia, Cantàbria, Castelló, Tarragona i Lleida van veure com s'iniciaven procediments semblants -anomenats "Causa General Militar" (CGM)- instruïts per les auditories de guerra dels exèrcits d'ocupació a mesura que eren ocupades per les tropes franquistes en les ofensives del Nord (1937) i del Mediterrani (1938). I, tan bon punt va acabar la guerra, s'incoava la CGM de Madrid, la més vasta i complexa. Aquests procediments previs eren un símptoma de les necessitats del Nou Estat en matèria de control de la població desafecta, en particular en regions majoritàries pro-republicanes com Euskadi, Catalunya, Llevant o la capital estatal. Però d'ençà del començament se situava en una línia de combat propagandístic, lliurat dins i fora de la península Ibèrica per tal de, entre altres coses, silenciar i contrapesar les notícies sobre el caràcter salvatge de la conducció rebel i franquista de la guerra i de les seves campanyes de neteja política.[6]

De fet, les funcions punitiva i propagandística són les dues claus de volta de la Causa. Els de tipus repressiu eren els objectius bàsics de les CGM incoades durant la guerra. Dedicades gairebé exclusivament a recollir informació sobre les víctimes i responsables del "terror roig", la seva instrucció va esdevenir una mena de "gran fitxer central de la repressió" que reflectia l'obsessió punitiva dels vencedors. L'ànim coercitiu continuava essent nuclear quan el Decret d'abril de 1940 sancionava la gènesi de la Causa General[7] i està clar que en cap moment el va deixar de banda. Aquesta gran "base de dades" de la repressió mai no va deixar de nodrir-se de sospitosos susceptibles d'eventual persecució o càstig ni va minvar la ferma connexió de la Causa amb els cossos policials, Tribunals Militars, Tribunals de Responsabilitats Polítiques, sistema carcerari i camps de concentració. Cap a l'estiu de 1943, amb tres anys d'actuacions i encara més per venir, un informe sobre l'estat de la instrucció a les tres províncies indicava que tenia "fitxats 9.404 individus com a "partíceps" en els assassinats i altres fets investigats.[8] I fins a la fi dels seus dies, la instrucció va mantenir la seva exhaustivitat fiscal i la seva rigor inquisitiva en el registre d'"excessos" revolucionaris i en la fixació dels sospitosos d'haver-los dut a terme.

Ara bé, al seu costat s'afegia el

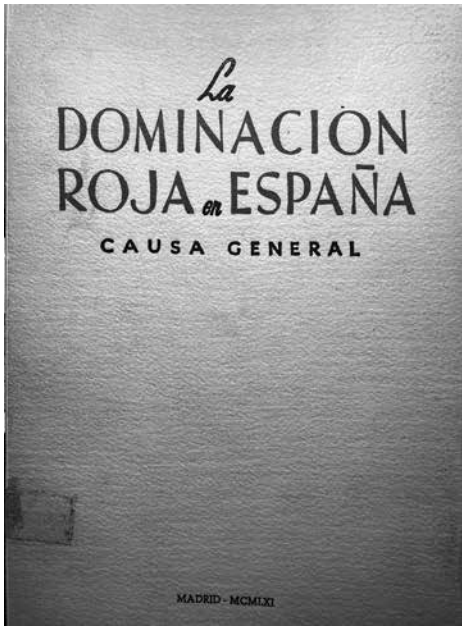

Portada del llibre La dminación roja en España. Causa general, en edició de 1961, última d'una sèrie que va tenir la primera edició l'any 1943 i que va incloure versions en anglès, francès, italià i alemany.

factor propagandístic. En realitat mai no havia deixat d'estar present des de la "prehistòria" de la Causa, com a prova de la difusió editorial donada als primers resultats de les CGM durant la guerra. La causa militar incoada al Madrid de 1939 inclou ja breus peces relatives a d'altres qüestions com els actes anticlericals, les presons, els atemptats contra la propietat i el Tresor Artístic o el "Moviment" de juliol de 1936. Incoada ja la Causa General a tot el país d'ençà de 1940, la "Peça Primera Principal" no deixaria de ser la més rellevant i voluminosa, però a partir d'aleshores, s'hi sumaren altres tipus d'actuacions i peces que semblen no dirigir-se ja, sobretot, a la fixació de delictes i culpables, sinó a identificar i mostrar les mil "atrocitats", abusos, etc. comesos pels "rojos" a la pràctica totalitat d'àmbits de la vida pública. És a dir, publicitar la tirallonga de casos que farien de l'experiència republicana i revolucionària un cúmul aberrant i intolerable de tràgics patiments i

5 *V.gr*. Daniel Fárfolas, *Síntesis de la Causa General para desmemoriados*, Vassallo de Mumbert, Madrid, 1978.

6 Francisco Espinosa, "Agosto del 36: terror y propaganda. Los orígenes de la Causa General", *Pasado y Memoria*, 4 (2005), pp. 15-26.

7 Pablo Gil Vico, "Ideología y represión: la Causa General. Evolución histórica de un mecanismo jurídico-político del régimen franquista", *Revista de Estudios Políticos*, 101 (1998), pp. 159-189 (p. 168).

8 Centro Documental de la Memoria Histórica, Causa General, lligall. 1.426, exp. 51, f. 3.

que justificaven, d'aquesta manera, la rebel·lió de 1936 i legitimaven el règim que en va resultar. El més fèrtil fruit d'aquesta publicitat era l'edició de successius volums en els quals es van publicar entre 1943 i 1961 els resultats provisionals de la instrucció. "Avenços" que, segons un bibliotecari i professor del Baix Aragó, "l'Estat va trametre a totes les biblioteques públiques" del país.[9] Però aquesta campanya de propaganda no es limitava al consum intern. En un esforç evident per invertir en simpaties aliades, des de 1945 apareixeran versions d'aquesta publicació en anglès, francès, alemany i italià i una espanyola a Buenos Aires. Edicions que s'adreçaven, segons paraules del Ministre de Justícia Eduardo Aunós en el pròleg de la primera edició, "al món", "a l'opinió mundial", a "aquesta opinió sana enllà de les fronteres".[10]

Per acabar, encara es pot afegir un altra perspectiva sobre la Causa General, una mirada que hi veuria no tant una font d'estudi sinó un objectiu d'estudi en ella mateixa i una manera d'endinsar-nos en la construcció de la societat de postguerra. A més de mostrar el caràcter punitiu del primer franquisme i de les seves necessitats propagandístiques, podem observar-hi abans que la Causa General pot ser analitzada com un gegantí indret de memòria de la dictadura i com a mostra les polítiques de memòria de la qual es va servir a la recerca de capital polític. Però, més àmpliament, la Causa representa també un dels més amplis i impressionants compendis del llenguatge i del discurs franquista en general, i sobre un aspecte central per al seu arsenal ideològic en particular: la guerra civil. Suposa, de fet, un instrument decisiu d'articulació i producció de les maneres de concebre, anomenar i representar els orígens bèl·lics del "Nou Estat" i, per tant, la seva pròpia naturalesa i legitimitat polítiques.

Lligat amb tot això, la Causa General va ser igualment un instrument de reproducció política de primer ordre. Va comportar una tasca implícita d'afirmació ideològica i enquadrament social i polític per a les desenes de milers de persones que van participar en els exhaustius treballs d'instrucció tot al llarg del país. Ho va ser, com és obvi, per a les persones implicades en aquesta instrucció, començant pels seus màxims responsables. Fins que una ordre del Fiscal en Cap de la Causa General disposava en 1949 que passés directament a mans del Fiscal en Cap de l'Audiència Territorial de Saragossa, la instrucció de la Causa a les tres províncies aragoneses estava encomanada a un fiscal delegat nomenat expressament per a aquesta tasca. En aquest càrrec se succeirien Luis Martín Ballesteros, Felipe Cardiel Escudero i Antonio Codesido Silva, tot i que és el primer el qui va ocupar el càrrec durant el període de temps més dilatat, exigent i de més gran activitat de la Causa (1940-1944).[11] Sota el fiscal instructor delegat, tanmateix, van participar en la instrucció un exèrcit d'autoritats provincials i locals, jutges municipals i agents instructors, funcionaris, secretaris judicials, membres dels cossos policials, sacerdots, etc. I a ells caldria sumar-hi tots els testimonis cridats a declarar, la major part dels quals familiars dels "caiguts" i "màrtirs", "captius a les "txeques roges" i/o persones perjudicades per altres pràctiques i polítiques desplegades a la zona republicana aragonesa, i que sovint alhora denunciaven o declaraven en els procediments de la justícia militar o en els expedients del Tribunal de Responsabilitats Polítiques. Per posar un exemple, són molt significatives les dades sobre la instrucció a la província de Saragossa, que alhora es redueix pràcticament al terç d'aquest territori que va estar a la zona republicana. A la documentació relativa a aquesta província a la Causa apareixen 1.108 declaracions de familiars de víctimes, 662, 47 i 14 informes de la Guàrdia Civil, Falange i autoritats locals respectivament, sobre aquestes víctimes, 259 declaracions de sospitosos i 372 informes sobre aquests últims. Per al conjunt de la regió aragonesa, el càlcul de familiars que van declarar eleva la xifra a més de 5.000 i el nombre de membres de les autoritats locals, del partit únic i dels cossos policials implicats en les actuacions per requeriment judicial superaria el miler.

En aquest sentit, la Causa va constituir un poderós mitjà de reconeixement públic simbòlic i polític de cada "caigut" i "màrtir" i, per extensió, de cada familiar o afectat pels actes revolucionaris i polítiques republicanes. Cada actuació representava, en certa manera, des d'aquest punt de vista, una cerimònia de microreproducció de la cultura de la Victòria, una *performance* que construïa també des de baix el Nou Estat. Ser cridat per requeriment judicial dels delegats provincials i locals de la instrucció, o demanar de participar-hi, era molt més que complir amb una obligació. Suposava comptar amb un espai institucional i legitimat pels poders locals i l'Estat en el qual poder oferir i produir, davant de representants de la comunitat, un relat públic de la seva experiència de dol i trauma durant el "domini roig". És a dir, el que mai no van poder fer els ven-

9 Francisco Alloza, *Yo soy mi memoria*, Ayuntamiento de Alcorisa, Alcorisa, 1998, p. 62.

10 *Causa General. La dominación roja en España. Avance de la información instruida por el Ministerio Público*, Madrid, Ministerio de Justicia, 1943, pp. III-VII.

11 L. Martín Ballesteros (1911-1995), bilbilità, el 1940 era ja fiscal a l'Audiència Territorial de Saragossa, poc després va guanyar una càtedra en Dret Civil a la Universitat de Saragossa i, després de la instrucció de la causa, va ocupar els governs civils de Logronyo i Vitòria. Des dels anys cinquanta apareix vinculat a l'Associació Catòlica de Propagandstes i torna a la seva càtedra i a l'Audiència de Saragossa, d'on serà fiscal en cap fins a la seva jubilació a començaments de la dècada de 1980

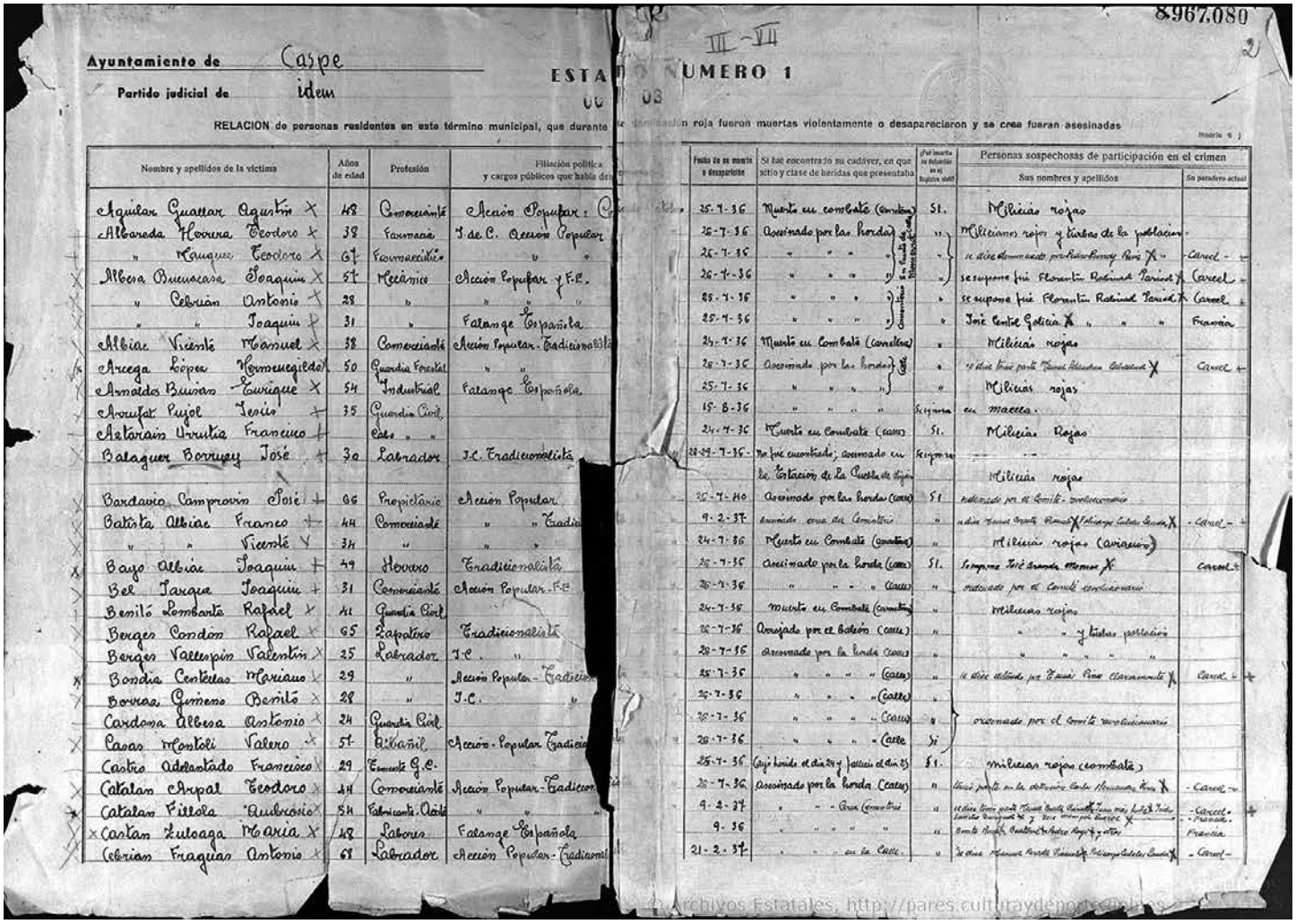
Ayuntamiento de Caspe

Partido judicial de idem

RELACION de personas residentes en este término municipal, que durante

Nombre y apellidos de la víctima	Años de edad	Profesión	Filiación política y cargos públicos que había
Aguilar Guallar Agustín	48	Comerciante	Acción Popular
Albareda Herrera Teodoro	38	Farmacia	J. de C. Acción Popular
" Rauguex Teodoro	64	Farmacéutico	" "
Albera Buesacara Joaquín	54	Mecánico	Acción Popular y F.E.
" Cebrián Antonio	28	"	" "
" " Joaquín	31	"	Falange Española
Albiac Vicenté Manuel	38	Comerciante	Acción Popular-Tradicionalista
Arcega López Hermenegildo	50	Guardia Forestal	" "
Arnaldos Buisan Enrique	54	Industrial	Falange Española
Arnufat Pujol Tesifo	35	Guardia Civil	
Astorain Urrutia Francisco		Este "	
Balaguer Berruezo José	30	Labrador	J.C. Tradicionalista
Baxtavio Camprovin José	66	Propietario	Acción Popular
Batista Albiac Franco	44	Comerciante	" " Tradic
" " Vicenté	34	"	" "
Bayo Albiac Joaquín	49	Herrero	Tradicionalista
Bel Targa Joaquín	31	Comerciante	Acción Popular-F.E.
Benito Lombarte Rafael	41	Guardia Civil	
Berges Condom Rafael	65	Zapatero	Tradicionalista
Berges Vallespin Valentín	25	Labrador	J.C. "
Bondia Centellas Mariano	29	"	Acción Popular-Tradicion
Borrras Gimeno Benito	28	"	J.C. "
Cardona Albesa Antonio	24	Guardia Civil	
Casas Montoli Valero	51	Labrador	Acción-Popular Tradicio
Castro Addantado Francisco	29	Ferrocarril G.E.	
Catalan Arpal Teodoro	44	Comerciante	Acción Popular-Tradicion
Catalan Pitiola Ambrosio	54	Fabricante Aceite	" " "
Castan Zuloaga María	48	Labores	Falange Española
Cebrian Fraguas Antonio	68	Labrador	Acción Popular-Tradicional

8967.080

III-VII

NUMERO 1

08

n roja fueron muertas violentamente o desaparecieron y se cree fueran asesinadas

Fecha de su muerte o desaparición	Si fue encontrado su cadáver, en que sitio y clase de heridas que presentaba	¿Fué inscrito su defunción en el Registro civil?	Personas sospechosas de participación en el crimen: Sus nombres y apellidos	Su paradero actual
25-7-36	Muerto en combate (Caspe)	Sí.	Milicias rojas	
26-7-36	Asesinado por las hordas	"	Milicianos rojos y turbas de la población	
26-7-36	" " "	"	se dice denunciado por Isidro Ramos y Ros X "	Carcel
26-7-36	" " "	"	se supone fué Florentín Rotinat Yaniez X	Carcel
28-7-36	" " "	"	se supone fué Florentín Rotinat Yaniez X	Carcel
25-7-36	" " "	"	José Cortes Galicia X " " "	Francia
24-7-36	Muerto en Combate (Caspe)	"	Milicias rojas	
28-7-36	Asesinado por las hordas (Caspe)	"	se dice tomó parte Ramon Alcubierre Calvarons X	Carcel
25-7-36	" " " "	"	Milicias rojas	
15-8-36	" " " "	Sí, ignora	en maceta	
24-7-36	Muerto en Combate (Caspe)	Sí.	Milicias Rojas	
28-29-7-36	No fue encontrado; asesinado en la Cortacion de la Cuesta de Caspe	Sí, ignora		
			Milicias rojas	
26-7-36	Asesinado por las hordas (Caspe)	Sí	indicado por el Comité revolucionario	
9-2-37	Asesinado cerca del Cementerio	"	señalado Ramon Grasa Ramón Ramos X Milagros Cortes Garcia X	Carcel
24-7-36	Muerto en Combate (Caspe)	"	Milicias rojas (variasos)	
26-7-36	Asesinado por la horda (Caspe)	Sí.	Sargento José Grande Ramon X	Carcel
26-7-36	" " " (Caspe)	"	indicado por el Comité revolucionario	
24-7-36	Muerto en Combate (Caspe)	"	Milicias rojas	
26-7-36	Asesinado por el Bolsón (Caspe)	"	" " y turbas populares	
28-7-36	Asesinado por la horda (Caspe)	"	" " " "	
25-7-36	" " " " (Caspe)	"	se dice detenido por Ramón Pina Clavamente X	Carcel
25-7-36	" " " " (Caspe)	"		
26-7-36	" " " " (Caspe)	"	asesinado por el Comité revolucionario	
26-7-36	" " " " (Caspe)	Sí		
25-7-36	Cayó herido el día 24 y falleció el día 25	Sí.	milicias rojas (combate)	
26-7-36	Asesinado por la horda (Caspe)	"	Ilegó junto con la columna Carlo Rosselli, Ros X	Carcel
9-2-37	" " Cerca Cementerio	"	se dice tomó parte Ramon Guallar Carnicer y Jose mas fusilado Isidro Lamarca Buesacara X y Jose Ramos por Barcelo X	Carcel Francia
9-36	" " " "	"	Benito Rangel, Gualter Andres Angel y otros	Francia
21-2-37	" " en la Calle	"	se dice Manuel Perelli Ramon Pelayo Cabeta Garcia X	Carcel

Archivos Estatales, http://pares.cultura.gob.es

Extracte de la Causa General de la província de Saragossa, en concret primer foli de butlleta d'estat n. 1 de Casp (Peça Principal, lligall 1424, expt. 82)

çuts, els quals, desproveïts d'espais públics en els quals recrear i compartir la seva experiència, l'hagueren de recloure en l'àmbit familiar o autoreprimir els seus records per poder tirar endavant enfront d'un passat de dolor i derrota. Mentre, el règim franquista, que n'havia posat en marxa la instrucció i els representants judicials, locals i policials del qual la duien a terme a cada indret, invertia així en capital polític: aconseguia, a canvi, la integració d'aquest contingent de milers de famílies i d'elles rebia diverses formes d'acceptació i col·laboració, com les que aconseguia mitjançant la participació ciutadana en la repressió i despullament del vençut[12], i estenia així les seves bases socials i la seva legitimitat.

Com a resultat del que s'ha dit, la Causa va significar des d'una perspectiva més àmplia un punt de primer ordre en la construcció de l'Espanya franquista. L'enorme treball que va comportar una tasca d'aquestes dimensions va suposar una mobilització administrativa sense precedents per aconseguir de dur els fonaments punitius i propagandístics del règim fins a l'últim racó del país, sobretot a regions que van formar part de la zona republicana, com Aragó. En aquest sentit, aquesta tasca exemplifica tant la voluntat totalitzadora de la dictadura franquista com els mitjans implementats pel seu Estat per augmentar els seus espais de poder real i simbòlic. I seria, per tant, i com a tal podria ser estudiada, una plasmació del nou temps dels Estats més poderosos ordits quan van haver d'adequar els seus mitjans de control social a la creixent magnitud dels reptes als quals els va enfrontar la crisi del període d'entreguerres.

12 Estefanía Langarita, "'Si no hay castigo, la España Nueva no se hará nunca'. La colaboración ciudadana con las autoridades franquistas", dins Julián Casanova, Ángela Cenarro (eds.), *Pagar las culpas. La represión económica en Aragón (1936-1945)*, Crítica, Barcelona, 2014, pp. 145-173

"PER A QUÈ CONSERVAR EL POBLE VELL DE BELCHITE? VARIACIONS DEL VALOR D'UN PATRIMONI DE GUERRA A L'ESPANYA CONTEMPORÀNIA

Stéphane Michonneau
Universitat de Lille (França)

Introducció

Situat a uns quaranta quilòmetres de Saragossa, el poble aragonès de Belchite fou l'indret d'una sagnant batalla durant la Guerra Civil espanyola, d'agost de 1937 a març de 1938. Al final de la contesa, aquest burg que tenia al voltant de 3.500 habitants estava completament derruït. Un cop va ser conquerit per l'exèrcit franquista, Franco va anar a visitar les ruïnes de Belchite: quan hi va ser, va prometre que es reconstruiria un nou poble "com a homenatge al seu heroisme sense parió". Però algunes setmanes més tard, el règim va prendre la decisió, aleshores gairebé inèdita a Europa, de conservar les ruïnes en peu, com a monument gloriós a la resistència *nacional* enfront de l'enemic republicà.

Belchite, poble màrtir del franquisme, es va convertir aviat en l'aparador del règim que cercava en la victòria sobre la República el fonament de la seva fràgil legitimitat. Paradoxalment, el franquisme no va prendre cap mesura concreta per mantenir el poble vell en el seu estat postbèl·lic: no es va incloure a la llista del patrimoni històric ni tampoc no es van nacionalitzar els terrenys que van continuar essent de propietat privada dels habitants de Belchite. Al contrari, l'acció del clima aragonès i l'aprofitament dels materials abandonats per part dels habitants de la població va accelerar l'ensorrament de les cases, llevat d'alguns edificis en pedra, o sigui els edificis religiosos i les portes de la vila. L'escàs pressupost municipal només podia assumir unes despeses d'urgència quan una paret o un sostre amenaçaven de caure. L'Ajuntament tampoc no s'interessava per valorar el patrimoni històric del poble i la monumentalització política de Belchite no semblava aleshores que anés de bracet amb la patrimonialització del seu conjunt artístic.

Va caldre esperar als anys vuitanta perquè comencés a sorgir la consciència del valor patrimonial del poble. Per què i sota quines formes es va concretar la patrimonialització de Belchite? Quins van ser els actors de la valoració del patrimoni? Quin sentit tenia la patrimonialització de Belchite 40 o 50 anys després de la Guerra Civil, en plena transició democràtica? Hauria estat possible convertir Belchite en una altra cosa que no fos un monument a la victòria franquista?

Un poble màrtir de la causa franquista... abandonat

A la dècada de 1940 no estava de moda la preservació del patrimoni arquitectònic: es va denunciar la profanació de l'església parroquial o la destrucció d'objectes artístics i culturals per part dels republicans, però només perquè aquests fets servien de testimoni de la barbàrie de l'enemic. De manera que mai no hi va haver un pla de restauració i no es va fer gaire cosa per consolidar els edificis que presentaven un interès artístic. Cal remarcar que, si hi hagués hagut aquest interès, s'hauria arribat a la reconstrucció dels edificis destruïts, però no a la conservació de les ruïnes. Aquest va ser, per exemple, el cas de l'Alcàsser de Toledo. Així que si Belchite

es va conservar en ruïnes en aquella època, va ser, justament, perquè la conservació del patrimoni no era un objectiu prioritari.[1]

Aquesta aparent contradicció entre restauració de patrimoni i conservació escrupolosa d'un indret de batalla explica, sens dubte, el fet que el franquisme no volgués incorporar el poble de Belchite al catàleg de monuments històrics, a diferència del poble francès d'Oradour-sur-Glane que va ser classificat com a monument nacional l'any 1994.

En aquests mateixos anys, l'èxit del poble màrtir per a les cerimònies franquistes contrasta amb l'abandonament real en què es mantenia: els habitants de Belchite van viure entre les ruïnes fins al 1963, quan es va acabar el poble nou de Belchite, sempre amenaçats pel perill d'ensorrament dels edificis d'adob i pedra. És més: sense dret a reconstruir les cases sinó a consolidar-les, eren jurídicament els únics responsables en cas d'accident, de tal manera que molts habitants del poble van fer caure els edificis que estaven en perill. Pel que fa a l'Ajuntament, les seves intervencions van ser puntuals i limitades i els arxius municipals de Belchite esmenten operacions de poca volada.

A partir de 1960, l'èxit polític de Belchite va decaure ràpidament i és que a començament de la dècada de 1960, la relació amb la Guerra Civil va canviar per al franquisme, sobretot pel que feia a les maneres de definir el conflicte. Aleshores es descrivia la guerra com un combat fratricida, un moment de bogeria col·lectiva que tindria els seus orígens en l'atàvica relació dels espanyols amb la violència, relació que només un règim autoritari podia contenir. El Pla d'Estabilització de 1959 va comportar un creixement econòmic que suavitzaria la duresa de la postguerra: pau semblava que rimava aleshores amb prosperitat i venia a redefinir la font de legitimitat del règim dictatorial. Aquest nou context va menar a una despolitització de les ruïnes de Belchite que, a partir de 1963, van servir escassament per a cerimònies.

La lenta emergència d'una consciència patrimonial

La utilització política *mezzo voce* del record de la Guerra Civil va marcar el final de la dictadura i, sobretot, va servir de legitimació de la Transició, esperit que es va mantenir fins a mitjan de la dècada de 1990. Des d'aquest punt de vista, la mort de Franco amb prou feines va canviar les maneres de relacionar-se amb el passat de la guerra. Realment, podríem parlar d'una neutralització de les efemèrides i dels monuments heretats del franquisme; si bé la dictadura no fou mai, en el pla simbòlic, un *Ancien Régime*. La possibilitat d'un ressorgiment de Belchite resultava més que improbable en les particulars circumstàncies de la Transició.

Va caldre esperar a mitjan dècada de 1980 per tal que es formulés un nou interès pel vell poble, quan Jesús Baquero Milllán, artista amb formació en Belles Arts i apassionat per la història local, va intentar elaborar un inventari exhaustiu dels edificis del vell poble que encara es mantenien dempeus. Aquesta obra pretenia salvaguardar el patrimoni mudèjar de Belchite[2]. El tret més original d'aquest inventari era la defensa del valor artístic del patrimoni del poble, defensa que tenia el propòsit de promoure'n la restauració. Baquero Millán va proposar aleshores conservar els edificis més rellevants des del punt de vista històrico-artístic i algunes cases del poble pel seu valor etnològic: sol·licitud de declaració com a "conjunt històrico-artistic d'interès nacional" per al vell poble de Belchite, aprovada pel Ministeri de Cultura l'any 1983.

Aquest important treball no va quedar en paper mullat en la mesura que està en l'origen de la incorporació de la Torre del Reloj (Torre del Rellotge), d'estil mudèjar, a la llista del patrimoni històric i de les operacions de conservació executades vint anys després (Fig. 1).

A més, l'any 1985 es van dur a terme els treballs de desenrunament i consolidació de les ruïnes del vell poble gràcies a l'acord assolit entre l'Ajuntament i l'INEM.

A inicis de la dècada de 1990, l'alcalde del poble, Domingo Serrano Cubel, va concebre el projecte d'un Memorial de la Pau en el vell poble. Es va enfrontar, en primer lloc, a l'hostilitat dels regidors, en especial dels socialistes, que entenien que calia privilegiar el desenvolupament del nou burg. L'any 1995, Cubel va fer una primera entrevista a *El Heraldo de Aragón* en què presentava el projecte de rehabilitació de les ruïnes com una obra de reconciliació en què els excombatents, amb independència de la seva procedència, "podrien acudir a recordar la contesa i la pèrdua dels seus companys, igual que passa ara."[3] Es volia un projecte de consens, per bé que incloïa un contingut commemoratiu que la mera reivindicació patrimonial havia procurat eliminar.

L'any 1997, l'Ajuntament de Belchite va signar un acord amb l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Madrid, amb la finalitat d'elaborar un traçat precís del conjunt de les ruïnes. L'Ajuntament volia utilitzar aquest document per sol·licitar la incorporació de l'indret de Belchite a la llista del Patrimoni Mundial de la Unesco, com a símbol de pau. Dominava el sentiment d'urgència, com si el record de la Guerra Civil depengués de la restauració de les ruïnes: la recuperació de la memòria estava aleshores motivada per celebrar un indret de patiment: un indret victimari. Per primera vegada

1 A. GAYA NUÑO, *El arte europeo en peligro*, Barcelona, Edhasa, 1964, pp. 90-91. A Belchite, només es va plantejar la restauració en el cas de les portes de la vila.

2 BAQUERO MILLÁN, *Inventario del patrimonio arquitectónico del pueblo viejo de Belchite (Zaragoza)*, Saragossa, Instituto Fernando el Católico, 1988, p.10.

3 «El viejo Belchite se muere en el olvido», *El Heraldo de Aragón*, 17 de abril de 1995.

es començava a considerar Belchite com a patrimoni de guerra.

El pla d'acció preveia la restauració dels vuit edificis emblemàtics, l'"enjardinament" de les ruïnes, la pavimentació d'alguns carrers o la col·locació de panells explicatius i d'una garita d'informació per als turistes. L'any 1999, el Conseller de Cultura, Javier Callizo Soneiro, era de l'opinió que calia aixecar un "gran monument dedicat a la reconciliació dels espanyols[4]." Esquerra Unida va dipositar al Congrés dels Diputats, una proposició de llei per tal de "crear, en el vell poble de Belchite, un centre d'informació interpretació i reflexió sobre la Guerra Civil i la pau". L'octubre del 2000, *El Heraldo de Aragón* anunciava que l'Estat invertiria 100 milions de pessetes amb el propòsit de convertir el vell burg en "parc temàtic que albergui un Museu de La Pau i la Reconciliació".

El fracàs de "Belchite por la Paz" "Belchite per la Pau"

En aquell moment semblava que totes les iniciatives estaven en condicions d'acabar amb la indiferència de les autoritats polítiques. Malgrat tot, el projecte no es va guanyar la unanimitat perquè hi havia dues qüestions que dividien l'opinió pública. Efectivament, per a Javier Callizo, Conseller de Cultura de la DGA l'any 2002, Belchite "no deixava de ser un monument a una guerra civil, quelcom difícil de pair, *no és l'Espanya de la qual ens podem sentir orgullosos com la de la reconciliació*[5]." Aquesta opinió és molt interessant perquè, si bé no refusa el mite de la reconciliació sobre el qual se sustentava la Transició, qüestionava la possibilitat de convertir en símbol d'aquesta reconciliació unes ruïnes de les quals s'havien apropiat els vencedors del conflicte civil.

Per altra banda, entre els defensors de la conservació d'aquests vestigis, hi havia dues actituds oposades: la DGA es decantava, més aviat, per la restauració d'alguns edificis el valor artístic dels quals era inqüestionable (com ara la Torre del Reloj -Torre del Rellotge-); l'alcalde, per la seva banda, volia una restauració completa del vell poble i la seva conversió en un parc temàtic. Els esforços de l'alcalde no van ser en va perquè, l'any 2001, el conjunt de Belchite va ser inscrit, finalment, en la llista de béns d'interès cultural[6]. Però l'estat de destrucció de les cases del poble feia impossible una restauració integral. Només el valor artístic de la Torre del Reloj (Torre del Rellotge) va ser el que en va motivar la primera restauració, a partir de la primavera del 2002. Però un canvi de majoria política l'any 2002 tampoc no va afavorir el projecte de rehabilitació, ja que la jove alcaldessa socialista, María Ángeles Ortiz, era contrària al projecte.

Per tant, el Memorial de la Pau va ser concebut em unes circumstàncies polítiques molt particulars, les d'una llarga Transició amb vocació de consens. La formulació del projecte de Belchite s'inscrivia, efectivament, en el gran corrent internacional que va reunir una important varietat de memorials de guerra en el món (Caen, Oradour, Hiroshima, Museu de la Pau a Gernika l'any 2003, etc.). Semblava oportuna la idea d'una reconciliació política inspirada en un gest ecumènic i un contingut més aviat difús –la pau-, però que dilueix la qüestió de les responsabilitats. Però a Belchite, els esforços de l'alcalde del poble per neutralitzar aquest indret de memòria del bàndol *nacional*, per fer d'ell un poble màrtir, resultaven insuficients.

Són òbvies les grans dificultats que van tenir les autoritats espanyoles per erigir monuments "de la reconciliació" que rendissin homenatge a totes les víctimes de la contesa civil en indrets que havien estat destinats, inequívocament, a commemorar la victòria franquista..Els intents a Espanya van fracassar tots, com ara el famós Valle de los Caídos. A Belchite, el projecte de Cubel se situava en la continuïtat del règim franquista, no perquè promogués els seus valors, sinó perquè mantenia una gestió del passat comparable a la de la dictadura, excloent-ne sistemàticament totes les iniciatives de rememorar la memòria dels vençuts.

Una patrimonialització sempre problemàtica

De fet, Belchite, igual que el Valle de los Caïdos, s'ha identificat sempre amb el franquisme i els seus vicis nauseabunds. Una vegada més, les contradiccions inherents a la reivindicació del vell poble determinaven el fracàs de la seva realització. Aquestes contradiccions van ser de dues menes: la primera es referia a la concepció del patrimoni; la segona, a la política de reconciliació promoguda per la jove democràcia espanyola.

Durant la dècada de 1980, a la calor de la pròpia ampliació que el concepte de patrimoni coneix durant aquests anys, el poble en ruïnes entrava en l'àmbit d'allò que era "patrimonialitzable": dintre del poble foren, sobretot, els edificis mudèjars els que van fer aquest rol; molt més que les cases del poble, la desaparició de les quals no havia inquietat ningú. Les ruïnes oferien aleshores un efecte d'autenticitat molt favorable per al desenvolupament d'una consciència patrimonial: les restes semblaven oferir un contacte directe, gairebé immediat, amb la Guerra Civil. Evidentment, el vell poble estava més ben preparat per a il·lustrar els efectes del rigorós clima aragonès o els del saqueig originat per la desastrosa situació econòmica de la immediata postguerra, que per a evocar la Guerra Civil. Tanmateix, això no modificava, en allò que era fona-

4 «LA DGA busca una solución definitiva para Belchite», *El Heraldo de Aragón*, 10 de setembre de 1999.

5 «La DGA resta gravedad a los daños de la Torre del Reloj, pero consolidará "en breve"», *El Heraldo de Aragón*, 3 de juny de 2002.

6 *BOE*, 26 d'octubre de 2001.

mental, la impressió d'autenticitat experimentada pel visitant. Però la mirada va evolucionar: al principi, la mirada patrimonial identificava el poble amb el caràcter excepcional de les seves edificacions, ja que aquesta mirada s'adreçava prioritàriament als monuments que atrauen l'atenció de l'historiador: esglésies, campanars, portes monumentals. La visió canviava al llarg de la dècada de 1990 i aleshores es va començar a valorar el burg en el seu conjunt.

La principal contradicció entre les dues formes de patrimonialització (una primera que es relaciona amb l'interès per allò que és excepcional; i una segona, per allò que es ordinari) esmentades residia en aquests últims criteris. Les ruïnes, veritables emblemes d'una història singular, la de la resistència a l'invasor, es convertien en símbols dels estralls provocats per un conflicte armat, en símbols de la Guerra Civil en total; però també de tot enfrontament fratricida –"el nostre Sarajevo particular", diu un testimoni- i, fins i tot, de tota guerra en general. El projecte "Belchite por la Paz" (Belchite per la Pau) imaginat a la dècada de 1980 intentaria, finalment, resoldre aquesta tensió sense triar entre aquestes dues mirades.

Finalment, l'any 2007, en el context dels debats sobre la Llei de Memòria Històrica, sorgeixen noves iniciatives. Una associació, acabada de crear, *Belchite por la paz*, va plantejar una exposició itinerant, publicació i foment del turisme de guerra. Coincidia amb l'interès de la DGA per celebrar el 70 aniversari de la batalla de Belchite i se'n preveia un pla director de restauració. Va ser adoptat per la Comissió Provincial del Patrimoni Cultural el mes de juny de 2007: tractava les dotze hectàrees del poble vell amb restauració de set edificis principals, consolidació de les cases que encara es mantenien en peu, camí d'accés, centre d'interpretació, etc. L'any 2008, la Puerta de la Villa (Porta de la Vila) va ser restaurada i, tres anys més tard es va restaurar la Puerta de San Roque.

Fig. 1 La Creu dels Caiguts i la torre del rellotge restaurada el 2002. Col·lecció particular.

Sobre aquesta base, l'Ajuntament va començar a organitzar activitats de turisme de guerra. El mes de març de 2013, es va col·locar una tanca per tal de controlar l'accés al poble vell i es van iniciar visites guiades organitzades. De març a desembre de 2013, 11.000 persones van recórrer les ruïnes de Belchite; 14.000 ho van fer el 2014. L'Oficina de Turisme va multiplicar les iniciatives amb visites nocturnes, reconstrucció històrica, conferències, etc. El cost de les entrades va servir aleshores per a mantenir el poble en un estat visitable.

El model de desenvolupament de Belchite sembla imitat del de Corbera d'Ebre, a Catalunya, gestionat pel Memorial Democràtic d'ençà de 2007. A Aragó, hi havia des de 2004 un programa de valoració de les restes de la Guerra Civil anomenat "Amarga Memoria". La iniciativa promoguda per la DGA va dur a terme la pronominalització de diversos indrets d'interès, com per exemple les trinxeres de la Serra d'Alcubierre, que conté la famosa "trinxera Orwell". Però amb el canvi de majoria a Aragó l'any 2012 i la victòria dels conservadors, el programa va quedar paralitzat.

Amb les iniciatives catalanes i aragoneses, el projecte de reconciliació canvia de to: no es valora tant el valor de la pau com el valor de la democràcia. Es tracta de recuperar la memòria democràtica entre 1931

Fig. 2. Belchite, Col·lecció particular

i 1980. S'estén, per tant, a les exhumacions de les fosses o a la recuperació de la memòria de l'exili, integrant aquestes altres memòries que els projectes dels anys 80-90 ignoraven. Aquests programes privilegien una lectura específica de la Guerra Civil com a combat per la democràcia; ha tingut gran èxit a Catalunya on s'ha consensuat la interpretació catalanista de la Guerra. Tanmateix, a Belchite, la política de patrimonialització no segueix aquest camí que hauria conduït a valorar la totalitat de les restes la Guerra Civil que hi havia a l'indret. O sigui no solament les ruïnes del poble vell sinó també les del camp de treball que durant molts anys va acollir més de mil detinguts per a la construcció del poble nou, les nombroses fosses comunes que hi ha a l'indret, l'escenari general de la batalla de Belchite, que inclou trinxeres, búnquers, edificis de defensa (ara excavats en part per un programa arqueològic del CSIC), el poble de l'Auxili Social que es va alçar a partir de 1939 i que va acollir les famílies de la rereguarda, etc. Tot concentrant-se únicament sobre les ruïnes del poble vell, la política de patrimonialització perseguida pels habitants de Belchite està condemnada a reprendre el relat èpic consagrat pel franquisme i evita considerar les altres memòries de la Guerra Civil que poguessin fomentar el consens. Tancada en el marc geogràfic i interpretatiu imposat per la dictadura, la patrimonialització queda incompleta i parcial.

Belchite no va escapar als grans corrents de la història de la memòria sinó que, fins i tot, va contribuir-ne a la formació; el poble en ruïnes, indret privilegiat de la celebració de la victòria franquista d'ençà de 1938 i que havia estat elevat a la condició de decorat de la gesta heroica dels vencedors, va anar perdent tot significat polític a partir de la dècada de 1960. El seu abandó en les dècades següents fou el símbol perfecte de la "política del silenci" que aleshores imperava en tot el país. El projecte de convertir les ruïnes en memorial de la Pau estava en consonància amb la política de reconciliació promoguda per la jove democràcia espanyola de la dècada de 1980. El fracàs d'aquesta iniciativa pacifista va marcar els límits del discurs de reconciliació promogut en aquesta època. Des de la dècada de 1990, Belchite és el centre d'una "recuperació de la memòria" que el converteix en un dels escenaris de la guerra més visitats actualment.

L'any 2019 es va crear una nova associació, l'Asociación de la Memoria Democràtica de Belchite. (fig. 2). Gràcies a un complet treball d'arxiu i amb l'ajuda de geòlegs, es van començar a excavar dues fosses comunes a l'interior del cementiri municipal on hi ha represaliats republicans. Recentment, es van localitzar altres fosses extramurs del cementiri totalment desconegudes. A poc a poc, la lectura truncada de la Guerra Civil considera les *altres* memòries del conflicte, les dels refugiats, dels exiliats, dels combatents republicans, etc. Encara queda molt per fer perquè a Belchite hi hagi un consens sobre el valor de les ruïnes.

EL COMPROMÍS POLÍTIC DE LINO JAIME TABUENCA, NATURAL DE MALÓN, SARAGOSSA, ASSASSINAT AL TERÇ SANJURJO

Rosario Calero Grillo
Tina Merino Tena

Lino Jaime Tabuenca I la seva dona Modesta Belloso Calavia amb quatre dels seus fills a Brasil, on va néixer el petit Jesús Jaime Belloso

El dia 22 d'aquest mes de febrer últim havíem quedat amb Jesús, el nen de bolquers de la foto, per tal que ens expliqués la història del seu pare, Lino Jaime Tabuenca. Jesús viu des de fa molts anys a Esplugues de Llobregat, en un àtic amb unes vistes formidables, que és el primer que ens va ensenyar quan vam entrar a casa seva. Ens va rebre amb molta amabilitat i agraïment per interessar-nos per la història i la vida del seu pare. El contacte amb Jesús va venir a través del seu fill Lino, pare de Raúl i Adrián, amb els quals Tina Merino va compartir aules en un institut de secundària d'Esplugues de Llobregat així com també brigades de cooperació internacional a Nicaragua.

Jesús ens va rebre a casa seva content de poder-nos explicar el que li va passar al seu pare. Vam seure a la taula rodona del saló: Jesús, el seu fill Lino, Rosario Calero i Tina Merino. Li vam preguntar si podíem enregistrar la conversa i hi va accedir amablement, així és que, sense cap altre destorb vam començar a fer-li preguntes i ell ens va anar explicant la història de la seva família, especialment la del seu benvolgut pare. Vam estar dues hores amb ell el qual, infatigablement i precís, hauria volgut explicar-nos més detalls de la vida del seu progenitor.

LINO JAIME TABUENCA. ASSASSINAT PEL FRANQUISME.

Lino Jaime Tabuenca era natural de Malón, un poble pertanyent a la comarca de Tarazona i el Moncayo, a la província de Saragossa. Era el fill gran de Félix i Serafina, els "rayeros", sobrenom amb què es coneixia la família ja que es dedicaven a fabricar "rayos", una mena de càntirs que venien pels pobles.

Havia nascut a les acaballes del segle XIX i deuria tenir entre 37 o 38 anys l'any 1936, quan hi va haver el cop militar de juliol de 1936. Malón, localitat on van guanyar els militars rebels, tenia aleshores 1.241 habitants. Lino estava casat amb Modesta Belloso Calavia amb la qual va tenir set fills: tres nois i quatre noies, tot i que una de les noies va morir en néixer, amb la qual cosa van quedar-ne sis: Jesús Jaime –el nostre testimoni- va ser el quart dels fills de Lino Jaime Tabuenca i Modesta Belloso.

Els pares de Lino havien mort durant l'epidèmia de grip de l'any 1918 i Lino es va casar aviat per tal d'evitar el servei miitar i poder-se

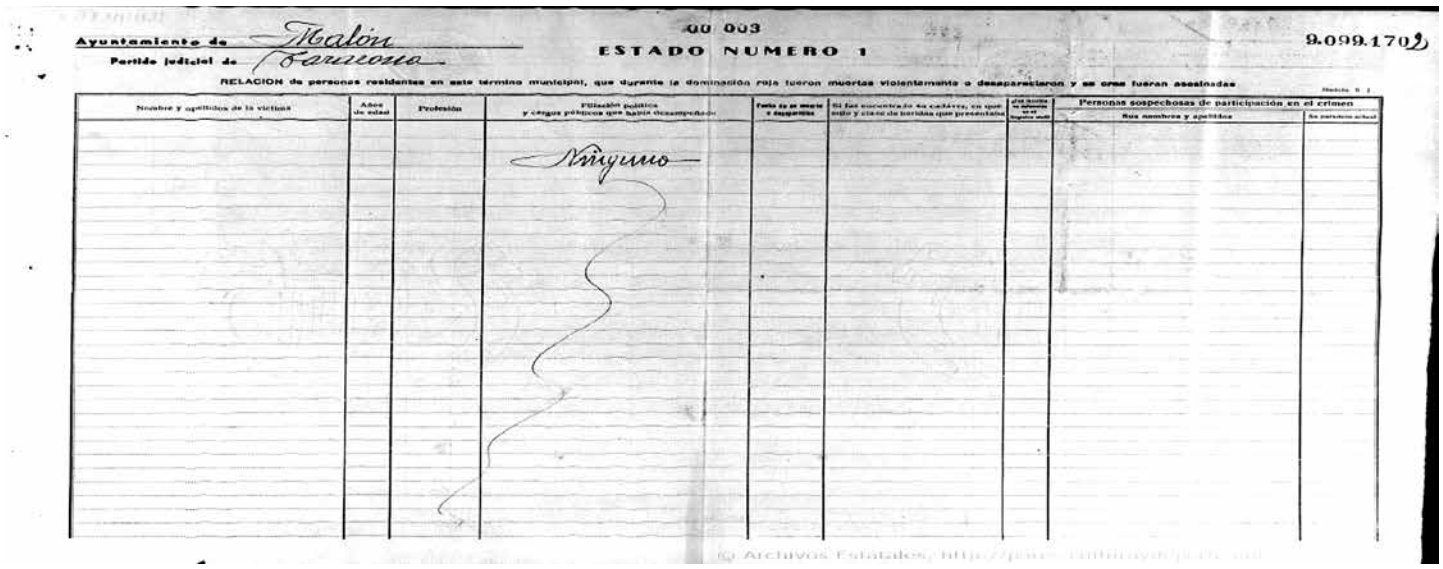

Ayuntamiento de Malón
Partido judicial de Tarazona

00 003
ESTADO NUMERO 1

9.099.1702

RELACION de personas residentes en este término municipal, que durante la dominación roja fueron muertas violentamente o desaparecieron y se cree fueran asesinadas

Nombre y apellidos de la víctima	Años de edad	Profesión	Filiación política y cargos públicos que había desempeñado	Fecha de su muerte o desaparición	Si fue encontrado su cadáver, en qué sitio y clase de heridas que presentaba	[illegible]	Personas sospechosas de participación en el crimen: Sus nombres y apellidos	Su paradero actual
			Ninguno					

Pares.mcu.es. Malón, Saragossa. Arxiu HIstòric Nacional. FC_CAUSA GENERAL 1426, EXP. 34

fer càrrec dels seus germans. Ja casat va marxar cap a Brasil, a la província de l'Esperit Sant a prop de la ciutat de Castelo, on tenia un oncle frare que li va obrir les portes per treballar en una plantació propietat dels agustinians. Hi va anar sol i més tard hi van arribar Modesta, la seva dona, i els seus tres fills. A Brasil va néixer el seu fill Jesús Jaime, el nostre amfitrió; quan Jesús Jaime tenia sis mesos d'edat la família va tornar a Malón. Era l'any 1926. Ja al poble, Lino va treballar en una fàbrica de farina on s'iniciaria com a sindicalista de la UGT, sindicat del qual va arribar a ser president. El seu èxit més destacat va ser que va aconseguir la implantació de la jornada laboral de vuit hores. Aquesta lluita sindical li va costar l'acomiadament, motiu pel qual, amb l'ajuda dels seus fills, es va dedicar a treballar les finques del seu pare. Com que el treball del camp no era el que el satisfeia, es va comprar un carro i va començar a treballar carretejant pedres des d'una mina del poble als vagons del ferrocarril. Aquest treball li va permetre d'estar en contacte amb la política i era normal que es desplacés a Tarazona per tal d'assistir a les reunions del partit de Manuel Azaña, Izquierda Republicana, al qual pertanyia Lino.

Ens diu Jesús que, a Malón, el seu pare era l'únic militant d'IR, però a Tarazona n'hi havia bastants més. Durant la Segona República es va dedicar força a la política. L'anomenaven "El periodista" perquè llegia els diaris. Amb l'arribada del Front Popular va ser molt actiu a nivell polític, però atesa la seva moderació no va tenir càrrec polític en el Govern municipal. Els informes que hem trobat a l'expedient de Responsabilitats Polítiques de Lino Jaime Tabuenca confirmen el que ens explica el seu fill Jesús. Lino va ser president de la UGT i del Front Popular, però no va tenir càrrecs polítics a l'ajuntament, tot i que era la persona de Malón que tenia més prestigi polític, el qui en feia més propaganda i que va ser cap visible del Front Pôpular a la població. Aquesta va ser la raó per la qual es va decretar l'embargament dels seus béns. En tot cas, Lino, quan hi va haver el cop d'Estat contra el govern de la República, no es va oposar a l'aixecament militar. Al cap de poques setmanes d'aquests esdeveniments, se'n va anar de voluntari al Terç Sanjurjo d'on va desaparèixer i se'n va ignorar el parador des d'octubre de 1936.

Durant el govern del FP no hi va haver violència a Malón, cosa que queda confirmada a la Causa General del poble esmentat. Tanmateix, Jesús ens explicava que durant la festa dels mossos de Malón, amb motiu de la celebració del dia 14 d'abril de 1936, la Guàrdia Civil va matar d'un tret Teófilo Calavia, socialista, germà de l'alcalde del Front Popular de Malón, Lorenzo Calavia Angós.

El dia del cop d'Estat, la família de Lino Jaime estava treballant al camp. Després del triomf de la rebel·lió militar a Malón i amb l'alcaldia a mans ja dels rebels, semblava que tot era ja en calma, però aviat va desaparèixer la tranquil·litat. De seguida van començar les detencions. De matinada apareixia un camió que s'aturava a les portes dels qui anaven a detenir. La primera nit va ser a casa de Juan Calavia, on el van detenir a ell, al seu fill i a un gendre. Se'ls van endur a Urzante a un petit cementiri en una zona d'oliveres, a prop de Cascante, Navarra. Allà els van matar, però el gendre, –"el gallego"-, que és com li deien, va aconseguir de fer-se escàpol, ferit, va arribar a la Ribera navarresa i d'allà, amb moltes penalitats, va passar a França.

Al cap de dos o tres dies, ens diu el nostre testimoni, el camió va tornar a fer una altra segona ronda de matinada i se'n va endur dues persones més del poble que s'havien significat en el govern municipal del Front Popular i els van assassinar a Magallón. Mentrestant, Lino Jaime, cada nit que sabia que podria passar el camió, sortia per la porta del darrera de casa seva i s'amagava a uns quilòmetres del poble, al camp, en uns clots on passava la nit, i tornava a casa seva al matí.

Unes quantes nits després, el camió va tornar a fer la seva ronda de

la mort de matinada i se'n va emportar dues persones més; una d'elles estava amb febres de Malta, la van treure del llit molt malaltó i se la van endur a Vierlas. Jesús explica aquest fet de l'assassinat d'Emilio Royo molt indignat. Segons recorda Jesús Jaime, a Malón van assassinar unes 13 persones.

En aquells dies de terror calent, esquivant el camió de la mort cada matinada, un familiar seu de dretes va dir a Lino que s'havia obert una bandera del Terç a Saragossa i el va animar –a ell i al seu germà Manuel- a integrar-s'hi perquè un dia o altre estarien a la llista per al camió. Lino ho va comentar als seus amics d'esquerres i van anar-se a apuntar al Terç sis persones de Malón: Lino, el seu germà Manuel i quatre persones més.

LA CREACIÓ DEL TERÇ GENERAL SANJURJO

Entre el 29 de juliol de 1936 i el 9 d'agost de 1939, el cap de totes les forces legionàries era el tinent coronel Juan Yagüe Blanco. Aquestes forces també estaven sota les ordres dels tinents Antonio Castejón Espinosa i Heliodoro Rolando de Tella y Campos.[1]

La segona bandera del Terç General Sanjurjo va ser creada a Saragossa el mes d'agost de 1936 pel comandant Pedro Peñarredonda Samaniego, oficial retirat des de 1931, que havia combatut com a capità amb el Terç a Marroc. El seu objectiu era socórrer la zona del front d'Aragó al nord de la ciutat de Saragossa, on es lliuraven violents combats entre les tropes rebels i les republicanes. Des dels últims dies d'agost les emissores de ràdio de Saragossa feien crides perquè la població masculina s'allistés en aquella unitat.

"Els qui us trobeu nodrint les files de l'exèrcit, els paisans que per amor a la Pàtria esteu disposats als més grans sacrificis, els qui somieu amb una Espanya gran i pròspera, podeu ingressar des d'avui a la Segona Bandera de la legió General Sanjurjo (Palafox), la creació de la qual s'inicia atès el gran nombre dels qui demanen formar part de les seves files, tot acudint al banderí de reclutament que s'estableix al castell de l'Aljafería, Quarter del Regiment d'Infanteria Aragó, 17"

Emissores de Saragossa el 30 d'agost de 1936

OBLIGATS A ALLISTAR-SE AL BÀNDOL FEIXISTA?

A la nova unitat, van ser obligats a allistar-s'hi uns 600 partidaris d'esquerres aragonesos, de la Rioja, navarresos i sorians als quals se'ls oferia d'aquesta manera que salvessin la vida. Majoritàriament eren simpatitzants d'esquerres que no havien estat empresonats i que encara no havien marxat al front ja que no els tocava el reemplaçament corresponent o bé s'havien negat a marxar voluntaris. Generalment, es va convocar a aquelles persones de cada poble que reunien les condicions a una reunió a l'ajuntament, en el centre de Falange, i fins i tot en el post corresponent de la Guàrdia Civil on se'ls comunicava la creació del Terç esmentat i se'ls convidava a allistar-s'hi per tal de no ser afusellats. Els qui els conduïen portaven llistats amb les anotacions de les filiacions polítiques de cadascú.

L'any 1976, José Maria Jimeno Jurio i el sartagudès Salvador de Miguel van poder conèixer els detalls del que va passar en una entrevista que van mantenir amb el general Arazun, que quaranta anys enrere havia estat tinent del Terç de Sanjurjo i que va ser enregistrada d'amagat del primer. També van obtenir dades de l'únic supervivent del carnatge, el marcillès Esteban Marín Malo, que seria entrevistat a Interviu l'any 1980.[2]

El Terç Sanjurjo es va instal·lar a les esplanades de l'Acadèmia Militar de Saragossa a San Gregorio, on van arribar el dia 9 de setembre i on es van entrenar. Al comandament hi havia el comandant Arnaldo Lóriga que a la jura de bandera que es va fer el 27 de setembre els va dir:

"Ningú no us tornarà a preguntar mai més per les vostres idees anteriors. Com diu l'himne de la nostra legió, cadascú serà el que vulgui, no importa gens la vida anterior, el que importa és el futur que farem ara. Visca la Legió! Visca la Mort! Visca Espanya!"

Arnaldo Lóriga el 27 de setembre de 1936.

Acabat el període d'instrucció van ser enviats a Almudévar (Osca) sobre el dia 29 o 30 de setembre de 1936. L'endemà, abans d'entrar en combat, tota la unitat va ser retornada a San Gregorio on van ser desarmats i tancats. Entre els dies 2 i 9 d'octubre hi va haver els afusellaments massius al Camp de San Gregorio; posteriorment els cadàvers van ser carregats en camions i portats al cementiri de Torrero, Saragossa, on van ser enterrats en una gran fossa comuna.

Alguns testimonis diuen que la causa dels assassinats, entre 300 i 400, va ser el descobriment d'un pla col·lectiu de deserció; d'altres fonts ho neguen al·legant que la notícia del complot va ser un pretext per a eliminar-los ja que desconfiaven d'ells i pretenien donar un càstig exemplar a la resta. Es creu que els navarresos assassinats van ser 225.[3] Després d'aquest fet, el terç va ser dissolt el mes d'octubre de 1936 i els seus efectius van ser incorporats a la 51ena divisió l'agost de 1937 i es va transformar en la XV Bandera de la Legió Espanyola.

Jesús Jaime, el nostre testimoni, ens va confirmar el que llegim a la premsa esmentada en relació al Terç Sanjurjo i al que va passar: que al seu pare Lino Jaime Tabuenca i al seu germà Manuel Jaime Tabuenca

1 https://ejercito.defensa.gob.es/unidades/Melilla/tercio_gran_capitan1/Historial/index.html .https://www.lalegion.es/jefes.htm

2 Diario de Noticias de Navarra. Ateneo Basilio Lacort. 7/10/2016

3 Diario de Noticias de Navarra. Ateneu Basilio Lacort 7.10.2016

els van afusellar en el Terç Sanjurjo, així com també tres persones de Malón. Dels sis que s'hi van allistar, creu que només en va sobreviure un.

ASSASSINAT LINO JAIME TABUENCA, LA REPRESSIÓ DE LA SEVA FAMÍLIA VA CONTINUAR A MALÓN

Modesta Belloso Calavia, la vídua de Lino Jaime Tabuenca, va voler legalitzar el seu estat civil, ja que el seu marit constava com a desaparegut i ella volia alliberar el fill gran del servei militar, per tal que continués ajudant en l'economia familiar. Amb l'ajuda d'un familiar es va presentar a l'Acadèmia Militar de Saragossa per tal d'obtenir la constatació de l'assassinat del seu marit i el seu certificat de viduïtat. Va haver d'aguantar moltes humiliacions, però li van confirmar que en els arxius militars constava que Lino Jaime Tabuenca havia estat afusellat. D'aquesta manera va aconseguir el certificat de viduïtat. Malgrat això, no va cobrar cap mena de pensió fins que es va aprovar la llei 5/1979, del 18 de setembre, a favor de les vídues, fills i resta de familiars dels espanyols morts a conseqüència de la passada Guerra Civil. És a dir, que va començar a cobrar pensió aproximadament l'any 1980 i va morir el 1992, la qual cosa vol dir que va estar 44 anys sense percebre cap mena de pensió.

Al Malón governat per les noves autoritats franquistes es va iniciar la reeducació de la ciutadania republicana en el nou ideari franquista del nacionalcatolicisme. A la filla petita de Lino Jaime Tabuenca, que es deia Irazerna, la van obligar a batejar-se i li van posar de nom Pilar; a Jesús Jaime també el van batejar i el van obligar a fer la comunió, tot i que ell s'hi va resistir, vestit de "Pelayo". Als infants, abans de fer la comunió els obligaven a apuntar-se a l'organització juvenil del partit de Falange "balillas"o a la dels Carlistes "Pelayos". Amb el decret de 1937 es van unificar els dos en un partit únic FET i de les JONS i en el Front de Joventuts. Jesús es va apuntar obligat als "Pelayos". Ens va explicar que els feien fer instrucció totes les tardes en sortir del col·legi com si estiguessin en el servei militar. Una vegada els van fer anar vestits de falangistes a Cascante amb armes de fusta amb baioneta i tot. Després, va recordar Jesús, els van obligar a fer la comunió vestits amb l'uniforme.

Enquadrats els joves fills de republicans en les organitzacions juvenils del nou Estat franquista, per a assegurar la seva reeducació en els nous valors, va arribar el dia d'assenyalar les dones d'esquerres com a impures i descontaminar-les del gen roig. Un dia van agafar totes les dones d'esquerres i les van portar a l'ajuntament; quan hi van arribar hi havia tres cadires i tres perruquers esperant-les per rapar-les al zero. Un cop rapades les van fer sortir a la plaça i amb la banda de música tocant un pas-doble, custodiades per la Guàrdia Civil i la gent que les seguia al darrere, les van passejar per tot el poble, fins arribar al nou ajuntament. A unes quantes les van obligar a beure oli de ricí i a empassar-se trossos petits de la foto d'Azaña. Entre elles hi havia Modesta Belloso Calavia, la vídua de Lino Jaime Tabuenca. Algunes d'elles van morir aviat, ens explicà Jesús.

LA SEGÜENT VOLTA DE ROSCA: LA REPRESSIÓ ECONÒMICA

Jesús ens va explicar que, a causa del triomf del cop militar a Malón els ho van embargar tot: les terres, la collita i, a més, es van endur tot el que tenien: blat, ordi, patates, carxofes, pollastres, conills i tot el que tenia valor. No podien entrar ni a les seves finques perquè les tenien embargades. Van estar uns quants anys així, però agraeix que, tot i que van ser subhastades, ningú no les va comprar.

En aquest mateix Butlletí apareixen ressenyats 20 veïns de Malón, inclosos els germans Lino i Manuel Jaime Tabuenca, als quals se'ls obre expedient de Responsabilitat Civil, d'acord amb el decret llei de 10 de gener de 1937, pel qual es van crear les Comissions Provincials de Confiscació de Béns (CPIB) que va impulsar la repressió econòmica. La Llei de Responsabilitats Polítiques del 9 de febrer de 1939, va ser el següent instrument legislatiu, més perfeccionat per continuar amb la repressió econòmica. L'estudi d'aquests casos ressenyats a Malón queda obert per a una investigació posterior.

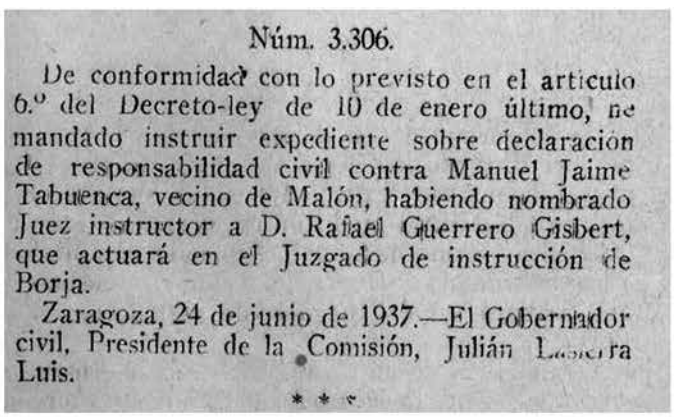

Núm. 3.306.

De conformidad con lo previsto en el artículo 6.º del Decreto-ley de 10 de enero último, he mandado instruir expediente sobre declaración de responsabilidad civil contra Manuel Jaime Tabuenca, vecino de Malón, habiendo nombrado Juez instructor a D. Rafael Guerrero Gisbert, que actuará en el Juzgado de instrucción de Borja.

Zaragoza, 24 de junio de 1937.—El Gobernador civil, Presidente de la Comisión, Julián Lasierra Luis.

* * *

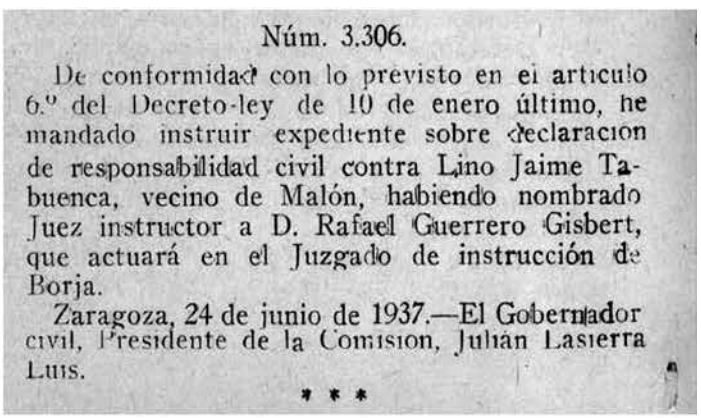

Núm. 3.306.

De conformidad con lo previsto en el artículo 6.º del Decreto-ley de 10 de enero último, he mandado instruir expediente sobre declaración de responsabilidad civil contra Lino Jaime Tabuenca, vecino de Malón, habiendo nombrado Juez instructor a D. Rafael Guerrero Gisbert, que actuará en el Juzgado de instrucción de Borja.

Zaragoza, 24 de junio de 1937.—El Gobernador civil, Presidente de la Comisión, Julián Lasierra Luis.

* * *

Butlletí Oficial de la Província de Saragossa. N. 157 Any CIV. Dimarts 6 de juliol de 1937. Secció Cinquena Comissió Provincial de Confiscacions. Págs. 44 a 46. AHPZ. Expedient de Máximo Jaime Tabuenca.

A l'expedient de Responsabilitats Polítiques de Lino Jaime Tabuenca constatem tot el que ens explica Jesús de la repressió econòmica a la seva família, una vegada assassinat el pare. A les pàgines 110-111 del seu expedient, del jutjat de Tarazona de data 29 de setembre de 1937, s'indiquen els béns embargats: una terra de vinya i oliveres a les Cayas, una altra segona terra a les Cayas, una terra a la Foyara, una altra terra a Traslombo "Puentecilla" i la casa-habitatge al c/ Corrales, n. 7, amb entrada per c/ Arrabal Bajo s/n.

El 14 de setembre de 1938, a les deu del matí, al jutjat municipal de Malón es van subhastar els béns de Lino Jaime Tabuenca. En aquella subhasta es van incloure els béns esmentats anteriorment més dues mules i una cabra. Un cop acabada la subhasta sense licitador, se'n va fer una segona el 20 d'octubre de 1938 a la qual tampoc no n'hi va acudir cap.

A l'acta resum de data 18 de gener de 1951, pàg 83, s'indicava que el valor dels seus béns quan li fou imposada la sanció era de 2.633 pessetes i la multa va ascendir a 1000 pessetes. La vídua, Modesta Bellosos Calavia, va pagar 500 pessetes el 13 de febrer de 1941 i es va comprometre a abonar-ne la resta en recollir la collita del mes d'octubre, cosa que no va fer. El mes de juny de 1950 la vídua va demanar la devolució de les 500 pessetes abonades i, considerant la situació econòmica de la família, conforme a l'article 6è de l'Ordre de 27 de juny de 1945, es va retornar la quantitat sol·licitada als hereus de Lino Jaime Tabuenca i el sobreseïment de la causa, però el mal econòmic a la família ja estava fet.

En aquest ambient de terror polític i ofec econòmic, Modesta, vídua de Lino Jaime Tabuenca des d'octubre de 1936, va tirar endavant amb els seus sis fills, el més gran d'ells de 18 anys, Jesús de 10 i la més petita de 6. Les dones van haver de

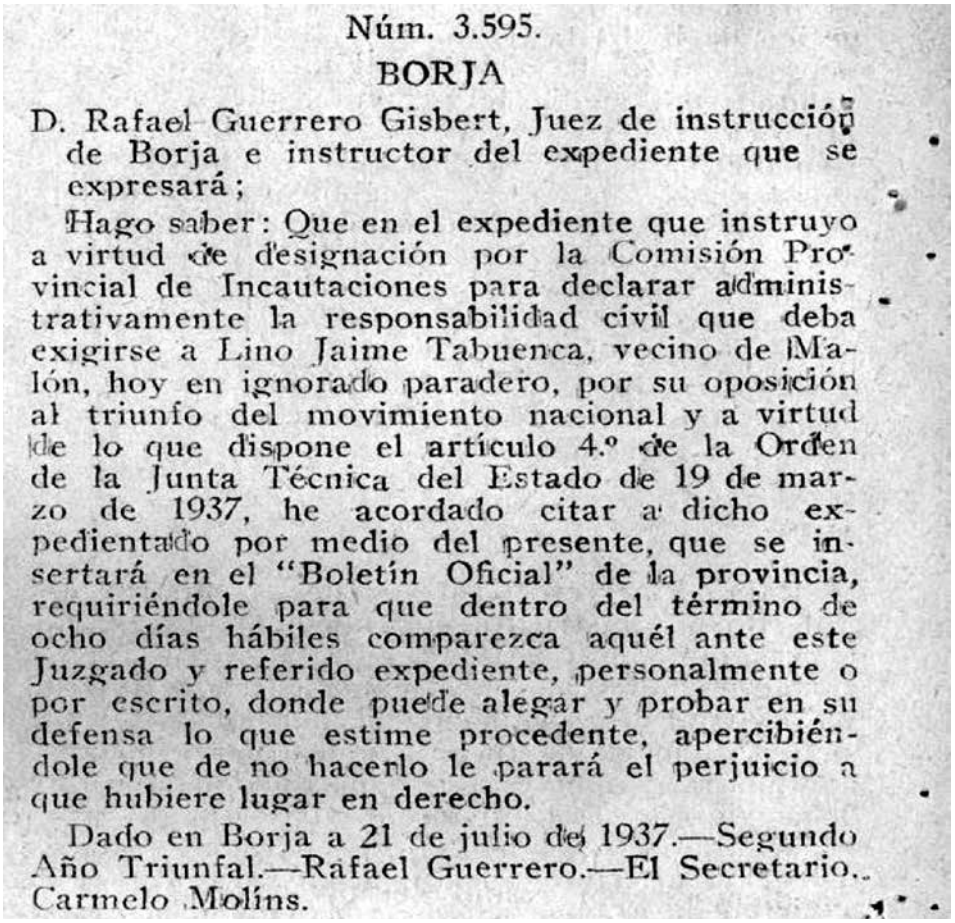

Núm. 3.595.

BORJA

D. Rafael Guerrero Gisbert, Juez de instrucción de Borja e instructor del expediente que se expresará;

Hago saber: Que en el expediente que instruyo a virtud de designación por la Comisión Provincial de Incautaciones para declarar administrativamente la responsabilidad civil que deba exigirse a Lino Jaime Tabuenca, vecino de Malón, hoy en ignorado paradero, por su oposición al triunfo del movimiento nacional y a virtud de lo que dispone el artículo 4.º de la Orden de la Junta Técnica del Estado de 19 de marzo de 1937, he acordado citar a dicho expedientado por medio del presente, que se insertará en el "Boletín Oficial" de la provincia, requiriéndole para que dentro del término de ocho días hábiles comparezca aquél ante este Juzgado y referido expediente, personalmente o por escrito, donde puede alegar y probar en su defensa lo que estime procedente, apercibiéndole que de no hacerlo le parará el perjuicio a que hubiere lugar en derecho.

Dado en Borja a 21 de julio de 1937.—Segundo Año Triunfal.—Rafael Guerrero.—El Secretario, Carmelo Molíns.

Butlletí oficial de la província de Saragossa n. 181. Dimarts 3 d'agost de 1937. Secció Setena Administració de Justícia, pàgs. 268 a 270. AHPZ. Expedient n. 2068, lligall n. 64 de Lino Jaime Tabuenca. Aquí tornen a aparèixer 12 dels 20 anteriors veïns de Malón i se n'hi afegeixen 3 més. En total, doncs, 23 expedientats a Malón.

posar-se a servir a Malón i els homes van treballar en el camp. Més endavant cinc fills van emigrar a Catalunya i una va marxar a Mèxic. Ja a Barcelona, Jesús es va col·locar primer al port i després en una fàbrica de bateries de cotxes fins a la seva jubilació. Es va casar, va tenir dos fills i quatre nets, dos nois i dues noies, tots ells amb estudis universitaris de la qual cosa, ens diu, se sent molt orgullós i ens ensenya les seves orles de llicenciats, que té penjades al saló. Ens afegeix que el seu pare Lino Jaime Tabuenca estaria molt content i orgullós dels estudis dels seus nets.

Acabem l'entrevista passades les vuit de la tarda amb un Jesús incasable que ens recordava que l'endemà feia 96 anys. Amb una memòria exacta i precisa, gran aficionat del Barça, segons el seu fill Lino, el qual, després d'insistir unes quantes vegades durant l'entrevista, com a bon amfitrió, que prenguéssim alguna cosa, ens acomiadava a la porta de casa seva agraint el nostre interès a contar la història d'una família humil com la seva, honesta, valent, treballadora, com ho van ser el seu pare, emigrant a Brasil, republicà progressista, assassinat; la seva mare, vídua jove, plomada, humiliada i valenta, que va aconseguir tirar endavant els seus fills enmig d'un clima de terror polític i enormes dificultats econòmiques.

Ens vam acomiadar al vestíbul de Jesús i del seu fill Lino, que ens va acompanyar durant tota l'entrevista. Nosaltres ens vam comprometre a enviar-los-en el resultat abans de la seva publicació.

Amb el suport de:

Ajuntament de Cornellà de Llobregat

Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat

AJUNTAMENT DE SANT JOAN DESPÍ

AJUNTAMENT D'ESPLUGUES

Ajuntament del Prat de Llobregat

CCOO baix llobregat - alt penedès -anoia - garraf